МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ “КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО

№ 4 (44)

Видавничий дім
«Гельветика»
2019

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", протокол № 10 від 4 листопада 2019 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща).

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2019. – № 4 (44). – 162 с.

ISSN 2308-5053

© Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", 2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціологічі і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЄ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету; Джеффрі Александер – PhD з соціології, професор соціології Єльського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія; Є. Калюжнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євроазійських досліджень; Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського унівеситету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Бірюкова М. В.
Мобільні месенджери як технології сучасної self-взаємодії
у фокусі цифрової соціології……8
Василець О. І., Казьмірова О. М.
Інституціоналізація медіації як завдання
державної політики інтеграції щодо соціальних інновацій……13
Zasoba I.
Soviet-Cuban messages during the missile crisis: controlling an ally……20
Kiryukhin D. I.
Outmigration from Ukraine: losing brains and brawn……32
Коломієць Т. В., Василець О. І.
Вплив урбанізації на трансформацію гендерних ролей……37
Кругляк М. Е., Петрожалко В. В.
Сексизм у комп'ютерних іграх……43
Пиголенко И. В.
Предпринимательские знания как составляющая подготовки инженера……48
Полтораков О. Ю.
Соціологія військового полону в сучасних воєнно-соціальних контекстах……56
Руссу Д. Е.
Феномен автомобільності в соціологічному дискурсі……61
Цимбалюк Н. М., Семічасна І. І.
Інформаційний потенціал реклами робочих професій в Інтернеті……67

ПОЛІТОЛОГІЯ

Багінський А. В.
Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції……74
Купін А. П.
Правове забезпечення прав і свобод вимушених переселенців в Україні……79
Пашаєва К. Ф.
Грузія в політиці Сполучених Штатів Америки
щодо Південного Кавказу в постбіполярний період……84
Рудень Д. М.
Політико-правові засади державного фінансування політичних партій в Україні……89
Яковлєва Н. І., Коломієць Т. В., Северинчик О. П.
Президентські та парламентські виборчі кампанії в умовах одноріч
електоральних циклів доби незалежності України……95

ПРАВО

Ананьєва Є. А.
Проблемні питання правового забезпечення
дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад……102
Зливко С. В., Сикал М. М.
Нормативно-правове забезпечення формування кадрів
для пенітенціарної системи України……108
Коротун О. М.
Адміністративно-правовий статус суб'єктів публічної адміністрації,
що забезпечують охорону прав інтелектуальної власності……114
Ламбуцька Т. О.
Повноваження головуючого як керуючого в судовому провадженні
першої інстанції крізь призму кримінального процесуального законодавства……119
Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є., Петряєв С. Ю.
Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні……125

Олійник А. Ю., Кеда І. В.
Поняття гарантій реалізації конституційної свободи особи
на підприємницьку діяльність в Україні……131
Риндюк В. І.
Правотворчість як вид юридичної діяльності: праксеологічний аспект……137
Уберман В. І., Васьковець Л. А.
Європейське законодавче регулювання скидання забруднюючих речовин та проблеми
його імплементації Україною……143
Цирфа Г. О.
Нові законодавчі категорії та нові можливості
для вдосконалення системи соціального захисту осіб із статусом ветеранів війни……150
Шпомер А. І., Пророченко В. В.,
Правові проблеми визначення поняття,
змісту та форм державної допомоги суб'єктам господарювання……156

CONTENTS

SOCIOLOGY

Biruykova M.
Mobile messengers as a technology of modern self interaction
in the focus digital sociology……8

Vasylets O., Kazmirova O.
The institutionalization of mediation as a task of the state policy
of integration in regard to social innovations……13

Zasoba I.
Soviet-Cuban messages during the missile crisis: controlling an ally……20

Kiryukhin D.
Outmigration from Ukraine: losing brains and brawn……32

Kolomiiets T., Vasylets O.
The impact of urbanization on the transformation of gender roles……37

Krugliak M., Petrozhalko V.
Sexism in computer games……43

Pygolenko I.
Business knowledge as a component of training of engineers……48

Poltorakov O.
Sociology of military captivity in the modern military and social contexts……56

Russu D.
Phenomenon of automobility in sociological discourse……61

Tsimbaliuk N., Semichastna I.
Information potential of advertising messages of blue collar workers on the Internet……67

POLITICAL SCIENCE

Bahinskyi A.
Transitional justice: definition and functions……74

Kupin A.
Legal provision of the rights and freedoms of internally displaced persons in Ukraine……79

Pashaieva K.
Georgia in the U. S. policy towards the South Caucasus during the post-bipolar period……84

Ruden D.
Policy and legal principles of state financing of political parties in Ukraine……89

Yakovlieva N., Kolomiiets T., Severynchyk O.
The presidential and parliamentary election campaigns in the conditions
of one-year electoral cycles in the independent Ukraine……95

LAW

Ananieva E.
Disadvantages and gaps in the legal regulation of the financial activities
of the united territorial communities and ways to improve them……102

Zlyvko S., Sykal M.
Regulatory support of personnel selection for the penitentiary system of Ukraine……108

Korotun O.
Administrative and legal status of public administration entities providing protection
of intellectual property rights……114

Lambutska T.
Limits of authority of presiding judge as a head of court proceedings
in the first instance court through criminal procedural legislation……119

Lukyanchikov Ye., Lukyanchikov B., Petriaiev S.
Use of special skills in criminal proceedings……125

Olinyk A., Keda I.
The concept of guarantees of realization of the constitutional freedom of the person for business activity in Ukraine……..131

Ryndiuk V.
Law-making activity as a type of legal activity: praxeology aspect……137

Uberman V., Vaskovets L.
European legislative regulation of discharge of pollutants and problems of its implementation in Ukraine……..143

Tsyrfa G.
New legal categories and new opportunities for improving the system of social protection of persons with the status of veterans of the war…… .150

Shpomer A., Prorochenko V.
Legal problems in defining the concept, content and form of state aid to economic entities……..156

УДК 366.02
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199304

МОБІЛЬНІ МЕСЕНДЖЕРИ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ SELF-ВЗАЄМОДІЇ У ФОКУСІ ЦИФРОВОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Бірюкова М. В.,
доктор соціологічних наук, доцент,
професор кафедри соціології та політології
Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

У статті представлено авторські роздуми щодо функціонування та впливу на соціальні процеси розвитку сучасних соціальних комунікаторів – мобільних месенджерів, які виступають одночасно як цифровими, так і соціальними технологіями та формують нове феноменологічне й дослідницьке поле – self-технології.

У роботі проаналізовано темпи розвитку споживачів Інтернет-послуг і користувачів мобільних технологій в Україні й світі. Визначено, що в Україні найпопулярнішими мобільними месенджерами є Viber, Telegram і Skype, які об'єднують представників різних соціальних верств у мобільні соціальні мережі. Саме динаміка споживчого інтересу актуалізує соціологічне вивчення питання специфіки комунікації за допомогою мобільних месенджерів.

У статті констатовано, що сучасна людина цілодобово, як кажуть 24/7, знаходиться не тільки під впливом цифрових технологій, а й вибудовує своє життя, бізнес, розваги, подорожі та інше за допомогою «цифри», на першому місці серед яких позиціонується смартфон та розташовані на ньому додатки, й передусім мобільні месенджери. За допомогою такого цифрового гаджету й месенджера кожна людина керує власно створеною мережею, презентує власні наробки соціальній спільноті й узагалі світу та стає не тільки споживачем, а й активним суб'єктом цих технологій.

Визначено, що self-технології, які здійснюються за допомогою цифрових додатків і мобільного та Інтернет-зв'язку, на сьогодні стають реалією суспільного життя, й особливе місце в них відіграють мобільні месенджери. Під self-технологіями розуміємо постійно повторювальні дії для ініціювання, створення власної соціальної мережі з метою самопрезентації, просування серед прихильників власного контенту й керування комунікацією та взаємодією всередині мережі.

Ключові слова: соціальні технології, мобільні месенджери, self-взаємодія.

Постановка проблеми. Мобільний телефон, безумовно, став маркером сучасного життя. Ентоні Гідденс писав: «Сьогодні ми живемо в суспільстві, де електронний зв'язок вважається само собою зрозумілим, у зв'язку з цим треба особливо підкреслити очевидну специфічність традиційних суспільств (а фактично і всіх товариств столітньої давності). Специфічність ця полягає в тому, що спілкування членів різних товариств, незалежно від масштабів останніх, відбувається в умовах співіснування» [1, с. 95]. Телефон і його найостанніше мобільне втілення займають унікальне місце в історії розвитку людства.

У сучасному суспільстві чиниться та нарощує темпи глобальна інформатизація, де важко себе уявити суспільне життя без мобільних телефонів та без різних додатків для спілкування в Інтернеті. Особливе місце у цьому процесі займає виникнення та функціонування спеціальних мобільних комунікаторів – месенджерів. Viber, Telegram і Skype – найпопулярніші мобільні месенджери, що об'єднують представників різних соціальних верств у мобільні соціальні мережі.

Сьогодні використовують мобільні технології близько 15 мільйонів абонентів у більш ніж 150 країнах світу. Щомісяця розмір мережі збільшується на 7–10%. Швидкий розвиток глобальної мобільної мережі впливає на різні галузі життя та діяльності людини. Саме це актуалізує соціологічне вивчення питання специфіки комунікації за допомогою мобільних месенджерів.

Зокрема, перші дослідження своєрідності Інтернет-комунікаційних процесів носять переважно соціологічний характер: у них наголошується на значних соціальних трансформаціях, що відбулися в суспільстві й спілкуванні людей з появою Інтернету. Це праці О. Горошко, В. Нестерова, О. Мінакова,

Н. Петрової, О. Белінської, О. Войскунського та ін. У сучасному соціологічному дискурсі всебічно аналізується соціально-комунікаційний простір віртуального суспільства, вчені намагаються відслідкувати інформаційні потоки в Інтернеті, визначити проблематику соціальних та комунікаційних процесів.

У західній соціології склалися наукові напрями, що досліджують особливості становлення та розвитку мережевого суспільства (Дж. Мітчела), особливості соціальної взаємодії в мережі (Дж. Мід і Г. Блумер) та ін. Дослідження мобільної телефонії в західній соціології з'явилися лише наприкінці 90-х років XX століття. Можна назвати кілька авторів, які на даний момент внесли значний вклад у розвиток цієї нової проблематики. Серед них швейцарський дослідник Ганс Гесер, норвезький соціолог Річард Лінг, група англійських антропологів на чолі з Дж. Кребтрі, американська дослідниця мобільної телефонії Санді Плант. Між тим залишаються невизначеними можливості мобільних додатків як каналів не тільки комунікації, а й самопрезентації та саморозвитку (self-взаємодії).

Мета статті – визначити соціологічний контекст мобільних месенджерів як цифрової й соціальної технології в межах цифрової соціології та показати особливості їх функціонування в різноманітних соціальних процесах і самопрезентації.

Виклад основного матеріалу. Поширення мобільного зв'язку, і насамперед телефонії, все сильніше впливає на людське життя і відносини. Мобільні телефони прискорюють темп і ефективність життя, але також дозволяють виявляти більше гнучкості на ділових і професійних рівнях, також у сімейному й особистому житті. Змінам піддаються не тільки практики рутинної комунікації, а й уявлення про можливий просторово-часовий контекст цієї комунікації.

Визначення сучасного контексту цифрових технологій та їх функціонування за допомогою мобільних месенджерів неможливо без ідентифікування цифрової соціології. Цифрова соціологія, сучасне підполе, яке відокремилось від соціології Інтернету з кінця 2000-х років, ураховує різноманіття пристроїв, які наповнюють наше життя (смартфони, комп'ютери, планшети, носії та всі розумні пристрої, які складають Інтернет речей); різноманітність способів їх використання (комунікація та мережа, документація, культурне та інтелектуальне виробництво, обмін змістом, споживання контенту і розваг для освіти, організації та управління продуктивністю, як транспортні засоби для торгівлі та споживання); і різноманітні наслідки цих технологій для суспільного життя та суспільства в цілому [2].

Перша у світі наукова стаття зі згадкою словосполучення «цифрова соціологія» в заголовку з'явилася в 2009 році [3]. Автор розкрив спосіб, яким цифрові технології можуть впливати як на соціологічне дослідження, так і на її викладання. У 2010 році «цифрова соціологія» була описана Річардом Нілом, за висновками якого спостерігається подолання академічної інерційності щодо зростаючого інтересу глобального бізнесу до процесів диджиталізації, як було зазначено в книзі «Expanding Sentience: Introducing Digital Sociology for moving beyond Buzz Metrics in a World of Growing Online Socialization» [4]. У 2013 році було опубліковано першу академічну книгу, яку присвячено темі «цифрової соціології». У монографії було розглянуто низку тем, включаючи поняття та досвід соціального простору, спільноти, близькості, ролі гендерної та соціальної нерівності у використанні людьми цифрових технологій та вплив цих технологій на освіту, охорону здоров'я, фінанси та війну [5].

Серед вітчизняних авторів питанням диджиталізації як соціального процесу, так і оцифрування соціології присвячено роботи О. Кислової [6, с. 59]. На її думку, до причин виникнення цифрової соціології відносяться, по-перше, перегляд основ методології соціологічних досліджень у зв'язку з необхідністю й можливістю використання цифрових методів аналізу даних; по-друге, другим фактором формування цифрової соціології є поширення нових видів вторинної соціологічної інформації і активізація впровадження методів «майнінг» у практику соціологічного аналізу; по-третє, причина формування цифрової соціології – це криза емпіричної соціології, пов'язана насамперед із кризою методу опитування; наприкінці фактором формування цифрової соціології виступає й «цифрова революція в соціальній теорії». Між тим О. Кислова визначає, що цифрові методи соціологічних досліджень, без сумніву, вже найближчим часом займуть гідне місце в дослідницькому арсеналі соціологів [7, с. 10].

Сьогодні цифрова соціологія є субдисципліною соціології, яка зосереджується на розумінні використання цифрових засобів масової інформації як частини повсякденного життя, та як ці різноманітні технології сприяють моделям людської поведінки, соціальних відносин та концепцій самосвідомості. У фокус дослідницького інтересу цифрової соціології попадають і такі цифрові технології, як мобільні месенджери, їхні особливості як Інтернет-комунікаторів, їхній вплив на соціальну взаємодію.

З іншого боку, сучасні цифрові технології, як визначає Л. Яковлев, впливають на культуру, передусім через зміну механізмів соціальних взаємодій. Віртуальний простір набуває самостійного значення, в нього переноситься все більший набір взаємодій, які становлять тканину соціальної реальності. Лінійна організація наративів замінюється гіпертекстовою; стираються межі, що відокремлюють гіпертекст від контекстів; відбувається руйнування ієрархій, ліквідація зазору між публічною і приватною сферами комунікації [8].

Таким чином, цифрова соціологія, яка у своєму розвитку поспішала за динамікою соціальних трансформацій й була спочатку націлена на вивчення цифрового й Інтернет-простору та їх впливу на соціальне життя, натепер сфокусована на дослідження не тільки споживачів цифрових технологій, а і широкого загалу користувачів цифрових технологій, що виступають суб'єктами, організаторами й керівниками власних мереж з метою просування власного контенту.

Мобільні месенджери останнім часом стрімко розмножуються і переманюють користувачів із соціальних мереж. Месенджер – це програма, мобільний додаток або веб-сервіс для миттєвого обміну повідомленнями. Найчастіше під месенджером розуміють програму, в яку пишуть повідомлення і де їх читають. Потрібно сказати, що поняття месенджера вже давно не пов'язують тільки з обміном текстовими повідомленнями. Сучасні месенджери вже стали повноцінними комунікаційними центрами, які, крім обміну повідомленнями, реалізують голосовий та відеозв'язок, обмін файлами, веб-конференції. Найбільш популярні месенджери – це WhatsApp, Viber, Facebook Messenger, Skype, ICQ, Google Hangouts, вони забезпечують користувачів багатоканальністю, яка сьогодні стає трендом. Тому різноманітні організації по всьому світу освоюють комунікацію не тільки у формах зворотного зв'язку в себе на сайтах, але й у Facebook, електронною поштою, SMS і через інші канали зв'язку.

Влітку 2018 року аудиторія, що користується послугами й переглядає відео на Youtube саме з мобільних гаджетів, уперше перевищила 70% загальної кількості користувачів Інтернету. З іншого боку, як зазначено в доповіді Mr. Guo Ping, заступника голови корпорації Huawei, на Web Summit, який проходив на початку листопада 2019 року в Лісабоні, сучасний світ інтегровано в цифрову мережу за формулою «1+8+N», де до категорії «1» віднесено смартфони, в категорію «8» увійшли комп'ютери, планшети, телевізори, колонки, навушники, окуляри доповненої реальності, розумний годинник і автомобілі; під літерою N ховаються мобільні офіси, розумні будинки, спорт, здоров'я, аудіовізуальні розваги та інтелектуальні туристичні продукти, тобто N – це рівень, де об'єднується все: мережа, сервіси, а також пристрої Інтернету речей. Все це дає змогу констатувати, що людина цілодобово, як кажуть 24/7, знаходиться не тільки під впливом цифрових технологій, а й вибудовує своє життя, бізнес, розваги, подорожі та інше за допомогою «цифри», на першому місці серед яких позиціонується смартфон та розташовані на ньому додатки, й передусім мобільні месенджери. За допомогою такого цифрового гаджету і месенджера кожна людина керує власно створеною мережею, презентує власні наробки соціальній спільноті й узагалі світу та стає не тільки споживачем, а й активним суб'єктом цих технологій.

Так, Noortje Marres [9] визначає роль цифрових технологій у посередництві та полегшенні спілкування та взаємодії, а також у соціальному житті, й це стосується насамперед найновіших технологій і форм онлайн-спілкування, взаємодії та торгівлі, пов'язаних з Web 2.0, соціальними медіа та Інтернетом речей.

Тепер доступні нові цифрові технології, такі як веб-сайти, онлайнові дискусійні форуми, соціальні медіа, платформи для обміну змістом, мобільні додатки та мобільні пристрої. Все це засоби для людей, які дають їм можливість вивчати та пропагувати власне здоров'я, фізичну форму та благополуччя, тобто себе. Молоді люди часто вважаються активними користувачами цифрових технологій охорони здоров'я через те, що вони народилися в епоху нових цифрових засобів масової інформації. Однак поки що мало наукових праць у галузі соціальних досліджень привернули увагу до подробиць того, як і чому молодь використовує цифрові технології для цілей, пов'язаних зі здоров'ям, і як інші недиференційні джерела також допомагають дізнатись про свій організм та займатися практикою підтримки свого здоров'я та добробуту [8].

Найвідомішим мобільним месенджером в Україні є Telegram. Повідомлення в цьому месенджері шифруються не на віддалених серверах, а самими мобільними пристроями. Відповідно, навіть сама адміністрація не може розшифрувати повідомлення своїх користувачів. Також у Telegram є функція самознищення повідомлення після відправки.

Telegram досить новий в Інтернет-просторі месенджер (з 2013 р.). Функціонально копіює WhatsApp, але під час його розроблення були враховані недоліки попередників і приділено досить уваги шифруванню і захисту інформації. Крім того, повідомлення видаляються відразу після їх прочитання. Вважається найбільш безпечним месенджером натепер.

У месенджері Telegram з'явилося хмарне сховище, в яке можна завантажувати файли, документи та інші файли. Сховище створено у вигляді чату із самим собою. Тепер користувач може відкрити вікно контактів і побачити на першій сходинці свій же профіль, відкрити з ним чат і відправити туди потрібні файли. Повідомлення з цього чату можна відправляти іншим контактам, також можна пересилати файли між пристроями. Ви можете отримати доступ до своїх файлів з будь-якого пристрою, на якому встановлений месенджер, так що це може служити простою заміною сервісів типу Dropbox. Ще одна з можливостей месенджера Telegram – це використання стикерів для емоційного

забарвлення діалогів і повідомлень. Стікери – це щось середнє між смайлами і японськими мультиплікаційними персонажами. Вони являють собою зображення для вираження емоцій або дій. На відміну від смайлів, стікери більш деталізовані, передають інформацію не тільки за допомогою міміки, але й мови жестів.

Таким чином, поява self-технологій за допомогою цифрових додатків і мобільного та Інтернет-зв'язку натепер стає реалією суспільного життя, й особливу роль у них відіграють мобільні месенджери. Під self-технологіями розуміємо постійно повторювальні дії для ініціювання, створення власної соціальної мережі з метою самопрезентації, просування серед прихильників власного контенту і керування комунікацією та взаємодією всередині мережі.

Саме мобільні месенджери стають особливим каналом мобільного зв'язку й цифровою технологією, де можливо: отримувати інформацію; здійснювати комерційну й політичну діяльність; реалізовуватися професійно; підтримувати комунікацію, емоційно реагувати на дії інших людей, знаходити прихильників, проводити взаємодію за бажанням з вибраною кількістю людей, і все це в реальний час й одночасно.

Висновки. Таким чином, динамічний розвиток глобальної мобільної мережі впливає на різні галузі життя та діяльності людини. Саме це актуалізує соціологічне вивчення питання специфіки комунікації за допомогою цифрових технологій, зокрема мобільних месенджерів. Одним із найбільш важливих факторів впливу мобільних мереж на соціальну активність є передусім кількісні змінювання в умовах для обміну інформацією між людьми, а отже, і в можливостях для їх інформаційних взаємодій у віртуальності. Завдяки мобільному зв'язку мобільні комунікації сьогодні формують нову сферу інформаційної взаємодії, яка призводить до виникнення нових видів суспільних відносин. Мобільні мережі перестали бути просто системою зв'язку, як це було раніше, а стали прошарком повсякденної реальності та сферою життєдіяльності великої кількості людей.

Сучасна людина цілодобово знаходиться не тільки під впливом цифрових технологій, а й вибудовує своє життя, бізнес, розваги, подорожі тощо за допомогою «цифри», на першому місці серед яких позиціонується смартфон та розташовані на ньому додатки, і передусім мобільні месенджери. За допомогою такого цифрового гаджету й месенджера кожна людина керує власно створеною мережею, презентує власні наробки соціальній спільноті й узагалі світу та стає не тільки споживачем, а й активним суб'єктом цих self-технологій.

Self-технології, які здійснюються за допомогою цифрових додатків і мобільного та Інтернет-зв'язку, стають реалією суспільного життя, й особливу роль у них відіграють мобільні месенджери. Під self-технологіями розуміємо постійно повторювальні дії для ініціювання, створення власної соціальної мережі з метою самопрезентації, просування серед прихильників власного контенту і керування комунікацією та взаємодією всередині мережі.

Цифрові технології, диджиталізація суспільства визначають та домінують серед сучасних соціальних трендів. Водночас один з Інтернет-порталів визначає: «Цифрові технології – це заснована на методах кодування і передачі інформації дискретна система, що дозволяє здійснювати безліч різнопланових завдань за найкоротші проміжки часу. Саме швидкодія і універсальність цієї схеми зробили ІТ-технології настільки затребуваними» [10]. У соціологічному дискурсі цифрові технології є предметом вивчення цифрової соціології. Але поява нових технологій комунікації як різновиду соціальної взаємодії актуалізують необхідність дослідження їхньої соціальної природи.

Biruykova M. Mobile messengers as a technology of modern self interaction in the focus digital sociology

The article presents the author's reflections on the functioning and influence on social processes of development of modern social communicators – mobile messengers, which act both digital and social technologies, and form a new phenomenological and research field – self-technologies.

The development of Internet users and mobile technology users in Ukraine and in the world is analyzed in the paper. The most popular mobile messengers in Ukraine are Viber, Telegram and Skype, which unite representatives of different social groups into mobile social networks. It is the dynamics of consumer interest that actualizes the sociological study of the specifics of communication through mobile messengers.

In the article it is stated that the modern person, as they say 24/7, is not only influenced by digital technologies, but also builds his life, business, entertainment, travel and more with the help of "numbers", in the first place among which is positioned the smartphone and there are add-ons and, above all, mobile messengers. With this digital gadget and messenger, each person manages his own network, presents his own work to the social community and the world at large, and becomes not only a consumer but also an active subject of these technologies.

It has been determined that self-technologies implemented through digital applications and mobile and Internet communication are becoming a reality of social life today and mobile messengers play a special role in them. Where by self-technologies we mean constantly repeated actions for initiation, creation of own social network for the purpose of self-presentation, promotion among supporters of own content and management of communication and interaction within the network.

Key words: social technologies, mobile messengers, self-interaction.

Література:

1. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва : изд-во «Весь мир», 2004. 120 с.
2. Nicki Lisa Cole. The Sociology of the Internet and Digital. Sociology. URL: https://www.thoughtco.com/sociology-of-the-internet-4001182. (last accessed: 08.11.2019).
3. Wynn J. Digital sociology: emergent technologies in the field and the classroom. Sociological Forum, 24 (2). URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1573-7861.2009.01109.x (last accessed: 08.11.2019).
4. Neal R. Expanding Sentience: Introducing Digital Sociology for moving beyond Buzz Metrics in a World of Growing Online Socialization. URL: https://www.goodreads.com/book/show/13510955-expanding-sentience (last accessed: 08.11.2019).
5. Orton-Johnson K. and Prior N. (eds). Digital Sociology: Critical Perspectives. URL: https://www.worldcat.org/title/digital-sociology-critical-perspectives/oclc/970401106 (last accessed: 08.11.2019).
6. Кислова О. Социология в контексте вызова «больших данных»: роль интеллектуального анализа данных в становлении новых подходов к социологическим исследованиям *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна* : зб. наук. праць. Харків, 2015. № 1148. С. 57–62.
7. Кислова О. Н. Быть или не быть цифровой социологии? *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків, 2013. № 1045. С. 9–15.
8. Яковлев Л. Цифровые технологии в контексте антропологической революции / КиберЛенинка. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-tehnologii-v-kontekste-antropologicheskoy-revolyutsii (дата обращения: 08.11.2019)
9. Noortje Marres Digital Sociology: The reinvention of social research. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/60428-Article%20Text-65218-1-10-20170124.pdf ; URL: https://simplysociology.wordpress.com/category/digital-sociology/. (last accessed: 08.11.2019).
10. Цифрові технології – це майбутнє людства URL: http://hi-news.pp.ua/kompyuteri/5035-cifrov-tehnologyi-ce-maybutnye-lyudstva.html (last accessed: 08.11.2019).

УДК 316
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199305

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МЕДІАЦІЇ ЯК ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІНТЕГРАЦІЇ ЩОДО СОЦІАЛЬНИХ ІННОВАЦІЙ

Василець О. І.,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Казьмірова О. М.,
викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена питанням відповідальності держави, яка може вважатися ефективною лише за умови, що вона сприяє розвитку, за оптимізації процесів вирішення конфліктів у її внутрішньому просторі. Це показано через необхідність інституціоналізації нових форм суспільної взаємодії під час інноваційного форматування узвичаєних способів поведінки, наприклад кредитної, що пов'язана із задоволенням потреб. Зазначається, що саме кредитна поведінка утворює нову площину соціальної непевності, отже, підкреслюється важливість медіації, а також необхідність соціологічного підходу в опрацюванні даного поняття. Автори підкреслюють, що саме медіація стає затребуваною як соціальний супровід, консультації буквально з перших кроків кредитної активності.

Особлива увага приділена обґрунтуванню необхідності інституціоналізації медіації як вирішального чинника у конфліктному засвоєнні різними суб'єктами соціальної практики (особистостями, зокрема) нових форм соціальних взаємодій – на прикладі кредитної поведінки, а також наголосу на значущості держави, яка сприяє розвитку, в цьому процесі.

У статті зазначено, що інституціоналізація медіації буде сприяти формуванню довіри у нашому суспільстві й розглядати державу як головного медіатора.

Розкривається суперечливий характер заповнення інформаційного простору пропозиціями про надання медіаційних послуг і відсутність Закону про медіацію. Доводиться обмеженість підходу до медіації як сукупності процедур і методик. Робиться наголос на важливості державної підготовки фахівців з медіації та конфліктології саме як представників соціологічної науки. Автори зазначають, що розвиток медіації як одного із напрямів реалізації теорії суспільного договору в його сучасному вигляді передбачає розвиток практичних компетенцій саме у системному вигляді державного навчання.

Ключові слова: конфлікт, медіація, інституціоналізація, кредитна поведінка, держава, що сприяє розвитку.

Постановка проблеми. Уся історія людства – це пошуки можливостей та засобів для координації взаємодій. Війни холодні, гарячі, гібридні – також припустимо рахувати форматом перемов, але пам'ять утримує загальновідоме: війна є продовженням політики зброєю. Широке розуміння культури дозволяє визначити її як безкінечну інтригу (представлення окремих епізодів якої творами мистецтва включно) взаємин особистостей, груп, країн, партій, осередків, держав, тощо у прагненні відстоювати власні інтереси.

Медіація є і примиренням, і перемовинами щодо паузи у конфлікті. Вона затребувана завжди, особливо у світі турбулентних змін, десакралізованої влади та експонентного розгортання технологій, передусім військових (що притаманне їм в історичній традиції). Разом із цим мирне повсякдення також рясніє новими викликами конфліктогенних ситуацій, адже з'являються нові формати взаємин, нові (для конкретних соціумів) способи суспільної взаємодії. Загублена у нестійкому світі невизначеностей особистість вступає до нових комунікативних форм зв'язку з мезорівнем перебування соціального, який для неї і є презентацією всезагального в конкретиці його побутового здійснення.

Держава, ефективність функціонування якої стає полем дискусій, може сприяти залагодженню неминучої конфліктності з додаванням нових вимірів поведінки своїх акторів у світі глобальної

турбулентності. Кредитна поведінка людини як агента фінансових перетворень є конфліктною: а) ad hoc, за визначенням, поточно-ситуативною, з одного боку, але перманентною – з іншого; б) особливо конфліктною з огляду на вітчизняні реалії, де невирішені питання попереднього існування додаються до актуалізованих трендів суперечливого розвитку сучасності.

Запропонований нами спосіб дослідження інтеграції соціальних інновацій через вивчення можливостей подолання їх конфліктного характеру завдяки інституціоналізації медіації як соціального феномена державою, що сприяє розвитку, зумовив доцільність звернення як до тих авторів, чиї роботи допомагають розкрити процеси становлення та розвитку соціальних інститутів (Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Н. Смелзера, Е. Гідденса, Н. Лумана, П. Бергера і Т. Лукмана), так і до інших учених, чиї дослідницькі програми зосереджені на вивченні феноменів медіації, кредитної поведінки, інших, необхідних для розкриття заявленої нами теми, даних.

Соціальна динаміка як включення нового досвіду (в контексті даної статті – інноваційності і, відповідно, конфліктогенності (*О.В., О.К.*)) розкривається сутнісним чином через вивчення процесів інституціоналізації, через визначення поточної спроможності та потенціальної, стратегічної дієвості соціальних інститутів як її результату. Різні аспекти в дослідженні трансформаційного характеру інституціонального розвитку як важливої ознаки в його розгортанні описувались у роботах Р. Бендікса, П. Блау, Дж. Ландберга, С. Ліпсета, Ч. Міллза, Б. Мура як представників інституціональної соціології, а також були представлені науковими розвідками неоінституціалістів: Р. Джефферсона, П. Ді Маджіо, Дж. Мейєра, Л. Лонглі, Д. Норта, В. Пауелла.

На вітчизняних теренах питання інституціоналізації розглядалися, зокрема, Е. Головахою, Н. Паніною, Ю. Чернецьким, О.Т. Бень. Із російських дослідників слушно відмітити роботи Е.А. Островської та Н.Л. Полякової.

Те, що протягом п'яти тисяч років історії існування боргів за ними завжди стояли певні інституції, показано, зокрема, у роботі Девіда Гребера, а на конфліктності сучасного світу, соціальної нерівності та обмеженої ресурсної бази наголошують усі представники соціогуманітарного дискурсу і поведінкових наук, відповідно, ті, що ставлять питання про практичну здатність соціології поліпшити світ: Майкл Робертс, Рей Рендалл, Дж. Голдстоун, Мішель Швальб та інші.

Розкриття кредитної поведінки як феномена соціокультурного, її політичної, а не тільки економічної вимірності, знайшло своє відображення у роботах Дж. Гелбрейта, Ж. Бодрійара, статтях О. Євтуха, Д. Стребкова, В. Леонова, Т. Кізими, В. Кривошеєвої, О. Шаманської, О. Казьмірової.

Про те, наскільки саме соціологічний підхід є важливим у вирішенні конфліктних питань сучасності, як він унаочнює переваги історично-порівняльної методології, соціології інтерпретативної та розуміючої, пишуть Герхард Ленскі, Патрік Нолан, Ольга Куценко та інші.

Держава, що сприяє розвитку, всебічно досліджується як зарубіжними вченими, так і представниками вітчизняної науки: П.В. Кутуєв, А. Фісун, А. Малюк, А. Багінський розкривають сутність даного концепту, надаючи можливості для його подальшого використання та розвитку.

Сама медіація поки що стала предметом дослідницького інтересу з боку юридичної спільноти, педагогів, господарників тощо. Головним чином описуються процедури та методики, причому структурна зумовленість в ефективності функціонування, як і дуальна природа самої структури, її ідеаційний вимір залишаються поза увагою переважно операціональних за характером, популяризаторських пропагандистських наративів. Так, вивчаючи медіацію як спосіб вирішення соціально-політичних конфліктів, Т.В. Водоп'ян у магістерській дисертації під керівництвом П.В. Кутуєва [1] зазначає відсутність комплексного підходу до осягнення можливостей медіації, попри численну кількість наукових робіт із такої тематики: О. Адамантіс, Н. Бондаренко-Зелінської, Я. Валюк, Л. Власової, О. Ващук, А. Гайдука, О. Горової, Ю. Губар, С. Задорожної, В. Землянської, Г. Єременко, В. Маляренка, Л. Мамчур, Ж. Мішиної, Т. Подковенко, Н. Прокопенко, В. Тісногуз, К. Шершун, А. Чернеги, Д. Яніцької та інших.

Тетяна Кузелова, досліджуючи розвиток медіації в Україні, зокрема з 1999 до 2016 року, [2] зосереджується на конфліктних взаєминах між спонсорською допомогою і низовими ініціативами (а саме ці дві складники виокремлюються нею в медіаційних процесах), принагідно відмічаючи відсутність в їх здійсненні юридичної закоріненості (а отже, послідовності). Це ще раз доводить, на нашу думку, необхідність саме державницького, інституціоналізованого підходу в освоєнні практики медіації. Наразі науково-практичний аналіз іноземного законодавства у сфері медіації здійснюється представниками юридичних дисциплін, зокрема О. Кармазою [3], яка пише про основні концепції розвитку процедури медіації, чи Федоренко Т.В. [4], але показовим є те, що за відсутності історичної компаративістики й соціологічного бачення контекстуальності як засадничого чинника дослідження інституційної адекватності, спроможності держави ми маємо лише частково та й дискутабельно релевантні для нашої дійсності приклади. Єдиний закон про медіацію у США, Бельгійський Судовий Кодекс тощо, працюють ще з другої половини 20-го сторіччя і покликані розвантажити судові установи. Схо-

жий досвід надають нам практики медіації у США [5]. У повній відповідності до закону заперечення медіація проходить шлях від «народних» форм порозуміння (український досвід, зокрема [6]), через її включення та підпорядкування соціальним інституціям країни, до її громадянських форматів diversity, «donor-lead and grass-root movements».

Невирішеним залишається питання поєднання вищезазначених дослідницьких програм для забезпечення практичної ефективності медіаційних процесів у стратегії оптимізації взаємин між демократичною державою та громадянським суспільством як її системоутворюючим складником.

Мета статті – обґрунтування необхідності інституціоналізації медіації як вирішального чинника у конфліктному засвоєнні різними суб'єктами соціальної практики (особистостями, зокрема) нових форм соціальних взаємодій – на прикладі кредитної поведінки, а також наголосу на значущість в цьому процесі держави, яка сприяє розвитку.

Виклад основного матеріалу. Проблема взаємодії індивідуума з іншими суб'єктами соціальних практик у процесах формування та переформатування суспільних відносин набула особливої ваги в другу половину минулого сторіччя, але наразі окреслення шляхів щодо оптимізації в її вирішенні лише посилюється. Прискорення «темпів соціальних, економічних, політичних та культурних змін, викликаних загостренням глобальної конкуренції та мобільності, інтеграцією ринків та проривом у сфері інформаційних технологій актуалізує необхідність саме соціологічної рефлексії», зокрема над завданнями державного будівництва, як підкреслюють П. Кутуєв та М. Єнін [7], участю самої держави в діяльності соціальних інституцій.

Поняття інституту та інституалізації, що ними активно оперують Т. Лукман та П. Бергер [8], виступають як досягнення у спробі концептуалізувати єдність позицій німецької та американської теоретичної соціології. Інституціалізація, згідно з їхніми поглядами, є динамічним процесом виникнення, оформлення та функціонування соціального порядку. Водночас П. Бергер відзначає, що певні соціальні інституції можуть не тільки не полегшувати перемовини щодо конфліктних питань суспільної моралі, ідентичності (вкрай важливих, з огляду на глобалізацію у сучасному світі), але й ускладнювати комунікацію, отже, нагальною стає потреба розкриття їхньої спроможності до медіації як невід'ємної складової частини повноцінності, адекватності, ефективності інституціональної діяльності [9].

В умовах соціальних інновацій, включення нових взірців узвичаєної діяльності (таких як, наприклад, кредитна поведінка) необхідною є саме інституціалізація як втілення конструктивної вимірності процесів соціального контролю. Вона, з нашої точки зору, становить логічний етап оформлення хабітуалізації та сприяє її подальшому розвитку як чинника приватної культури повсякдення. Якщо ми звернемося до класичних соціологічних розвідок, зокрема до праць Г. Спенсера, то пересвідчимося, що розвиток суспільства вчений вбачає саме через формування соціальних інститутів, політичні серед яких відіграють вирішальну роль, адже практика еволюції людства доводить свою принципово конфліктну природу [10]. Для того аби існував соціальний факт, необхідно, щоб індивідууми поєднали свої дії, і щоб ця комбінація сприяла створенню якогось нового результату, як писав Е. Дюркгейм [11]. Цей синтез виникає з множини індивідуальних свідомостей, поведінкових звичок (як додали б ми), і тому мусить набути закріплення в такому специфічному способі колективного буття, як інститут.

Послуговуючись загальною теорією соціальної дії Т. Парсонса [12, с. 555], ми можемо стверджувати, що інновації, до яких належать і нові форми кредитних взаємин, не оминають жодної з трьох взаємопов'язаних систем суспільного життя: культурної, соціальної та особистісної, отже, їх освоєння має носити комплексний і системний характер. За думкою Н. Смелзера, сам факт інституціоналізації визначає преференції у виборі індивідуумом певних взірців для його поведінки [13, с. 91]. Ми знаходимося у світі, де актуалізованою є потреба у «перегляді системи категоризації соціального світу і місця індивідів у ньому», – підкреслює Г. Коржов [14, с. 107]. Причому усвідомлення людьми своєї дотичності до швидких та радикальних змін глобального характеру не може не викликати у них занепокоєння, суперечливих потреб у відтворенні звичного світу соціальних взаємин і водночас у побудові нових алгоритмів світовідношення.

Саме на державу, яка сприяє розвитку, може бути покладена відповідальність за «рефлексивний моніторинг діяльності, що є рутинною функцією раціоналізації повсякденної життєдіяльності», і водночас саме соціальні інститути, як пише Е. Гідденс, «мають властивість накопичувати інформацію, можуть ініціювати взаємодію із середовищем» [15], а отже, логічно зауважити їхню спроможність активно працювати з конфліктною інноваційністю, бо саме «процеси самоорганізації та відновлення рівноваги є вкрай важливими для всіх видів соціальних інститутів.

Інституціалізація медіації, відповідно, не тільки сприяє формуванню громадського (та державного) контролю над проведенням медіаційних процесів, але й додає їм проективності, передбачуваності, водночас із гнучкістю та багатовимірністю. Останнє є особливо важливим з огляду на те, що медіація як феномен соціальної практики дотична до задоволення цілої низки потреб, а способи

і характер такого вдоволення змінюються у площинах «інноваційні практики: ситуації – технології інновації у соціальних стосунках: конфлікти, медіація». Сюди ми можемо зарахувати і міжпоколінні суперечки, і гендерний, і полікультурний аспекти в людській життєдіяльності. Та окремим рядком занотовуємо необхідність матеріального, як фінансового перш за все, а потім й інфраструктурного (що також потребує фінансового забезпечення) підґрунтя у вибудові особою стратегії і тактики виробництва-споживання.

Практики звернення до кас взаємодопомоги, що мали місце у СРСР, не є актуальними, традиційне «до родичів по допомогу» не виправдовується через проблемне матеріальне становище більшої частини рідні, з одного боку, і формування кланово-корпоративної моралі в родинних стосунках – з іншого. Бажаючи зберегти особистісну свободу, бути «непідзвітною», людина йде по позики до фінансових установ. З огляду на суперечливий характер у взаємності інтересів, що їх переслідують кредитодавці та боржники, ситуація як взяття коштів, так і подальшого управління кредитами є конфліктогенною за визначенням.

Саме через це медіація стає затребуваною як соціальний супровід, консультації буквально з перших кроків кредитної активності. Відповідальність її учасників та фахівців зростає в разі загострення протиріч. Відсутність цілісної державної політики (де програмні положення не мають соціологічного обґрунтування щодо ціннісного виміру конфліктної взаємодії, її впливу на соціальну структуру суспільства), а також не переведені на мову конкретних актів і механізмів імплементації стають особливо небезпечними, коли діяльність самих фінансових установ, а також колекторських організацій, є проблемною з позицій її підпорядкування, відповідальності, виправданості, врешті-решт, легітимності.

Спад у капіталістичній системі світової економіки представники фінансового капіталу прагнуть перекрити «новим імперіалізмом», поглибленням експлуатації країн периферії, де попри введення культурних практик центру загострюються базові конфлікти разом із поглибленням економічної та соціальної нерівності [16]. Медіація як стратегія соціального порозуміння не може бути редукована до мистецтва конструктивного діалогу у формі сукупностей процедур та методик. Адже саме сприяння розвитку мистецтва (якщо вже розглядати медіацію в такому форматі) є завданням культурної політики країни і постає як завдання соціальної відповідальності держави. Відсторонюючись від нього, урядовці не тільки не набувають нових компетенцій, але і втрачають уже набуті, таким чином, державні управлінці нехтують інтересами своїх громадян, ставлячись до них лише як до працівників певних корпорацій, де лише останні й мусять опікуватися вирішенням конфліктів. Така позиція може видаватися виправданою лише з вигід ситуативного підходу та не є плідною з точки зору історичної творчості, суб'єктних інтересів громадян, нації, держави.

Поділяючи думку П. Еванса про державу як «далекоглядного рульового», А. Багінський [17, с. 24], підкреслює, що її спроможність у сучасних умовах не зводиться до здатності урядових структур належним чином виконувати свої обов'язки. Уміння вирішувати конфлікти, оптимальним чином користуватися наявними ресурсами, відшукувати нові – ось що робить державу необхідним фактором формування модерну та ремодернізації як невпинного процесу системного оновлення в процесах творення та відтворення суспільного виробництва життя.

Як зазначає П.В. Кутуєв, сучасна соціологічна наука зорієнтована на дослідження держави, що сприяє розвитку не тільки і не стільки у відношенні економічного розвитку, але з позиції сприяння гуманістичного розвитку – людських ресурсів, а це у свою чергу дозволяє говорити про розгортання програми постійного розвитку, до якої логічно інтегрується концепція держави, що сприяє розвитку. На жаль, ми не можемо свідчити на користь вітчизняної бюрократії, вона не є автономною, а її укоріненість у суспільстві не говорить про її дієздатність, скоріше про спекулятивний характер і непатріонималістські очікування. Водночас формування держави, яка сприяє розвитку, не має чітких приписів щодо обсягу і послідовності дій. Можливо, що група освічених бюрократів, які будуть гуртуватися навколо лідера («філософа на троні», як пише П.В. Кутуєв [18, с. 19]), налаштованих на раціональну взаємодію та таких, для яких інституалізація соціальних взаємин щодо нового формату практик по задоволенню потреб виступає гарантією адекватності в такому задоволенні та чинником солідаризації суспільства, саме така раціонально мисляча і водночас ідеаційно спрямована еліта надасть можливість Україні відбутися.

Інституціалізація медіації буде сприяти формуванню довіри у нашому суспільстві й розглядати державу як головного медіатора в таких історичних контекстах, коли «більшість населення світу поставлено в такі умови, які в багатьох інших періодах вважалися б рівноцінними рабству». Продовжуючи думку Д. Гребера [19] про формування боргу як особливого формату соціальних зв'язків та відносин, варто, на наш погляд, звернути увагу на те, що історично кредитна поведінка людини була вписана у функціонування «певного роду всеохоплюючих інституцій – священних правителів Месопотамії, юдейських Ювілеїв, законів шаріату чи християнського канонічного права, які накладали певного роду контроль на потенційно катастрофічні соціальні наслідки боргів. Дотепер процеси протікають іншим чином: починаючи з 80-х, ми почали спостерігати створення першої ефективної

планетарної адміністративної системи, яка діє через МВФ, Світовий банк, корпорації та інші фінансові інституції та значною мірою націлена на захист інтересів кредиторів». Водночас саме розвиток людини, її можливостей, як вважає П. Еванс, стає головним у визначенні сучасної держави, яка сприяє розвитку [20]. Тільки за такої налаштованості конфліктність інноваційних форматів буде адаптованою через низку компромісів у формуванні консенсусу завдяки соціальним інституціям.

Сучасні дослідження медіації здійснюються переважно економістами, юристами, психологами, зусилля яких спрямовані, головним чином, на розробку технік ведення перемов та здійснення посередництва, тому не дивним є потрактування ними медіації як поняття більш вузького, аніж конфліктологія, бо затребуваною, з їхньої точки зору, вона стає лише після того, як предконфліктна ситуація лишилася позаду, сам конфлікт набув виразності й розгортання, і необхідно вийти з нього за рахунок конструктивного використання можливостей післяконфліктного етапу комунікації [21]. Водночас необхідно мати на увазі, що акцентуація на функціоналістському підході до суспільства може стати на заваді ефективному використанню аналітичного інструментарію в дослідницькій роботі [22, с. 350].

Діяльність бізнес-тренерів, юристів, педагогів знаходить своє відображення в роботі цілої низки громадських організацій, чиї ініціативи, звичайно, є й цінними, й важливими. Зупинимося на функціонуванні лише деяких із них. Так, Український Центр Медіації проводить онлайн-навчання і надає учасникам сертифікати «Бізнес-медіатор» (Wirtschaftsmediator/in (IHK), має модулі з міжкультурної медіації та супервізії тощо [23]. Окремо існує «Українська Академія Медіації», яка має на меті формування «культури миру та злагоди» [24]. Проект «Діалог задля вирішення конфліктів» здійснюється в Україні Українським центром Ненасильницького спілкування і примирення «Простір Гідності» впродовж 2019–2022 рр., у партнерстві з міжнародною миротворчою організацією ПАКС Нідерланди за фінансової підтримки Федерального Міністерства закордонних справ Німеччини. Існує ще Український Центр Примирення, де «медіація використовується як й «інші види відновлювальних практик» [25].

Зрозуміло, що кожна сфера суспільних взаємодій має свою специфіку, й особливості в аплікативності медіаційних практик є виправданими. Але це аж ніяк не відміняє потребу в координації діяльності медіаторів з боку держави. Саме вона повинна враховувати неминучу обмеженість вузькоспеціалізованого підходу, можливі небезпеки з боку приватних бенефіциарів, проблеми «нашвидкоруч» навчених радників, коучів тощо. Інакше запозичення інноваційних способів вирішення соціальних проблем може стати джерелом чергових конфліктів, мавпування чужого досвіду є ще менш ефективним, аніж звернення до власної архаїки. Щодо юридичної спільноти, то фахівці не вважають прийнятним ані провалений Верховною Радою законопроект про медіацію № 3665, ані новий (але також відкликаний у серпні поточного року) законопроект № 10425 [26]. Схоже, що самим правникам необхідна допомога соціологів для усвідомлення медіації як соціокультурного феномена у контексті необхідності сформувати державу, яка б сприяла розвитку.

За відсутності останньої, вигоди України від приєднання до самих сучасних конвенцій (Сінгапурська [27]) про користь удосконалення медіаційних практик стають небезперечними, і не факт, що «нова ера» не наступить на нас у буквальному розумінні.

Висновки. Соціологічна інтерпретація інноваційних процесів ускладнюється тим, що ми маємо зафіксувати явища транзитивності і трансформаційності у житті суспільства, водночас із інституціоналізацією його практик задля визначеності й стабільності. Перманентне технологічне оновлення навколишнього середовища з необхідністю створює запит на інноваційність у переформатуванні соціальних відносин, а оскільки оформлення, імплементація останніх, їх кореляція із практичною діяльністю певних груп, кластерів, класів реалізується в суспільних взаємодіях через соціальні інститути (як відносно сталі рамки для домовленостей і перемов), то вкрай актуальним стає перегляд діяльності вже існуючих соціальних утворень такого штибу, а також становлення нових – для вирішення конфліктних питань нового типу взаємин, до яких належать особливості кредитної поведінки в сучасному українському суспільстві.

Розвиток медіації як одного з напрямів реалізації теорії суспільного договору в його сучасному вигляді передбачає розвиток практичних компетенцій саме у системному вигляді державного навчання. Тому можна тільки вітати відкриття нової спеціалізації на факультеті соціології та права Київського політехнічного інституту імені Ігоря Сікорського: «Врегулювання конфліктів та медіація» (спеціальність 054 Соціологія) [28].

Інституціональний розвиток є корелятом становлення сучасного громадянського суспільства, яке визнає можливості практичного втілення в політичну, економічну, культурну дійсність політичних свобод індивідуума, спираючись на контексти соціального буття останнього. Ефективність держави, що існує на податки громадян, відповідно, може вимірюватись її здатністю до утримання курсу стабільного розвитку. А значить – координації дій усіх медіативних формувань з метою вирішення питань не тільки «гарячих» конфліктів, але й «холодних» воєн, що розгортаються в повсякденні суспільних взаємодій кожного.

Vasylets O., Kazmirova O. The institutionalization of mediation as a task of the state policy of integration in regard to social innovations

The article deals with issues of responsibility of the state, which can be considered effective only if it promotes development, for the improving and upgrading conflict resolution processes in its internal space. This is illustrated by the need to institutionalize new forms of social engagement in the innovative formatting of common behaviors, such as credit, which is related to meeting needs. It is noted that it is credit behavior that creates a new plane of social insecurity, thus emphasizing the importance of mediation, as well as the need for a sociological approach in developing this concept. The authors emphasize that mediation is in demand as a social support, consultation, literally from the first steps of credit activity.

Particular attention is paid to substantiating the need for institutionalization of mediation as a decisive factor in conflict assimilation by different subjects of social practice (individuals, in particular) of new forms of social interactions – on the example of credit behavior, as well as an emphasis on the importance of the developing state.

The article states that the institutionalization of mediation will help build confidence in our society and consider the state as the main mediator.

The contradictory nature of the information space is filled with proposals for the provision of mediation services and the absence of a Mediation Act. There is a limited approach to mediation as a set of procedures and techniques. Emphasis is placed on the importance of state training for specialists in mediation and conflictology, as representatives of sociological science.

The authors note that the development of mediation, as one of the ways of implementing the theory of social contract in its modern form, involves the development of practical competencies in the systematic form of state education.

Key words: conflict, mediation, institutionalization, credit behavior, developmental state.

Література:

1. Водоп'ян Т.В. Медіація як метод вирішення суспільно-політичних конфліктів. Досвід окремих країн та перспективи для України : дис. ... за спеціальністю 054 «Соціологія» ; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського. Київ, 2018.
2. Kyselova Tatiana. Mediation Development in Ukraine: 1991-2016. URL: https://www.academia.edu/20286554/Mediation_Development_in_Ukraine_1991-2016
3. Кармаза Олександра. Інститут медіації: основні концепції розвитку. *Цивільне право і процес.* 2017. № 2. С. 24–28.
4. Федоренко Т.В. Розвиток інституту медіації в Україні. *Юридичний електронний науковий журнал.* 2018. № 6.
5. Бернард К. Механизм, отлаженный за 20 лет: медиация в Федеральном апелляционном суде девятого федерального округа США. *Медиация и право.* 2010. № 2.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю.С. Шемшученко ; НАН України ; Інститут держави і права ім.В.М. Корецького ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 1997. Вип. 4–5. 548 с. С. 121–129.
7. Кутуев П., Енин М. Вызовы успешному трудоустройству молодежи в контексте современной идеологии университетского образования. *Идеология и политика.* 2019. № 2 (13).
8. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва : «Медиум», 1995. 323 с.
9. Peter Berger. The Limits of Social Cohesion: Conflict And Mediation In Pluralist Societies: A Report Of The Bertelsmann Foundation To The Club Of Rome Hardcover – Import, 1 Jan 1998, 416 pages. Publisher: Westview Press; 1 edition (1 January 1998).
10. Спенсер Г. Синтетическая философия (в кратком изложении Говарда Коллинза). Киев : Ника-Центр, 1997.
11. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с франц., составл., вступ. ст. и примеч. А. Гофмана. Москва : Канон, 1995.
12. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва, 2000. 682 с.
13. Смелзер Н. Социология. Москва, Феникс, 1994. 688 с.
14. Коржов Г. Территориальные идентичности: концептуальные интерпретации в современной зарубежной социологической мысли. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2010. № 1.
15. Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структурации. Москва : Академпроэкт, 2005. 528 с.

16. Michael Roberts. The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism. Haymarket Books, 2016. 360 c.
17. Багінський А.В. Реконцептуалізація модерної держави: автономія, спроможність, належне урядування та конфлікти. *Вісник «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 1–2 (33–34). С. 22–26.
18. Кутуєв П.В. Вступ до соціологічної проблематики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2015. № 4. С. 3–19.
19. Гребер Дэвид. Долг: первые 5000 лет истории ; пер. с англ. А. Дунаев. Москва, 2015. 528 с.
20. Evans P. Embedded autonomy: States and industrial transformation Princeton : Princeton univ. press, 1995. 323 p
21. Aishan W., Wentang Y. The Combination of Diversified Measures Facilitating the Resolution of Disputes. *Mediaton Principles and Practice* ; ed. by Y. Zhang. Xiamen, 2008.
22. Медиация – искусство разрешать конфликты. Знакомство с теорией, методом и профессиональными технологиями / сост. Г. Мета, Г. Похмелкина ; пер. с нем. Г. Похмелкиной. Москва, 2004.
23. Український Центр медіації. URL: http://ukrmediation.com.ua/ua/
24. Українська академія медіації. URL: http://mediation.ua/en/about-us
25. Український Центр примирення. URL: https://peaceengineers.com/about/
26. Проект закону про діяльність у сфері медіації. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66139
27. Нова ера медіації: що змінить Сінгапурська конвенція. *Юридична газета.* 2019. № 38–39 (692–693). (17 вересня). URL: http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/nova-era-mediaciyi-shcho-zminit-singapurska-konvenciya.html
28. URL: https://fsp.kpi.ua/ua/nova-spetsializatsiya-vregulyuvannya-konfliktiv-ta-mediatsiya-spetsialnist-054-sotsiologiya/

UDC 327
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199307

SOVIET-CUBAN MESSAGES DURING THE MISSILE CRISIS: CONTROLLING AN ALLY

Zasoba I.
Ph.D. Student of the Department of Sociology
UMass Boston, Massachusetts, USA

The Cuban Missile Crisis, referred to as the Caribbean Crisis in the Soviet Union (*Карибский Кризис*) and the October Crisis in Cuba, is one of the most famous events of the Cold War. A large number of primary source documents are available for study. The U.S. government has released internal material and much of the official communications between the parties, and the Soviet Union has also released a significant number of documents (mostly during Gorbachev's "Glasnost" ("*гласность*") program in the 1980's). However, much of the historical analysis that has emerged from this material focuses on: the amount of "blame" that should be assigned to each side, technical discussions regarding the level of risk that there could have been a nuclear war, who "won" and who "lost," and the extent to which President Kennedy's actions may have been mythologized after his assassination. While these themes are important, the event also represents a clear example of the major powers in the Cold War using smaller countries to bear the biggest risks of their global strategies. This paper argues that messages that were sent between the Soviet and Cuban governments at the time show that the Soviets engaged with the Cuban leaders only to the extent that they could control their actions, and that they excluded them from critical decisions. The paper also demonstrates that messages sent between the key Soviet figures in the crisis, later interviews, memoirs and biographies provide insight into the Soviet leadership's justifications for their colonial practices.

The United States and the Soviet Union had come to a situation where one believed the other might actually launch a pre-emptive strike if it could gain an advantage. The U.S. and Soviet Union were engaged in constant conflicts throughout the 1940's and 1950's. 1960 was an election year in the United States, so its hostile actions against Cuba escalated throughout the year, with plots to assassinate Fidel Castro and a trade embargo. Late in the year, Cuba and the Soviet Union issued a statement of solidarity and the Soviets began to supply conventional weapons to Cuba. However, there was no move to put Soviet nuclear missiles in Cuba in 1961. Khrushchev's reason for this was a belief that the U.S. would invade Cuba immediately if he took such an action. The plan to deploy the missiles could have been publicly announced, as it was legal under international law. The decision to deploy the weapons secretly is more evidence that the Soviets thought it was likely that news of such a plan would trigger an invasion. Castro and his inner circle were agreeable. In an interview he gave to PBS in 1985, Fidel Castro claimed that the Cubans' acceptance of the Soviets' missile plan was based on their belief that American invasion was likely unavoidable. However, he also claimed that he was motivated by a desire to help the Soviet Union achieve balance with the U.S. in the global nuclear competition. This agreement did not guarantee Castro equal partnership with the Soviets. The final deal involved stationing the missiles in Cuba, under full Soviet control. The mistrust between the allies began at this early stage. During a meeting to finalize their agreement, Che Guevara had suggested that the plan be made public and Khrushchev had refused. He even refused to sign his name to the treaty, to preserve the option to deny everything if the Cubans proceeded with a unilateral announcement.

Soviet ships with nuclear missiles began to arrive in Cuba. A U.S. plane captured proof of the nuclear missiles in Cuba on October 14th, and Kennedy announced the crisis to the public on October 22nd. Tensions rose rapidly, so that four days later Castro wrote a letter to Khrushchev, assuring him that Cuban people will confront the aggressor "heroically". On the same day, Khrushchev sent a secret message to Kennedy offering a resolution to the crisis. By October 27th the Soviet Union had finalized an agreement with the U.S. for the withdrawal of its missiles from Cuba, including an agreement to allow on-site inspections in Cuba. Most importantly, Castro first became aware of this agreement from the public announcements that were made by Khrushchev and Kennedy on October 28th. Khrushchev also sent a letter to Castro on the 28th, and its tone makes it clear that he considered Castro's position to be that of a "little brother" whose emotions and feelings should be soothed, but one who should not expect a decision-making role. Khrushchev's letter goes on to warn Castro against any action that might lead to a reanimation of the crisis. Referring to the shooting down of a U.S. U2 spy plane on the 27th, Khrushchev states that this episode was the result of "senseless" provocation by militarists in the Pentagon who still hoped for an excuse to invade. In addition to the firm "advice" that Castro should allow U.S. military planes

to violate his airspace, it is possible to infer a threat in the letter's subtext. Khrushchev implied that the Soviet Union would not risk a global nuclear war to defend Cuba from invasion if it had the excuse that the invasion had been sparked by unstable elements in the U.S. or in Cuba. The warning in Khrushchev's letter concerning shooting down the U.S. spy plane may have been particularly offensive to Castro. Although, Cuban anti-aircraft personnel had been instructed to fire on American planes to protect the Soviet missile sites, the weapon that had hit the U2 plane was a Soviet-controlled surface-to-air missile. In Castro's response letter to Khrushchev he expresses his rationale. He also refers to the public statement he had issued earlier in that day, in which he had criticized the U.S. promise not to invade Cuba as inadequate. Castro signs off with a notice that he is opposed to inspections. Further messages from October 30th and 31st are remarkable because the first captures Khrushchev's early attempts to frame the entire crisis for history and for his communist audiences, and the second presents Castro's view that the entire enterprise had been futile if the Soviet Union was unwilling to stand its ground. Khrushchev's letter is full of paternalism, he writes that he understands the bitterness that "some" Cubans might feel. Khrushchev refers to a conflict between superpowers in "the Caribbean zone," this emphasizes that Cuba's interests were subordinate to the Soviet Union's regional strategy. Castro rebuts several of Khrushchev's excuses by arguing that backing down was not the appropriate reaction to the possibility of an imminent U.S. attack, by clarifying that he was not consulted at all about the decision to withdraw the missiles, and by stating that many (not "some") Cubans were feeling "unspeakable bitterness and sadness" about the sudden Soviet decision. Castro demonstrated that he understood that the only strategic value of putting missiles in Cuba was as a deterrent against a strike against the U.S.S.R. A message from the Soviet Foreign minister Gromyko to Mikoyan on November 1st detailed how the Cubans should be pressured to soften their "no inspections" position despite the loss of face this would cause them.

Even while the Soviet-Cuban negotiations on the inspections were proceeding, the Soviet leaders were keeping new secrets from their allies. Later decision to remove weapons were made before discussing the issue with the Cubans. The frustrations that this created were evident during Mikoyan's conversation with Castro and the rest of the Cuban leadership on November 22nd. Castro repeated his argument that the Soviets should have kept the strategic missiles in Cuba. The Mikoyan-Castro dialogue serves as evidence of the highly skewed nature of Soviet-Cuban relations and the Soviets' sense that they did not need justification for their colonial practices. Castro had to listen to public statements by Kennedy to acquire up-to-date information about the weapons that remained in his country. After confirming that the tactical missiles were still in Cuba, that they were not technically part of the Soviet's agreement with the U.S. and that the U.S. was not aware of them Mikoyan delivered the news that the Soviets had decided to remove these as well. He explained that there was a law that prevented the transfer control of any nuclear weapons to another country (this was a lie), and that the Soviets intended to withdraw all of their troops from Cuba once the Cuban military had been trained to use the conventional weapons they were leaving behind.

Returning to the question of Soviet justifications, the ambassador's interpretation of the situation gives insight into the Soviet colonial discourse. The Cubans were portrayed as wild children, but well-meaning and smart, and the Soviets were portrayed as patient parents. Ambassador Beck reports that Mikoyan had characterized the Cuban leaders as young, honest people who were true to the revolution and who were deserving of respect, trust, and appreciation. However, a large part of the Ambassador's message is dedicated to a description of the Cubans' unorthodox path to Marxism, and criticism of the slow pace of development of the Cuban Communist party apparatus and the Cubans' belief that their revolution was one of "three great revolutions" (China's for Asia, the Soviets' for Europe, and Cuba for Latin America).

In conclusion, for fifty-eight years since the Cuban missile crisis, the world did not experience nuclear wars. This outcome has allowed a self-congratulatory narrative to grow regarding the courageous and pragmatic actions of both the U.S. and Soviet leaders. The implication of this narrative is that only the highly tested, and "serious" leaders of superpowers, can be trusted to be stewards of nuclear weapons. In contrast, this way of thinking concludes that the leaders of smaller countries (who have less to lose – in total, but not in proportion) are more likely to choose "honorable destruction" as long as they might inflict asymmetrical damage on their enemies. The dialogues between the protagonists of the Cuban missile crisis demonstrate that there were two big truths. The first truth is that the Cubans could not be trusted with nuclear weapons, and that efforts to limit the proliferation of nuclear weapons have been important. The second truth is that the leaders of the superpowers were just lucky. Like the great powers before WWI, The U.S. and Soviet leadership in the Cold War believed that global domination was their right. This imperialistic attitude was disguised as a defense of God-given human freedom (by the U.S.) or as the result of an inevitable process of social evolution (by the Soviet Union). The U.S. put nuclear missiles in Turkey to protect democracy, and the Soviets said that they put nuclear missiles in Cuba to: a) counter the U.S. missiles in Turkey; b) protect Cuba; c) advance the global socialist project; or d) "put a hedgehog in the Americans' pants".

Key words: cold war leadership, Cuban missile crisis, Caribbean crisis, Soviet-Cuban relations, N. Khrushchev, F. Castro, J. Kennedy.

The Cuban Missile Crisis, referred to as the Caribbean Crisis in the Soviet Union (*Карибский Кризис*) and the October Crisis in Cuba, is one of the most famous events of the Cold War. A large number of primary source documents are available for study – the U.S. government has released internal material and much of the official communications between the parties, and the Soviet Union has also released a significant number of documents (mostly during Gorbachev's "Glasnost" ("*еласность*") program in the 1980's). However, much of the historical analysis that has emerged from this material focuses on: the amount of "blame" that should be assigned to each side, technical discussions regarding the level of risk that there could have been a nuclear war, who "won" and who "lost," and the extent to which President Kennedy's actions may have been mythologized after his assassination [30]. While these themes are important, the event also represents a clear example of the major powers in the Cold War using smaller, dependent, countries to bear the biggest risks of their global strategies. This paper argues that messages that were sent between the Soviet and Cuban governments at the time show that the Soviets engaged with the Cuban leaders only to the extent that they could control their actions, and that they excluded them from critical decisions. The paper also demonstrates that messages sent between the key Soviet figures in the crisis, and later interviews, memoirs and biographies provide insight into the Soviet leadership's justifications for their colonial practices.

To begin with, when Soviet leader Khrushchev developed the plan to place nuclear missiles in Cuba in April of 1962 he discussed his plan with a only a small number of people [30]. These included First Deputy Chairman Anastas Mikoyan, Foreign Minister Andrei Gromyko, Defense Minister Rodion Malinovsky, Presidium (Politburo) Member Frol Kozlov, and Commander of the Strategic Rocket Forces Sergei Biryuzov. Khrushchev's idea came during a period of intense strategic friction between the U.S. and the Soviet Union. A U.S. spy plane had been shot down over Russia in 1960, The Berlin wall was built in 1961, and U.S. missiles had been placed in Turkey and Italy [11]. Despite the fact that the Soviet Union had been first to launch an artificial satellite ("Sputnik 1" in 1957) by 1961, the United States had a greater capacity to launch intercontinental nuclear missiles [13]. The United States also had an advantage in its ability to launch missiles from submarines, and its allies France and the U.K. also had nuclear weapons. Khrushchev had been travelling in Odessa, before he returned to Moscow and announced his idea to Mikoyan and the others. Mikoyan's son speculates that the chairman looked out across the Black Sea towards the dangerous missiles in Turkey, when it occurred to him that Castro's Cuba represented a real opportunity to reduce America's nuclear weapon advantage [30]. As it will be discussed below, the idea of a Soviet missile deployment in Cuba had been mentioned by both Khrushchev and Robert Kennedy as early as the beginning of 1961, but serious planning did not begin until after Khrushchev's April 1962 holiday [11].

Furthermore, it is important to examine how the United States and the Soviet Union had come to the situation where one believed the other might actually launch a pre-emptive strike if it could gain an advantage. From a practical perspective, the condition of the two countries' nuclear arsenals was primitive: there were a small number of bulky and unreliable weapons on each side, and military planners could describe scenarios in which a first strike might destroy enough of the other side's weapons so that their weak defensive response could lead only to total destruction [18]. In other words, it was still possible to believe that one side could be forced to surrender. While the certainty of mutually assured destruction may not have been established firmly by 1962, it is also true that either side would only have a few minutes to act if it became confident of an advantage, and it would have had to launch a massive and morally horrific attack. The Cuban missile crisis was a real test of these questions for the leaders and military strategists on both sides; and, although intense nuclear weapons (and missile-defense) competition has continued, the outcome suggests that it taught the nuclear powers that winning a nuclear war was already almost impossible. This process of moving missiles around on the earth to establish balance between great powers is similar to the troop movements that countries used to threaten each other in the period before World War I. In fewer than fifty years humankind went from moving thousands of armed people around by trucks, trains and horses to a situation in which a very small number of leaders played a game of speed-chess with millions of lives at stake over perceived disagreements about political philosophies.

The leaders of the United States and the Soviet Union saw each other as mortal adversaries, despite the fact that both countries were created through the rejection of monarchy and both claimed to be anti-imperialist. The two countries were also the main forces behind the defeat of fascism and racism in World War II. However, they were engaged in constant violent conflicts throughout the 1940s and 1950's. For example, they supported different sides in the Korean war and Chinese revolution, and subjugated smaller countries that threatened to join the other side (e. g. Khrushchev's invasion of Hungary, the elimination of Congo's Patrice Lumumba by Eisenhower's CIA). Considering Cuba's strategic location, it is not surprising that the Americans and the Soviets would have had their eyes on the island during its long revolution and after Fidel Castro came to power, in January 1959. It is perhaps more difficult to understand why it was more

than a year before the Soviet Union and Cuba established diplomatic relations in May 1960. According to Khrushchev's son Sergei: *"At the beginning of 1959 the Soviet leaders could hardly imagine any fate that might link Moscow and Havana. No specialists in the Central Committee, much less Father, even knew much about Latin America. <…> Neither the Communist Party Central Committee's International Department, KGB intelligence, nor military intelligence had any idea who Castro was or what he was fighting for. Father advised them to consult Cuba's Communists; they reported that the newcomer was a representative of the haute bourgeoisie and working for the CIA"* [22].

Despite this report on the Soviet leadership's apparent distrust of Castro, the two great powers were uncharacteristically hesitant about taking decisive action in Cuba.

1960 was an election year in the United States, so its hostile actions against Cuba escalated throughout the year, with plots to assassinate Fidel Castro and a trade embargo [11]. Late in the year, Cuba and the Soviet Union issued a statement of solidarity and the Soviets began to supply conventional weapons to Cuba. However, there was no move to put Soviet nuclear missiles in Cuba in 1961. Khrushchev's reason for this was, apparently, a belief that the U.S. would invade Cuba immediately if he took such an action. In fact, during his January 1961 speech to the Cuban Embassy in Moscow he warned that the U.S. was planning to use a lie about Soviet missiles in Cuba as a pretext for invasion. Even after the failure of the U.S. supported Bay of Pigs invasion by Cuban exiles, the conventional wisdom in both the Soviet Union and the U.S. was that a full-scale invasion of Cuba could come at any time. Indeed, planning for an invasion (code named "operation Mongoose") was active [5]. The following exchange regarding Cuba between U.S. president John Kennedy and Alexei Adzhubei occurred during a breakfast meeting at the White House in March 1962: *"Kennedy hit his fist on the table and said: Once I summoned Allen Dulles and rebuked him. I said to him: "learn from the Russians. When they had a tough situation in Hungary, they put an end to the conflict in just three days. When they didn't like the events in Finland, the president of that country went to meet with the Soviet Premier in Siberia, and everything was worked out. And you, Dulles, couldn't do a thing".*

I answered the President: "With regard to Hungary, your analogy with Cuba is entirely untenable. With regard to Finland, well maybe this is the case, which should make the United States aware that they need to learn to respect Cuba. After all, we respect Finland. Even though capitalist elements exist within it, the president of a bourgeois government retains good relations with the Soviet Union" [1].

Although Adzhubei rejected Kennedy's pairing of Hungary with Cuba, the Soviets understood the practical implications of the President's Statement. Cuba was located less than 100 miles from Florida, and the U.S. had had a military base at Guantanamo Bay since 1898 (it was established during the Spanish-American War) [12].

While Khrushchev knew that the U.S. could crush Castro's army in Cuba as quickly as he had invaded Hungary, in the end, he decided to take the risk. The plan to deploy the missiles could have been publicly announced, as it was legal under international law to place these types of weapons on the territory of a consenting allied country (as the U.S. did in case of Turkey and Italy). So, the decision to deploy the weapons secretly is more evidence that the Soviets thought it was likely that news of such a plan would trigger an invasion. Sergo Mikoyan confirms this: *"Yes, yes, his approach was either not to do it at all or if you do it, secretly of course. Otherwise it will not be permitted by the United States because of the American fleet and the geographical conditions for Cuba"* [17].

In addition, Mikoyan's son explains that his father was initially against the plan on the grounds that it was too dangerous, that Fidel Castro would not agree, and that the operation could not be kept secret [30]. But Anastas Mikoyan's objections were overruled after a Soviet diplomatic and military delegation visited Cuba at the end of May 1962. The diplomats found that Castro and his inner-circle (his brother Raul, Che Guevara, Osvaldo Dorticos and Blas Roca) were agreeable, and the military team concluded that they could keep the deployment hidden until it was a "fait-accompli" [30]. In an interview he gave to PBS in 1985, Fidel Castro claimed that the Cubans' acceptance of the Soviets' missile plan was based on their belief that American invasion was likely unavoidable. However, he also claimed that he was partially motivated by a desire to help the Soviet Union achieve balance with the U.S. in the global nuclear competition [6].

Obviously, this agreement did not guarantee Castro equal partnership with the Soviets. The final deal involved stationing the missiles in Cuba, under full Soviet control, and preparations began almost immediately in July [11]. The mistrust between the allies beganat this early stage. Apparently, during a meeting to finalize their agreement, Che Guevara had suggested that the plan be made public and Khrushchev had refused. He even refused to sign his name to the treaty, to preserve the option to deny everything if the Cubans proceeded with a unilateral announcement [11]. Although, the Soviet-dominated nature of this alliance is not surprising from today's perspective, and Soviet reluctance to be pulled into a global nuclear war over Cuba was undeniably reasonable; it is still impressive to consider that Khrushchev demonstrated a near complete disregard for Castro's leadership at the apex of the Crisis.

After a summer of preparations and construction, including defensive SAM missile installations and facilities meant to conceal the strategic missiles; Soviet ships with nuclear missiles began to arrive in Cuba in mid-September. A U.S. spy plane captured proof of the nuclear missiles in Cuba on October 14th, and Kennedy announced the crisis to the public on October 22nd. At that point tensions rose rapidly, so that four days later Castro wrote a letter to Khrushchev, stating:

"Dear Comrade Khrushchev:

From Our Analysis of the situation and the reports in our possession, I consider that the aggression is almost imminent within the next 24 to 72 hours.

There are two possible variants: the first and likeliest one is an air attack against certain targets with the limited objective of destroying them; the second, less probable although possible, is invasion. I understand that this variant would call for a large number of forces and it is, in addition, the most repulsive form of aggression, which might inhibit them.

You can rest assured that we will firmly and resolutely resist attack, whatever it may be. The morale of the Cuban people is extremely high and the aggressor will be confronted heroically" [8].

On the same day that this message was sent, Khrushchev sent a secret message to Kennedy offering a resolution to the crisis [30], and by October 27th the Soviet Union had finalized an agreement with the U.S. for the withdrawal of its missiles from Cuba (including an agreement, in principle, to allow on-site inspections in Cuba). Most importantly, Castro first became aware of this agreement from the public announcements that were made by Khrushchev and Kennedy on October 28th. Khrushchev also sent a letter to Castro on the 28th, and its tone makes it clear that he considered Castro's position to be that of a "little brother" whose emotions and feelings should be soothed, but one who should not expect a decision-making role. The following excerpt from the letter illustrates this claim:

"Dear Comrade Fidel Castro:

Our October 27 message to President Kennedy allows for the question to be settled in your favor, to defend Cuba from an invasion and prevent war from breaking out. Kennedy's reply, which you apparently also know, offers assurances that the United States will not invade Cuba with its own forces, nor will it permit its allies to carry out an invasion. In this way the president of the United States has positively answered my messages of October 26 and 27, 1962.

We have now finished drafting our reply to the president's message. I am not going to convey it here, for you surely know the text, which is now being broadcast, over the radio.

With this motive I would like to recommend to you now, at this moment of change in the crisis, not to be carried away by sentiment and to show firmness. I must say that I understand your feelings of indignation toward the aggressive actions and violations of elementary norms of international law on the part of the United States <…>" [20].

Khrushchev's letter goes on to warn Castro against any action that might lead to a reanimation of the crisis. Referring to the shooting down of a U.S. U2 spy plane [2; 3] on the 27th, Khrushchev states that this episode was the result of "senseless" provocation by militarists in the Pentagon who still hoped for an excuse to invade. In addition to the firm "advice" that Castro should allow U.S. military planes to violate his airspace, it is possible to infer a threat in the letter's subtext. By bringing up the idea of a divided U.S. leadership, with unreasonable Pentagon "hawks" and a more reasonable Kennedy, Khrushchev implied that the Soviet Union would not risk a global nuclear war to defend Cuba from invasion if it had the excuse that the invasion had been sparked by unstable elements in the U.S. or in Cuba. In fact, on the 27th, the Russian Defense minister Malinovsky sent the following coded message to the commander of the Soviet forces in Cuba (General Issa A. Pliyev): *"We categorically confirm that you are prohibited from using nuclear weapons from missiles, FKR [cruise missiles], "Luna" and aircraft without orders from Moscow Confirm receipt"* [25].

The fact that this message included the FKR and "Luna" tactical short-range weapons shows that the Soviet leadership had decided to separate the possibility of an attack against Cuba from any certainty of a Soviet nuclear response. Also, the warning in Khrushchev's letter concerning shooting down the U.S. spy plane may have been particularly offensive to Castro because, although Cuban anti-aircraft personnel had been instructed to fire on American planes (to protect the Soviet missile sites), the weapon that had hit the U2 plane was a Soviet-controlled surface-to-air missile [11]. In Castro's response letter to Khrushchev, he expresses his rationale for shooting at U.S. planes to protect the nuclear missiles. He also refers to the public statement he had issued earlier in that day, in which he had criticized the U.S. promise not to invade Cuba as inadequate. Castro signs off with a notice that he is opposed to inspections and bland (perhaps, even ironic) words of gratitude: *"<…> I also wish to inform you that we are in principle opposed to an inspection of our territory. I appreciate extraordinarily the efforts you have made to keep the peace and we are absolutely in agreement with the need for struggling for that goal. If this is accomplished in a just, solid and definitive manner, it will be an inestimable service to humanity"* [9].

An apparent gulf between the Soviet's attempts to justify its imperialistic attitudes and the Cuban vision could be illustrated by a few messages between Khrushchev and Castro. Indeed, these messages from October 30th and 31st are remarkable because the first captures Khrushchev's early attempts to frame the entire crisis for history and for his soviet and allied communist audiences, and the second presents Castro's view that the entire enterprise had been futile if the Soviet Union were unwilling to stand its ground (including the threat of an automatic nuclear response to an attack on Cuba). Khrushchev's letter is full of paternalism, reminds one of a lecture in which the lecturer explains the obvious, while writing that he understands the bitterness that "some" Cubans might feel about his abrupt change of heart: *"<…> The conflict in the Caribbean zone which, as you well realize, was characterized by the clash of two superpowers and the possibility of being it transformed into a thermonuclear world war <…>"* [21].

It is significant that Khrushchev refers to a conflict between superpowers in "the Caribbean zone", since this emphasizes that Cuba's interests were subordinate to the Soviet Union's regional strategy. Of course, Khrushchev also argues that the decision to withdraw the missiles was, in part, a desire to see the U.S. blockade ended as soon as possible, and a reaction to a "consultation" with Castro (the warning in Castro's October 26th message that an invasion was imminent). One additional excuse that Khrushchev mentions is that a U.S. strike could have easily taken out the Soviet missiles on Cuba. This is a strange admission, since it reveals that the plan was not well conceived in the first place. In the end, after producing a somewhat incoherent list of excuses, the directive tone returns and Khrushchev informs Castro that: *"As the talks to settle the conflict get underway, I ask you to send me your considerations. For our part, we will continue to report to you on the development of these talks and make all necessary consultations"* [21].

In other words, Castro was informed that Khrushchev was always and remained in charge.

Castro's reply to this message demonstrates a much clearer analysis of the situation. Castro rebuts (politely) several of Khrushchev's excuses by arguing that backing down was not the appropriate reaction to the possibility of an imminent U.S. attack. By clarifying that he was not consulted at all about the decision to withdraw the missiles, and by stating that many (not "some") Cubans were feeling "unspeakable bitterness and sadness" about the sudden Soviet decision. In a more emotional passage, Castro explains to Khrushchev that a sense of "brotherhood" had grown between the Soviet and Cuban soldiers as they stood together in Cuba but that: *"Countless eyes of Cuban and Soviet men who were willing to die with supreme dignity shed tears upon learning about the surprising, sudden and practically unconditional decision to withdraw the weapons"* [10].

Apparently, Castro's description of Cuba's potential place in the Soviet global nuclear strategy included the premise that Pentagon "hawks" were considering the possibility of pre-emptive nuclear strikes against the Soviets and that the missiles in Cuba provided protection against this type of attack: *"Everyone has his own opinions and I maintain mine about the dangerousness of the aggressive circles in the Pentagon and their preference for a preventive strike. I did not suggest, Comrade Khrushchev, that in the midst of this crisis, the Soviet Union should attack, which is what your letter seems to say; rather, that following an imperialist attack, the USSR should act without vacillation and should never make the mistake of allowing circumstances to develop in which the enemy makes the first strike against the USSR"* [10].

In this passage, Castro demonstrated that he understood that the only strategic value of putting missiles in Cuba was as a deterrent against a strike by the U.S. This view is consistent with the rationale that the Soviet leaders had discussed while planning the mission. So, Castro made a logical case that the Soviet decision to withdraw the missiles was inconsistent with the main reason for installing them in the first place. Castro was firm and clear in his message, which questioned Khrushchev's logic and courage explicitly, but he mentioned that he was aware that such criticism could only be appropriate in the context of a "very personal message". Castro was also careful to add apologetic and flattering notes: *"<…> following the dictates of my conscience as a revolutionary duty and inspired by the most unselfish sentiments of admiration and affection for the USSR, for what she represents for the future of humanity. <…> I spoke not as a troublemaker but as a combatant from the most endangered trenches"* [10].

Based on his correspondence with Khrushchev, Castro understood that the Soviet leader would follow through on his agreement to dismantle and withdraw its strategic nuclear weapons from Cuba. However, he had already announced that he would not allow inspections. A message from the Soviet Foreign minister Gromyko to Mikoyan on November 1st detailed how the Cubans should be pressured to soften their "no inspections" position despite the loss of face that this would cause them. Gromyko advised Mikoyan to warn the Cubans that delaying inspections was likely to delay the lifting of the U.S. blockade on Cuba, putting perishable cargo at risk as it sat on Soviet ships that could not dock in Cuba: *"I think that these concerns should be borne in mind when you are presenting our case to Castro. This does not mean, of course, that they should be expressed literally and explicitly. But you must make him clearly understand that we are worried by the unreasonable position that our Cuban comrades have been forced to take"* [14].

Mikoyan's held meetings on the question of inspections with Castro and the other Cuban leaders over the next ten days. Mikoyan offered the idea of U.N. inspections, he had discussions about multi-lateral inspections (i. e. parallel inspections of anti-Cuban training camps in Guatemala and the U.S.), and he even suggested that the missiles could be inspected once they had been loaded onto Soviet ships (still in Cuban ports) [28]. During his negotiations over inspections, Mikoyan also continued to pressure the Cubans to accept the Soviet explanation for why the "offensive" nuclear weapons were being withdrawn, centered on the idea that the weapons could be easily eliminated in a first strike (as had been argued in Khrushchev's October 30th letter). Mikoyan's accounts of these conversations [27], suggest that the Cubans accepted this explanation. However, it did nothing to resolve their desire for a Soviet declaration that a U.S. action to eliminate the Soviet missiles in Cuba would be considered a first strike on the USSR itself. In any case, the Cubans were firm and did not agree to inspections. Despite this fact, the U.S. lifted its blockade on November 20th [11].

Even while the Soviet-Cuban negotiations on the inspections were proceeding, the Soviet leaders were keeping new secrets from their allies. Coded memos from the secretary of Defense to the commander of Soviet troops in Cuba [26] show that the Soviets were still undecided on whether or not to keep tactical nuclear weapons in Cuba (the FKR short range missiles and nuclear bombs for IL-28 planes). Shortly afterwards, the U.S. communicated that it considered the IL-28 planes to be offensive weapons even if they were only armed with conventional bombs, and the Soviets decided to remove them. Again, the decisions were made before discussing the issue with the Cubans [27]. The Soviet justification was that the planes were obsolete anyway. Once again, the Cuban leadership had been excluded from the decision-making process. The frustrations that this created were evident during Mikoyan's conversation with Castro and the rest of the Cuban leadership on November 22nd Castro repeated his argument that the Soviets should have kept the strategic missiles in Cuba; while he stated that he accepted the idea that the missiles lost much of their strategic value once they were discovered, he also complained that the Soviet military had not done enough to conceal them while they were being assembled. This part of the discussion was one of regret by the 22nd, since the strategic missiles had already been disassembled. However, the decision on the removal of the IL-28 bombers was a more recent bitter surprise for the Cubans, and Mikoyan had a few additional revelations that would upset them regarding the nuclear-armed tactical missiles (FKRs):

F. Castro: I am still in a bad mood, because some points are still unclear to me. I am concerned, first of all, by Kennedy's statement that all nuclear weapons were removed from Cuba. Has the Soviet Union ever given such a promise? Is it true that all the tactical nuclear weapons are already removed?

A.I. Mikoyan: The Soviet government has not given any promises regarding the removal of the tactical nuclear weapons. The Americans do not even have any information that they are in Cuba.

F. Castro: So then the tactical nuclear weapons are here? And no assurances were given regarding their withdrawal?

A.I. Mikoyan: Not about tactical nuclear weapons.

F. Castro: Therefore, then, the weapons are here?

A.I. Mikoyan: Yes, they are here. They are in Comrade Pavlov's hands. These weapons are not offensive weapons. They can be used in the place of nuclear cannons [29].

This dialogue serves as remarkable evidence of the highly skewed nature of Soviet-Cuban relations and the Soviets' sense that they did not need justification for their colonial practices. From the dialogue, it is clear that Castro had to listen to public statements by Kennedy to acquire up-to-date information about the weapons that remained in his country. After confirming that the FKRs were still in Cuba, that they were not technically part of the Soviet's agreement with the U.S. and that the U.S. was not aware of them Mikoyan delivered the news that the Soviets had decided to remove these as well. He explained that there was a law that prevented the transfer control of any nuclear weapons to another country (this was a lie [30]), and that the Soviets intended to withdraw all of their troops from Cuba once the Cuban military had been trained to use the conventional weapons they were leaving behind.

In their conversation with Mikoyan on November 22nd the Cubans revisited the entire timeline of the crisis. From their point of view, they had willingly accepted the risk of being annihilated as a tripwire that could deter a direct U.S. strike on the USSR. While they appreciated the idea of hosting weapons that could inflict great damage in the event of an attack on Cuba, they were also proud to "do their duty" for the cause of global socialism. In this discussion, they were informed that there was no hope of keeping any form of nuclear weapon on the island, that there would be no permanent Soviet bases in Cuba, that they would have to continue to tolerate U.S. violations of their airspace, and that they could not even count on a formal declaration of an ongoing military alliance. In addition to being left almost defenseless against a future U.S. attack, Cubans had to worry about how the Cuban people would react to their leaders' loss of face. Castro expressed his emotions clearly at one point in the conversation, stating: *"What do you think we are? A zero on the left, a dirty rag. We tried to help the Soviet Union to get out of a difficult situation"* [29].

The November 22nd meeting ended with an exchange of positive wishes, and some praise for specific Soviet military personnel who the Cubans had worked with. They also discussed Mikoyan's plan for a friendly visit with Fidel Castro's brother Raul before departing for New York to complete talks with the U.S. and speak with the Secretary General of the U.N. The extent of the Cubans' unhappiness became clearer after the meeting, when the Cuban leadership stopped communicating with the Soviets and representatives from other Eastern Blok countries. On December 1st 1962, János Beck, the Hungarian ambassador to Cuba, wrote to his foreign minister to report about the Cubans' lack of communication [7].

Returning to the question of Soviet justifications, the ambassador's interpretation of the situation gives insight into the Soviet colonial discourse. The Cubans were portrayed as wild children, but well-meaning and smart, and the Soviets were portrayed as patient parents. Ambassador Beck reports that Mikoyan had characterized the Cuban leaders as young, honest people who were true to the revolution and who were deserving of respect, trust, and appreciation. However, a large part of the Ambassador's message is dedicated to a description of the Cubans' unorthodox path to Marxism, and criticism of the slow pace of development of the Cuban Communist party apparatus and their belief that their revolution was one of "three great revolutions" (China's for Asia, the Soviets' for Europe, and Cuban for Latin America). In addition to the suggestion that Castro's leadership group was too ambitious, ambassador Beck touched on the theme of their supposed impatience, writing that they imagine: "<…> all solutions through great, heroic, revolutionary deeds" [7]. In addition, the Hungarian ambassador's emphasis on the impatience of Cuban leaders echoes what was being said in Moscow to justify the removal of the missiles. Savranskaya reports that Khrushchev defended his decision to retreat at a meeting of the Soviet Presidium on December 3rd [30]. During this meeting, Anastas Mikoyan provided his report on the crisis, and Khrushchev expressed anger at what he described as Castro's willingness to start a nuclear war. While Khrushchev may have been sincerely irritated, it is also true that the plan to place the missiles in Cuba was his own, and its failure made him look weak to his subordinates. Perhaps, Khrushchev's emotions came partially from Soviet internal politics. Since any vulnerability can be fatal for a dictator, there was always an urgent need for damage control. Indeed, Khrushchev was deposed in a coup two years later. Although she acknowledges Khrushchev's desire to shift the blame for the mission's failure to Castro, historian Savranskaya also refers to the Cuban leaders as "revolutionary hotheads", and she writes this: *"Khrushchev was already uncomfortable with Castro's impulsiveness and what the Soviet leaders understood as his implied request on October 27 to launch a pre-emptive nuclear strike against the United States if Washington attacked Cuba"* [30].

Although this phrase captures the public opinion that Khrushchev and his allies expressed at the time, an opinion embraced by sympathetic chronicle writers like the younger Mikoyan and Savranskaya, it is a very bizarre construction. This becomes evident if one makes a creative substitution to consider a sentence like this: "Kennedy was uncomfortable with the Turkish president's expectation that the U.S. would launch a pre-emptive nuclear strike against the Soviet Union if Moscow attacked Turkey". Clearly, although it would be a first use of nuclear force, such a strike would not be pre-emptive at all from the point of view of the country that had been attacked (and perhaps annihilated), whether Turkey or Cuba! In each case, the weaker "client" country is being asked to bear the risk of hosting nuclear weapons that might provoke an attack, while they receive no protection under the "nuclear umbrella" of their powerful patrons.

In conclusion, for fifty-six years since the Cuban missile crisis, the world did not experience nuclear wars. This outcome has allowed a self-congratulatory narrative to grow regarding the courageous and pragmatic actions of both the U.S. and Soviet leaders [22]. The implication of this narrative is that only the highly tested, and "serious" leaders of superpowers, can be trusted to be "good" stewards of nuclear weapons. In contrast, this way of thinking concludes that the leaders of smaller countries (who have less to lose – in total, but not in proportion) are more likely to choose "honorable destruction" as long as they might inflict asymmetrical damage on their enemies. The dialogues between the protagonists of the Cuban missile crisis demonstrate that there were two big truths. The first truth is that the Cubans could not be trusted with nuclear weapons, and that efforts to limit the proliferation of nuclear weapons have been important. The second truth is that the leaders of the superpowers were no better, they were just lucky. Like the leaders of the great powers before WWI, The U.S. and Soviet leaders in the Cold War believed that global domination was their right. Both were prepared to incite violence and create instability in weaker countries to increase their sphere of control. This imperialistic attitude was disguised as a defense of God-given human freedom (by the U.S.) or as the result of an inevitable process of social evolution (by the Soviet Union). The U.S. put nuclear missiles in Turkey to protect democracy, and the Soviets said that they put nuclear missiles in Cuba to: a) counter the U.S. missiles in Turkey; b) protect Cuba; c) advance the global socialist project; or d) "put a hedgehog in the Americans' pants" [31]. A valid rationale for denying nuclear weapons to small countries is that, with a larger number of countries, it becomes more likely that some country will become unstable or will have an incompetent or evil leadership. In the period from 1962 to the present, the Soviet Union has fallen, leading to a mafia-run Kremlin government. The democratic process has become more corrupt and emotion-driven in the U.S. Therefore, in the long run, there is no country that can be trusted with nuclear weapons.

Засоба Є. Радянсько-кубинська комунікація під час Кубинської кризи: контроль над союзником

Кубинська ракетна криза, яку називають Карибською кризою в Радянському Союзі (*Карибский кризис*) та Жовтневою кризою на Кубі, – одна з найвідоміших подій холодної війни. Велика кількість первинних джерел доступна для вивчення цієї події. Уряд США оприлюднив внутрішні матеріали та значну частину офіційних перемов між сторонами, Радянський Союз також відкрив доступ до значної кількості документів (переважно під час програми М. Горбачова «Гласність» («*гласность*») у 1980-х рр.). Однак значна частина історичного аналізу, що постає із цього матеріалу, зосереджується на кількості «провини», яку має нести кожна сторона конфлікту, на технічних дискусіях щодо ризиків ядерної війни, на намаганнях з'ясувати, хто «переміг», а хто «втратив», і на тому, наскільки дії президента Дж. Кеннеді були міфологізовані після його вбивства. Незважаючи на важливість усіх цих тем, подія також є наочним прикладом того, як основні держави холодної війни перекладали найбільші ризики своїх глобальних стратегій на менш потужні країни. У статті наводяться уривки з листування між радянським та кубинським урядами під час кризи. Ці листи свідчать про те, що лідери Радянського Союзу контактували з кубинськими лідерами лише тією мірою, якою вони могли контролювати дії кубинців, не залучаючи тих до прийняття важливих рішень. Стаття також демонструє, що повідомлення, надіслані ключовими радянськими діячами періоду кризи, а також пізніші інтерв'ю, спогади й біографії показують, як радянське керівництво виправдовувало свою колоніальну практику.

Сполучені Штати Америки та Радянський Союз потрапили в таку ситуацію, коли одна сторона вважала, що інша зможе насправді завдати ядерного удару, якщо це дасть цій стороні військову перевагу. Обидві держави постійно конфліктували впродовж 1940-х та 1950-х рр. 1960 р. був роком президентських виборів у США, на їх тлі відбувалася ескалація конфлікту з Кубою протягом усього року, у тому числі плани щодо вбивства Фіделя Кастро та встановлення торговельного ембарго. Наприкінці того ж року Куба та Радянський Союз виступили із заявою про солідарність, СРСР почав поставляти на Кубу конвенційну зброю. Важливо, що в 1961 р. не було жодних намагань встановити на Кубі радянські ядерні ракети. М. Хрущов вважав, що в такому разі США негайно вторгнуться на Кубу. Про плани на розміщення ракет можна було публічно оголосити, оскільки міжнародне право не забороняло таке розміщення. Рішення розгортати зброю таємно, скоріш за все, є свідченням того, що радянська влада вважала ймовірним провокування вторгнення. Ф. Кастро та його оточення погоджувалися. В інтерв'ю каналу PBS в 1985 р. Фідель Кастро пояснював, що прийняття кубинцями радянського ракетного плану базувалося на тому переконанні, що американське вторгнення неминуче. Однак він також стверджував, що його мотивувало бажання допомогти Радянському Союзу досягти паритету із США у світовій ядерній гонці. Ця угода не гарантувала Ф. Кастро рівноправне партнерство з радянськими лідерами. Заключна угода передбачала розміщення ракет на Кубі під повним радянським контролем. Недовіра між союзниками почалася на цій ранній стадії. Під час зустрічі щодо доопрацювання домовленостей Че Гевара запропонував оприлюднити план, однак М. Хрущов відмовився. Він навіть відмовився вказувати своє ім'я в договорі, щоб зберегти можливість відступу, якщо кубинці вдадуться до одностороннього розголошення.

На Кубу почали прибувати радянські кораблі з ядерними ракетами. Американський літак отримав докази пересування ядерних ракет на Кубі 14 жовтня, а Дж. Кеннеді оголосив про кризу публічно 22 жовтня. Напруга швидко зростала до того рівня, що через чотири дні Ф. Кастро написав листа до М. Хрущова, запевнивши його, що кубинський народ буде протистояти агресору «героїчно». Того ж дня М. Хрущов відправив таємне повідомлення до Дж. Кеннеді, пропонуючи залагодити ситуацію. До 27 жовтня Радянський Союз уже уклав угоду із США про виведення своїх ракет із Куби та дав згоду на допуск на Кубу інспекцій на місцях. Найголовніше при цьому те, що сам Ф. Кастро вперше дізнався про цю угоду з публічних оголошень, які зробили М. Хрущов та Дж. Кеннеді 28 жовтня. Того ж дня М. Хрущов надіслав листа до Ф. Кастро. З огляду на тон листа зрозуміло, що він вважав позицію Ф. Кастро позицією «маленького брата», емоції й почуття якого потрібно враховувати, однак брати участь у рішеннях він не може. У листі М. Хрущов застерігає Ф. Кастро проти будь-яких дій, які можуть призвести до реанімації кризи. Посилаючись на збиття американського шпигунського літака U2 27 жовтня, М. Хрущов заявляє, що цей епізод став результатом «безглуздих» провокацій мілітаристів у Пентагоні, які все ще сподівалися на привід для вторгнення. Окрім твердої «поради» Ф. Кастро дозволити американським військовим літакам порушувати його повітряний простір, у підтексті листа можна побачити загрозу. М. Хрущов, можливо, мав на увазі те, що Радянський Союз не ризикуватиме глобальною ядерною війною, щоб захистити Кубу від вторгнення, особливо якщо в М. Хрущова буде виправдання, що вторгнення викликали нестабільні елементи в США або на Кубі. Попередження в листі М. Хрущова щодо збиття американського шпигунського літака, можливо, було

особливо образливим для Ф. Кастро. Хоча кубинським повітряним силам доручили вести вогонь по американським літакам, щоб захистити радянські ракетні об'єкти, зброя, яка влучила в літак U2, була радянською ракетою системи «земля-повітря». У відповіді до М. Хрущова Ф. Кастро пропонує своє обґрунтування. Він також посилається на публічну заяву, опубліковану напередодні, у якій вважає обіцянку США не вторгатися на Кубу неадекватною. Ф. Кастро завершує повідомлення твердженням, що він проти інспекцій. Подальші повідомлення від 30 та 31 жовтня визначаються тим, що вони, по-перше, демонструють ранні спроби М. Хрущова сформулювати кризу для історії та для своєї комуністичної аудиторії, а по-друге, висвітлюють думку Ф. Кастро, який вважав, що вся операція була марною, якщо Радянський Союз буде поступатися американцям. Лист М. Хрущова сповнений патерналізму, він пише, що розуміє ту гіркоту, яку відчувають «деякі» кубинці. М. Хрущов посилається на конфлікт між наддержавами в «Карибській зоні», це формулювання підкреслює той факт, що інтереси Куби були підпорядковані регіональній стратегії Радянського Союзу. Ф. Кастро спростовує декілька виправдань від М. Хрущова, стверджуючи, що відступ не є відповідною реакцією на реальну можливість нападу США. Ф. Кастро уточнює, що з ним взагалі не консультувалися щодо рішення про виведення ракет, що більшість кубинців (а не «деякі») відчули «невимовну гіркоту й смуток» із приводу раптового радянського рішення. Ф. Кастро продемонстрував розуміння того, що єдиною стратегічною цінністю в розміщенні ракет на Кубі було стримування США проти удару по СРСР. Повідомлення радянського міністра закордонних справ А. Громико до А. Мікояна 1 листопада детально пояснювало, як на кубинців необхідно чинити тиск, щоб пом'якшити їх позицію «ні інспекціям», незважаючи на вірогідність втрати кубинською владою обличчя.

Навіть під час переговорів із кубинцями про інспекції радянські лідери зберігали нові таємниці від своїх союзників. Пізніше рішення про відвід зброї було прийняте ще до обговорення цього питання з кубинцями. Розчарування, яке це викликало, було очевидним під час розмови А. Мікояна з Ф. Кастро та рештою кубинського керівництва 22 листопада. Ф. Кастро повторив свій аргумент про те, що СРСР мав зберігати стратегічні ракети на Кубі. Діалог А. Мікояна з Ф. Кастро свідчить про сильно викривлений характер радянсько-кубинських відносин. Розмова демонструє позицію радянської сторони, яка не вважала за потрібне виправдовувати свою колоніальну практику. Ф. Кастро доводилося слухати публічні заяви Дж. Кеннеді, щоб отримати актуальну інформацію про зброю, яка залишилася в його країні. Підтвердивши, що тактичні ракети все ще перебувають на Кубі, що вони не є частиною Радянсько-Американської угоди, що США не знали про них, А. Мікоян повідомив, що СРСР також вирішили їх забрати. Він пояснив, що є закон, який перешкоджає переданню іншій країні контролю над будь-якою ядерною зброєю (це була брехня), і що СРСР мав намір вивести всі свої війська з Куби після того, як кубинські військові навчаться використовувати конвенційну зброю, яку СРСР залишав після себе.

Якщо повернутися до питання про радянські виправдання, то інтерпретація кризи послом Угорщини на Кубі Я. Беком дає розуміння радянського колоніального дискурсу. Кубинці сприймалися як дикі, проте доброзичливі й кмітливі діти, а радянські лідери зображувалися як терплячі батьки. Посол Я. Бек повідомляє, що А. Мікоян характеризував кубинських лідерів як молодих, чесних людей, вірних революції, які заслуговують на повагу, довіру та вдячність. Однак значна частина повідомлення посла присвячена опису неортодоксального шляху кубинців до марксизму, критиці повільних темпів розвитку партійного апарату Куби та переконань кубинців у тому, що їхня революція була однією з «трьох» великих революцій (китайська для Азії, радянська для Європи та кубинська для Латинської Америки).

Наостанок варто зазначити, що 58 років після Кубинської кризи світ не зазнавав ядерних воєн. Цей результат привів до розквіту наративу самозахоплення в розповідях про сміливі й прагматичні дії як американських, так і радянських лідерів. Наслідком цього самозахоплення є віра в те, що володіння ядерною зброєю можна довіряти лише висококваліфікованим і «серйозним» лідерам наддержав. Таке мислення призводить до висновку, що лідери менших країн, яким втрачати менше (кількісно, проте не пропорційно), мають більше шансів обрати «почесне знищення», якщо вони зможуть завдати ворогам асиметричного збитку. Діалоги між основними персонами кубинської ракетної кризи демонструють, що існували дві великі правди. Перша правда полягає в тому, що кубинцям не можна було довіряти ядерну зброю і що зусилля щодо обмеження поширення ядерної зброї були дуже важливими. Друга правда полягає в тому, що лідерам наддержав просто пощастило. Як і великі держави до Першої світової війни, США та радянське керівництво періоду холодної війні вважали глобальне панування своїм правом. Це імперіалістичне ставлення маскувалося як захист даної богом людської свободи (у США) або як результат неминучого процесу соціальної еволюції (у Радянському Союзі). США встановили ядерні ракети в Туреччині для захисту демократії, а СРСР пояснювали розміщення ядерних ракет на Кубі такими причинами: а) протидією американським ракетам у Туреччині; б) захистом Куби; в) просуванням глобального соціалістичного проєкту; г) «підсунути їжака в штани американцям».

Ключові слова: події холодної війни, Кубинська ракетна криза, Карибська криза, радянсько-кубинські відносини, М. Хрущов, Ф. Кастро, Дж. Кеннеді.

References:

1. Adzhhubei A. Memorandum, A. Adzhubei's Account of His Visit to Washington to the CC CPSU (March 12, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/620312%20Adzhubei%27s%20Account.pdf (access date: 29.09.2017).
2. Order authorizing anti-aircraft fire (November 17, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621117%20Authorizing%20Anti-aircraft%20Fire.pdf (access date: 29.09.2017).
3. Order rescinding authorization to initiate anti-aircraft fire (November 18, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621118%20Authorization%20Rescinded.pdf (access date: 29.09.2017).
4. Instructions from CC CPSU Presidium to Mikoyan (November 22, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621122%20CPSU%20Instructions%20to%20Mikoyan.pdf (access date: 29.09.2017).
5. U.S. intelligence memorandum – consequences of U.S. military intervention in Cuba (August 8, 1962). URL: https://www.archives.gov/files/research/jfk/releases/docid-32424897.pdf (access date: 01.10.2017).
6. Interview with Fidel Castro. *PBS*. 1985. URL: https://www.pbs.org/newshour/show/1985-interview-castro-spoke-fearing-u-s-invasion (access date: 30.09.2017).
7. Beck J. Telegram "The Essence of Soviet-Cuban Divergences of Opinion" (December 1, 1962). Accessed September 29, 2017. https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621201%20Telegram%20from%20Hung.%20Amb..pdf (access date: 29.09.2017).
8. Castro letter to Khrushchev (October 26, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621026%20Castro%20Letter%20to%20Khrushchev.pdf (access date: 29.09.2017).
9. Castro letter to Khrushchev (October 28, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/19621028caslet.pdf (access date: 29.09.2017).
10. Castro letter to Khrushchev (October 31, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621031%20Letter%20to%20Khrushchev.pdf (access date: 29.09.2017).
11. Chronologies from: The Cuban Missile Crisis, 1962 / L. Chang, P. Kornbluth (eds.). New York : The New Press, 1992. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/chron.htm (access date: 02.10.2017).
12. Elsea J., Else D. Naval Station Guantanamo Bay: History and Legal Issues Regarding Its Lease Agreements. URL: https://fas.org/sgp/crs/natsec/R44137.pdf (access date: 28.09.2017).
13. II-49 Address by Roswell L. Gilpatric, Deputy Secretary of Defense, before the Business Council at The Homestead, Hot Springs, VA (October 21, 1961). URL: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1961-10-21.pdf (access date: 03.10.2017).
14. Gromyko Telegram to Mikoyan (November 1, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB400/docs/1962-11-01%20Gromyko%20to%20Mikoyan.pdf (access date: 29.09.2017).
15. Gromyko Telegram to Mikoyan (November 10, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB400/docs/1962-11-10%20Gromyko%20to%20Mikoyan.pdf (access date: 29.09.2017).
16. Gromyko Telegram to Mikoyan (November 18, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB400/docs/1962-11-18%20Gromyko%20Telegram%20to%20Mikoyan.pdf (access date: 29.09.2017).
17. Cuban Missile Crisis: What the World Didn't Know : Interview with Sergo Mikoyan by Sherry Jones. *ABC News*. 1992. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB400/docs/Interview%20with%20Sergo%20Mikoyan.pdf (access date: 02.10.2017).
18. Johnson L. U.S. National Security Council, Net Evaluation Subcommittee, Oral Report (August 27, 1963). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nukevault/special/doc08.pdf (access date: 01.10.2017).
19. Kennedy R.F., Schlesinger A.M. Thirteen days: a memoir of the Cuban missile crisis. New York : W.W. Norton & Company, 2000. 192 p.
20. Letter from Khrushchev to Castro (October 28, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/19621028khrlet.pdf (access date: 29.09.2017).
21. Letter from Khrushchev to Castro (October 30, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621030%20Letter%20to%20Castro.pdf (access date: 29.09.2017).
22. Khrushchev S. How My Father and President Kennedy Saved the World. *American Heritage*. 2002. Vol. 53. Issue 5. P. 66–75.
23. Malinovsky R., Zakharov M. Draft directive to the Commander of Soviet Forces in Cuba on transfer of Il-28s and Luna Missiles, and Authority on Use of Tactical Nuclear Weapons (September 8, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/620908%20Memorandum%20from%20Malinovsky.pdf (access date: 03.10.2017).

24. Telegram from Malinovsky to Pliyev (October 22, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB449/docs/Doc%209%201962.10.22%20Telegram%20Trostnik%20to%20Pavlov.pdf (access date: 03.10.2017).
25. Telegram from Malinovsky to Pliyev (October 27, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB449/docs/Doc%2011%201962.10.27%20Telegram%20from%20Trostnik%20to%20Pavlov.pdf (access date: 03.10.2017).
26. Telegrams from Malinovsky to Pliyev (circa) (November 5, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621105%20Telegrams%20from%20Malinovsky.pdf (access date: 03.10.2017).
27. Ciphered Telegram from Mikoyan to CC CPSU (November 6, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621106%20Ciphered%20Mikoyan%20Telegram.pdf (access date: 03.10.2017).
28. Memorandum of Conversation between Mikoyan and Cuban Leaders (November 5, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/nsa/cuba_mis_cri/621105%20MemCon%20Mikoyan%20(evening).pdf (access date: 03.10.2017).
29. Memorandum of A.I. Mikoyan's Conversation with Comrades F. Castro, O. Dorticós, E. Guevara, E. Aragonés, and C.R. Rodriguez (November 22, 1962). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB393/docs/Mikoyan%20Castro%20memcon%2011%2022%2062.pdf (access date: 05.10.2017).
30. Mikoyan S., Savranskaya S. The Soviet Cuban missile crisis: Castro, Mikoyan, Kennedy, Khrushchev, and the missiles of November. Washington : Woodrow Wilson Center Press, 2012. 616 p.
31. Vasilev G. A Hedgehog in the Americans' Pants: Thirty Years Since the Caribbean Crisis. *The Moscow News* (Russia). 1992. October 18. P. 12.

UDC 314.748
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199338

OUTMIGRATION FROM UKRAINE: LOSING BRAINS AND BRAWN

Kiryukhin D. I.,
PhD, Research Scholar,
Skovoroda's Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine

The main goal of the article is to analyze the key trends in temporary labor migration, emigration and the brain drain from Ukraine after 2014. The situation with outmigration from Ukraine is catastrophic today. It`s not by chance Franck Düvell calls Ukraine "Europe's Mexico" because, as he states, the level of migration from both countries is comparable. Ukraine would not have experienced such a daunting loss of labor and intellectual resources had the military crisis in Ukraine's East and its economic fallout not coincided with the growing need of the Visegrád Four countries – the Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovakia – for a labor force to help develop their economies. Thus both push and pull factors are at work: the conflict with Russia acts to drive migration, while changes in the migration policies of Ukraine's neighbors have opened their labor markets to Ukrainians. Broadly speaking, this two-pronged mechanism accounts for the mass outmigration of Ukrainians since 2014.

The active growth in migration to Russia was observed in 2015–2016, but since 2017, its intensity began to decline. Better opportunities for migrant workers in other countries, particularly Poland, which pays a higher average salary than Russia does, have attracted Ukrainian workers and may be largely responsible for the sharp decline in labor migration to Russia. At the same time, the Visegrád Four countries do not yet have a single coherent migration policy. While countries, such as Poland and Slovakia are generally interested in attracting foreign workers and students, Hungary is focused on encouraging ethnic migration (here the Hungarian policy turns out to be a bit like Russia, which focuses on attracting compatriots), and the Czech Republic, similar to Germany, is oriented toward a highly skilled labor force. Changes in the German migration policy and the growing need for Hungary in the workforce suggest that in the future we will observe a competition for the Ukrainian labor force between Germany and Poland, on the one hand, and between the Visegrád Four countries, on the other.

Key words: outmigration, brain drain, temporary labor migration, Ukraine, Visegrád Four countries, labor market.

Formulation of the problem. High academic mobility is a distinctive feature of the global world, which opens up new opportunities for scientific cooperation and increases the level of scientific research as a result. At the same time, however, under conditions of inter-country economic inequality, facilitating academic mobility does not actually lead to a mutually beneficial exchange (the brain exchange) but to a brain drain from economically disadvantaged countries. However, it would be a mistake to limit the causes of the brain drain exclusively to inequality. A study conducted by Frédéric Docquier, Olivier Lohest, and Abdeslam Marfouk shows that a combination of factors influences the brain drain. Among the most significant are the size of the country (the larger the country, the lower its emigration rates), its geographical proximity to the Organization for Economic Cooperation and Development (OEDC) countries and the level of communication with them (this is, as a rule, the system of relationships that was developed between the former colonies and the metropolis), and, finally, the schooling gap the schooling gap (i.e. "the education level of emigrants compared with natives") and, finally, the sociopolitical environment ("skilled migrants are more sensitive to ethnic and religious tensions") [1, p. 1, 23]. If you look at the significance of these factors in Ukraine, you can see that Ukraine has not been doomed to large-scale brain drain in contrast to areas experiencing highly skilled workers' emigration from Sub-Saharan Africa or South Asian states.

Indeed, Ukraine is a large European country with close humanitarian and economic ties with the post-Soviet countries that were formed during Soviet times as opposed to forming ties with the OEDC countries (even though it is geographically close to them) and with a fairly high level of education in the population with low schooling gap [2]. It would seem that there are no structural prerequisites for high migration dynamics of the Ukrainian population. However, the situation is so severe that migration expert Franck Düvell of Oxford University has called Ukraine "Europe's Mexico", [3] in reference to comparable levels of migration from and through both countries. In other words, a fenestrated labor force and the loss

of intellectual resources as students train abroad for jobs in the EU have placed iron shackles on Ukraine's prospects for future development.

Purpose of the article. The conflict with Russia is a key factor that has determined the sociopolitical environment in Ukraine since 2014. This article intends to consider the impact of this conflict on migration dynamics in Ukraine and in particular, on the brain drain, which not only considers the emigration of scientists and highly educated specialists but also includes students. As we shall see, in the Ukrainian situation for the most talented and active young people, education abroad incorporates the strategy of emigration, not student mobility.

Basic material presentation. Although the problems of emigration in general and of the brain drain, in particular, are quite acute in Ukraine, almost all of the publications on this topic are based on approximate data. Even the representatives of the official authorities of Ukraine, speaking of the number of Ukrainian citizens abroad, call the number from 1 to 3 or even up to 8 million people. These variations are not accidental. First, the social statistics situation is extremely unsatisfactory in Ukraine. The last population census was conducted in 2001. With the Donbass conflict and loss of control over part of the state`s territory, nobody can tell the exact number of citizens living in Ukraine today in addition to the number of those who have emigrated. In addition, Ukraine and the countries of Central Europe and Russia have different statistical systems and methods, and the existing fixation of border crossings does not always allow for determination of the goals of exit and entry (study, high-or low-skilled, seasonal or permanent work, tourism [4, p. 551]). Finally, recipient countries are also experiencing problems with registering Ukrainians. Those are the reasons why we have large discrepancies in the data. For example, the State Statistics Service of Ukraine calculated that in the period from 2015 to 2017, 1303.3 thousand Ukrainian citizens went/were abroad for earning money [5]. Meanwhile, according to data from various Polish sources, in Poland are there from 1 to 2 million Ukrainians (labor migrants, students, and refugees). It is interesting that the Poles themselves do not know the Ukrainians' exact numbers. In order to understand what figure it is, the Polish campaign Selectivv in 2019 studied the behavior of Smartphone owners and concluded that there are 1,270,000 Ukrainians living in Poland [6]. Besides Poland, Ukrainians go to work in Russia, the Czech Republic, Italy, and Hungary…

The difficulty for the researcher also creates the complexity of the phenomenon of external migration. Indeed, in the Ukrainian case, we are dealing not only with direct emigration and the brain drain but also with seasonal labor, long-term labor, and educational migrations [7, c. 19–21]. Moreover, it is often quite difficult to draw clear lines between these types of migration since in many cases, those who leave for seasonal work abroad then find long-term work, after which they generally do not return to their homeland. These people form the main group of Ukrainian migrants. In this case, that is why we aimed to identify key trends and not a specific number of migrants in a particular state as far as it is almost impossible to calculate them now.

The traditional receiving countries for Ukrainian migrants are Russia, the Visegrád Four countries, Italy, Portugal, the United States (US), and Israel. Moreover, up until 2014, Russia, due to the established historical and economic ties with Ukraine, received almost half of all Ukrainian labor migrants. For example, in 2010–2012, 43.2% of the total number of labor migrants left for this Russia. The rest went mainly to the European Union countries, including Poland (14.3%), Italy (13.2%), the Czech Republic (12.8%), Spain (4.5%), Germany (2.4%), Hungary (1.9%), Portugal (1.8%) [8].

Although during the period from 2004 to 2014, Ukraine gradually began to increase the export of labor, and the brain drain began to cause fear because of its negative consequences for the country's economy, the Russia-Ukraine conflict produced such a serious impact on migration processes that only after 2014 can we talk about the beginning of a large-scale exodus of labor and intellectual resources from the country.

Ukraine would not have experienced such a daunting loss of labor and intellectual resources had the military crisis in Ukraine's East and its economic fallout not coincided with the growing need of the Visegrád Four countries—the Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovakia – for a labor force to help develop their economies. Thus both push and pull factors are at work: the conflict with Russia acts to drive migration, while changes in the migration policies of Ukraine's neighbors have opened their labor markets to Ukrainians. Broadly speaking, this two-pronged mechanism accounts for the mass outmigration of Ukrainians since 2014.

The main beneficiaries of this situation are Ukraine's neighbors, chiefly Poland and Russia. In February 2018, the influential Polish publication Gazeta Prawna published a list of people who, according to the experts consulted, had had the greatest impact on the Polish economy in 2017. In second place, between Prime Minister Mateusz Morawiecki and President Andrzej Duda, were Ukrainians – "the collective hero of the Polish economy" [9] in the language of the article's authors. Such a dominant position was arrived at in large part through Ukrainians filling the labor force gaps created by Poles emigrating to Western

Europe to work, which scaled up after the country's accession to the EU [10, p. 150–151]. The influx of workers from Ukraine turned out to be a real salvation for the Polish economy, and the Polish authorities in turn have actively supported this labor migration by relaxing certain legal requirements.

An indication of the strength of the Ukrainian penetration of Poland's workforce is the more than 1,700,000 work declarations issued to Ukrainian citizens in Poland in 2017, almost eight times the number issued in 2013, just five years earlier [11, p. 6]. Although the pace has slowed somewhat, social conditions, such as strong migrant workers' networks and the low cost of living in Poland, which allows larger remittances to be sent home, are other advantages that help solidify an ongoing Ukrainian presence in Poland's workforce.

Though Russia still receives a considerable population of migrant workers from Ukraine, the number has dropped substantially following Russian actions in Ukraine. Compared with 2013, when Ukrainians received 161,200 permits to work in Russia, in 2015 only 94,700 permits were issued (data from the Federal Migration Service of Russia). This figure does not reflect all Ukrainians working in Russia, since a significant portion work without permits, but even the official figures are very revealing.

The downward trend in labor migration to Russia appears to be solidly based in pragmatism rather than ideology. According to polls conducted in late 2017, 63.2 percent of respondents (adults aged eighteen or older) justified the practice of earning in Russia, in a situation in which Ukraine has officially recognized Russia as an aggressor country [7, c. 14]. Better opportunities for migrant workers in other countries, particularly Poland, which pays a higher average salary than Russia does, have attracted Ukrainian workers and may be largely responsible for the sharp decline in labor migration to Russia.

Unlike Russia and Poland, the migration level to other EU`s countries is significantly lower. For example, data from the Ministry of the Interior of the Czech Republic shows that since 2014 the number of Ukrainians in the Czech Republic has increased but not radically. So, in 2014 in the Czech Republic registered 102,388 Ukrainian migrants, in 2015, the number was 106,019, in 2016, it was 110,245, and in 2017 it was 117480, and, as the researchers note, "Ukrainian nationals represented in 2017 the largest immigrant group in the Czech Republic", moreover, "in the recent years, there was a qualitative change in the migration of Ukrainians to the Czech Republic, as Ukrainian nationals have increased their interest in permanent residence" [10, p. 87].

A similar situation was observed in Hungary. In the period from 2014 to 2017, the number of Ukrainians officially residing in the territory of this country approximately doubled. So, in 2014, there were 7077 Ukrainians in Hungary according to non-humanitarian residence and settlement permits. In 2015, there were 7081, in 2016, there were 7161, and in 2017, the number had already risen to 13,362 [10, p. 237].

At the same time, the Visegrád Four countries do not yet have a single coherent migration policy. For example, a feature of the Hungarian migration policy includes support for the immigration of ethnic Hungarians into the country. In line with that, Budapest supports the acquisition of Hungarian citizenship by Ukrainian Hungarians. Nevertheless, ethnic Hungarians cannot alone satisfy the needs of the growing Hungarian economy, especially because about 9 percent [12] of the working-age Hungarian population words abroad.

This leaves the Hungarian authorities in an extremely difficult situation. Yielding to nationalist sentiment, Viktor Orban's government approved legislation restricting the influx of migrants into the country (primarily aimed at migrants from the Middle East), thereby undermining European solidarity in solving the refugee crisis. At the same time, it has developed legislative measures that give employers the right to require staff to work up to 400 hours in overtime per year (the so-called "slave law"), which caused mass protests in the country. Looking ahead, it's likely that the Hungarian authorities will ease immigration laws for migrants from Ukraine instead of opening borders for Middle Eastern and North African refugees.

As for the Visegrád Four's other countries, Poland and Slovakia are generally interested in attracting foreign workers and students, while the Czech Republic, like Germany, wants a highly skilled labor force. Changes in Germany's migration policy that make it easier for employers to hire foreign workers [13] and Hungary's growing need for workers suggest that in the future, there will be competition for the Ukrainian labor force between Germany and Poland on the one hand, and among the Visegrád Four countries on the other.

Finally, brains follow brawn. Unlike scientists, who mostly go to work in world research centers (therefore, as the State Statistics Service shows, the leaders of countries for emigration of scientists are the United States, Russia, Israel, Germany, and Canada), the directions of educational migration correlates with the directions of labor migration [7, c. 19–22] since 2014. We can explain this by saying that first, many go to study in those countries in which their parents already work, and second, countries that accept labor migrants as a rule are loyal to students. The number of Ukrainian students studying in Poland, Russia, Slovakia, and the Czech Republic significantly increased after 2014. These are also the countries receiving the main flows of labor migration.

Ukrainians who go abroad to study often view their studies as the first stage of emigration. A survey

of Ukrainian students at universities in Poland, Hungary, and the Czech Republic showed that students who studied in these countries had similar motives for doing so. Most said they intended to earn a diploma in order to work in the EU in the future, since living conditions in Ukraine were unsatisfactory [15]; few planned to return home after graduating [16]. Those who do return may be the ones unable to settle abroad in permanent positions. The negative selection of young specialists – brain drain – is an unwanted consequence of the economic situation currently obtaining in Ukraine. With top-tier intellectual and labor resources leaving the country more or less permanently, Ukraine faces an uphill battle in developing its economy.

Conclusions. Our research shows that the intensification of migration processes in Ukraine, caused by the Russia-Ukraine conflict, has led to an increase in the external migration of Ukrainian citizens in all areas of migration that were formed by 2014. At the same time, under the influence of socio-economic factors, there has been a trend toward the transformation of migration flow, namely, a decrease in the number of migrants going to Russia and an increase in the number of those traveling to EU countries. Between the West and the East, Ukrainians are increasingly making a choice in favor of the West. These choices are not based on ideological reasons but are in response to the situation in the labor market. While Russia's strategy of attracting Ukrainians solves primarily geopolitical and demographic tasks, the Visegrád Four countries have economic tasks followed by political ones (such as attracting Ukrainians instead of opening borders for refugees from Middle East and North Africa). At the moment, the social and economic motivation presented by them becomes more and more significant for Ukrainians, in comparison with the Russian motivation.

The economic consequences of outmigration are mixed. In the short term, the export of labor resources is profitable for Ukraine. It reduces social tensions in the country and makes a significant contribution to the country's budget (in 2017 [17], private transfers from abroad amounted to U.S. $9.3 billion, four times greater than the amount of foreign direct investment and accounting for approximately 4 percent of Ukraine's GDP). The favorable budgetary bump, among other factors, has allowed Ukrainian authorities to close their eyes to the threats posed by the labor and brain drain. In the long run, however, outmigration, especially if it continues at the current pace, will severely hamper the country's economic development. Ukraine will be in the same situation in which Poland found itself several years ago, when economic development became virtually impossible without attracting foreign labor. But, unlike Warsaw, Kyiv has limited resources to attract labor. This means that Ukraine will not be able to solve the problem simply by opening its labor market to migrants.

Finally, educational migration, the migration policy of Ukraine's neighboring countries, is aimed at attracting highly qualified specialists. A high level of migration attitudes among Ukrainian scientists has caused a significant increase in the brain drain from Ukraine. Today, brawn migration dominates the brain drain from Ukraine. However, it is very likely that in the future, the percentage of talented professionals in the migration flow from Ukraine will increase significantly.

Кірюхін Д. Відтік населення з України: втрата мізків та м'язів

Головна мета статті – проаналізувати ключові тенденції тимчасової міграції робочої сили, еміграції та відтоку мізків з України після 2014 року. Ситуація з еміграцією з України сьогодні є катастрофічною. Не випадково Франк Дювелл називає Україну «європейською Мексикою», оскільки, за його словами, рівень міграції з обох країн є порівнянним. Україна не зазнала б такої страшної втрати робочої сили та інтелектуальних ресурсів, якби військовий конфлікт, що триває в Україні, та її економічний спад не співпали зі зростаючою потребою країн Вишеградської четвірки – Чехії, Угорщини, Польщі та Словаччини – у припливі робочої сили задля стимулювання розвитку їхніх економік. А отже, одночасно на міграційну динаміку в Україні чинять вплив як внутрішні, так й зовнішні фактори: конфлікт із Росією сприяє еміграції, тоді як зміни в міграційній політиці сусідів України відкрили для українців свої ринки праці, що також стимулює від'їзд. Загалом, цей двосторонній механізм пояснює масову еміграцію українців із 2014 року.

Активне зростання міграції в Росію спостерігалося у 2015–2016 роках, а ось із 2017 року її інтенсивність починає знижуватися. Найімовірніше, це стало результатом впливу цілого комплексу чинників. Проте головним є те, що в країнах ЄС створюються більш сприятливіші умови для робітників з України, зокрема, в Польщі середня заробітна платня працівників-мігрантів є вищою, ніж у Росії. Разом із тим у країн Вишеградської четвірки поки немає єдиної чіткої міграційної політики. Тоді як такі країни, як Польща і Словаччина, в цілому зацікавлені в залученні робочої сили і студентів, Угорщина орієнтована на стимулювання етнічної міграції (тут угорська політика виявляється трохи схожа з російською, яка орієнтується на залучення «співвітчизників»), а Чехія, так само як й Німеччина, – на висококваліфіковану робочу силу. Зміни міграційної політики Німеччини і зростання потреби Угорщини в робочій силі дозволяють припустити, що в майбутньому ми будемо спостерігати

конкурентну боротьбу за українську робочу силу між Німеччиною і Польщею, з одного боку, і між країнами Вишеградської четвірки, з іншого боку.

Ключові слова: еміграція, відтік мізків, тимчасова трудова міграція, Україна, країни Вишеградської четвірки, ринок праці.

References:

1. Docquier F., Lohest O., Marfouk A. Brain Drain in Developing Countries. *The World Bank Economic Review*. 2007. April. 26 p.
2. For developed countries the minimum Education Index is 0.8, Ukraine's figure as of 2018 was 0.794. See: Education index. URL: http://hdr.undp.org/en/indicators/103706 (accessed: 11.05.2019)
3. Düvell F. Ukraine – Europe's Mexico? *Central and East European Migration, Research Resources Report 1/3: Country Profile*. Oxford : Centre of Migration, Policy and Society, 2006. URL: http://www.compas.ox.ac.uk/fileadmin/files/pdfs/Non_WP_pdfs/Transit_Migration_in_Ukraine/Ukraine_Country%20Report_1of3.pdf (accessed: 27.01.2014).
4. Lendel M. Migration of Ukrainians to Central European countries in the context of the Postmaidan internal and international crisis. *Public Policy and Administration*. 2016. Vol. 15. № 4. P. 549–563.
5. Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. Київ : Державна служба статистики України, 2017. 36 с.
6. Czubkowska S. Smartfony policzyły Ukraińców. Ile Ukrainek planuje mieć dzieci? URL: http://wyborcza.pl/7,156282,24522397,smartfony-policzyly-ukraincow-ile-ukrainek-planuje-miec-dzieci.html?fbclid=IwAR2LgH1NTCuU6kU1iB8vUXAjJc_t88oLdiQUeAdqzzo9G1MRTQfPZwGQ5ec&disableRedirects=true (accessed: 22.08.2019).
7. Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 11–26.
8. Report on the Methodology, Organization and Results of a Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine. *International Labour Organization, Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe ;* (DWT/CO-Budapest). Budapest : ILO, 2013. URL: https://www.ilo.org/budapest/what-we-do/publications/WCMS_244693/lang--es/index.htm (accessed: 02.09.2019)
9. Oto ranking 50 najbardziej wpływowych ludzi polskiej gospodarki. URL: https://biznes.gazetaprawna.pl/artykuly/1103285,ranking-50-najbardziej-wplywowych-ludzi-polskiej-gospodarki.html (accessed: 22.08.2019).
10. Phantom Menace. The Politics and Policies of Migration in Central Europe. Ed. by Jacek Kucharczyk and Grigorij Mesežnikov. Bratislava : Institute for Public Affairs, Heinrich-Böll-Stiftung, 2018. 268 p.
11. Jaroszewicz M. Migration from Ukraine to Poland: the trend stabilises. Warsaw : OSW, 2018. 18 p.
12. Schaeffer C. Hungary's Workers Are the Victims of a Policy That Limits Migration. URL: https://www.theatlantic.com/international/archive/2019/01/slave-law-hungary-workers-leaving-migrants/580333/ (accessed: 07.02.2019)
13. Zech T. Skilled personnel welcome. URL: https://www.deutschland.de/en/topic/business/the-skilled-labour-immigration-act-working-in-germany (accessed: 07.02.2019).
14. Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи. URL: https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotyp (дата звернення: 18.01.2019).
15. Ukrainian Students in Czech Republic: Policies of Engagement, Integration, Students' Motivation and Plans; Ukrainian Students in Hungary: Policies of Engagement, Integration, Students' Motivation and Plans; Ukrainian Students in Poland: Policies of Engagement, Integration, Students' Motivation and Plans. URL: https://cedos.org.ua/en/articles/ukrainski-studenty-v-chekhii-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv (accessed: 07.02.2019).
16. Кількість студентів з України у Польщі збільшується. URL: http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/384582 (дата звернення: 18.01.2019).
17. Національна доповідь «Українське суспільство: міграційний вимір». URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/Ukraine_migration.pdf (дата звернення: 04.07.2019).

УДК 316.4.06
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199339

ВПЛИВ УРБАНІЗАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ГЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ

Коломієць Т. В.,
кандидат філософських наук,
доцентка кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Василець О. І.,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена встановленню та розгляду корелятивних зв'язків між способами життя людей у великому місті та змінами у моделях їх узвичаєної поведінки.

Досліджується вплив урбанізації як системного явища на виконання особою її різноманітних обов'язків у соціальному просторі, особливо тих, що є традиційно засадничими та укоріненими у родинних стосунках.

Розкривається евристичний потенціал гендерно-орієнтованого підходу у представленні процесів перерозподілу людських ресурсів, що відбувається суголосно урбанізаційному розвитку як складової частини формування модерну. Авторки підкреслюють суперечливий та багатогранний характер урбанізації і пропонують вивчення того, як це позначається на трансформаціях ціннісних настанов у житті особистості, виконанні нею гендерних ролей у єдності їх продуктивного та репродуктивного вимірів.

Показано, що формат мегаполісів підсилює антагонізм позицій щодо дітонародження та професійної самореалізації у сучасних українських жінок та чоловіків, доводиться необхідність діяти, орієнтуючись на індивідуальні особливості особи, а не на гендерні стереотипи та приписи.

Наводяться приклади однобічного використання побутових преференцій міського способу життя у репродуктивних видах діяльності з точки зору розподілу останньої за гендерними ознаками. Оскільки питання трансформації гендерних ролей під впливом урбаністичних тенденцій є актуалізацією динамічності і відкритості модернізаційних процесів, то для їх вирішення необхідно вивчення як позитивних, так і негативних наслідків у розгортанні цих тенденцій, а також статусно-рольових вимірів у життєдіяльності особи.

Запропоновані контексти вивчення соцієтальних трансформацій через діалектику інноваційного та традиційного способів життєдіяльності, побутового, приватного, родинного та публічно-виробничого аспектів їх здійснення та розгортання.

Ключові слова: урбанізація, гендер, соціальні ролі, продуктивна та репродуктивна діяльність, трансформації, приписи та стереотипи.

Постановка проблеми. Зміни неминуче відбуваються у соціумах будь-якого типу, але, розвиваючи ідеї Ш. Ейзенштадта і В. Шлюхтера про наявність принципової різниці між типами соціальних змін, притаманних традиційному суспільству та змін революційних, що породжують новий тип соцієтальних трансформацій, П. Кутуєв підкреслює, що основними структурними вимірами модерності є диференціація, урбанізація, індустріалізація, система комунікацій. Розглядаючи культурні практики, можна зазначити, що саме ці виміри «…дозволили створити нові колективні ідентичності…» [1]. Однією з таких соціально сконструйованих ідентичностей є гендерна ідентичність з притаманними їй гендерними ролями.

Урбанізація є тим глибоким неоднозначно-багатогранним процесом, який характеризується не тільки кількісними змінами, стрімким збільшенням частки міського населення та інтенсивним формуванням поселенських міських структур. Процеси урбанізації активно і якісно впливають на всю структурно-просторову організацію життєдіяльності, зміну цінностей, соціальних ролей і стереотипів.

Відомий представник Чиказької школи Луїс Вірт, розвиваючи концепцію «урбанізму як способу життя», наголошує, що міру, якою сучасний світ можна назвати урбаністичним, не можна повноцінно і точно визначити за відсотковою долею населення, що проживає в містах. Вплив міст на соціальне

життя значно більший, ніж демонструє нам питома вага міського населення, оскільки місто стає не просто місцем життєдіяльності сучасної людини, а і стимулюючим та регулюючим центром економічного, політичного і культурного життя [2].

Накопичення капіталів, потреба у захисті власності, можливості інвестицій та отримання комфорту, різноманітність у способах життєдіяльності та самовираження – усе це позначає урбанізацію як невіддільний складник об'єктивних історичних процесів розвитку людства. За висновками ООН на початку 2050 року в містах проживатимуть 68% усього населення світу [3]. При цьому, за свідченням міжнародних експертів, темпи урбанізації є такими, що пришвидшуються, причому саме країни, що розвиваються стають найбільшим активними учасниками мобільності такого типу [4]

Постійна модернізація соціально-економічних умов людської життєдіяльності, прискорений технологічний розвиток формують простір суспільних практик саме у форматі мегаполісів. Це особливо актуально для країн периферії (до якої належить і Україна (прим. автора)) та напівпериферії, якщо послуговуватися положеннями світ-системної теорії І. Валлерстайна [5].

За рівнем урбанізації на початок 2018 року Україна входить до країн, що відзначаються досить високим її рівнем – 69, 4% населення, поступаючись Росії 74,4%, Німеччині – 77,3%, Бельгії – 98%, США – 82, 3%, Австралії – 86,0%, водночас випереджуючи Таджикистан 27,1% Нігер 16,4% [6].

Водночас сам процес урбанізації є вкрай суперечливим, оскільки охоплюючи майже усі сфери життєдіяльності людини він руйнує (або, сприяючи архаїзації, фундаменталізації, некритично закріплює) узвичаєні зразки поведінки і водночас впливає на вибір особистістю нових форматів життєздійснення, що включає до себе задоволення як вітальних, так і соціально-економічних потреб, впливає на активність людини у виконанні нею її природних репродуктивних функцій у контексті конкретно-історичної детермінованості такої активності. Французький філософ, письменник і громадський діяч Гі Дебор сприймав місто як місце безперервного протистояння і боротьби [7], у той час коли Річард Флорида підкреслює, що саме місто є локацію життя креативного класу [8].

Як «особливий стиль життя» [9] урбанізм по-новому ставить питання про перерозподіл людських ресурсів, тому саме гендерно-орієнтований підхід надає можливість поєднати методологічний потенціал соціологічного дискурсу та філософсько-антропологічних студій у дослідженні відтворення людського капіталу через вивчення контекстів такого ресурсного відновлення. Адже саме людський капітал у сучасному світі становить величезну перевагу у конкурентній боротьбі. «Роботодавці постійно шукають найкращих, витрачають час і ресурси для розвитку і утримання їх. Саме це є запорукою ефективної роботи, пропозиції якісних продуктів і послуг. Але компанії також можуть втрачати кадри або їхню вмотивованість через гендерну нерівність, насильство, дискримінацію та інші порушення прав людини» [10]. Ця **стаття має на меті** показати вплив урбанізації на трансформацію гендерних ролей; питання гендерної рівності загострюються в умовах повсякденних практик мегаполіса, оскільки у змістовній своїй частині не редукуються до рівного правового статусу, який дозволяє особі незалежно від статі приймати участь у суспільному виробництві [11], але виводить нас на питання про свободу та усвідомленість вибору людини за необхідності поєднувати обов'язки батьківські та професійні, про реальну можливість узгодження внутрішніх цінностей на шляху до ефективності суспільного функціонування. Адже політика модернізації та розвитку «мають сприйматися з точки зору інклюзії та зростання людських можливостей» [12].

Аналіз попередніх досліджень. Питання життєдіяльності у великому місті як у просторі різних економічних, політичних взаємодій мають велику кількість історичних, соціальних, культурних вимірностей та конотацій, і досліджувалися, відповідно, К. Марксом, Ф. Енгельсом, М. Вебером, Г. Зіммелем, Р. Парком, Л. Ван ден Бергом, Д. Блумом, А. Лефевром, Д. Харви, М.С. Вальдесом Одріосолою та іншими. Серед вітчизняних дослідників варто виокремити розвідки А.Є. Буряченко, О.М. Гончара, І.В. Гукалової. Значущими для нас ці праці були через налаштованість авторів до системного та контекстного розгляду процесів урбанізації, у яких наявна можливість аналітики сенсів, смислів і, відповідно, мотивації до дій. Значущість феміністського дискурсу у цьому контексті важко переоцінити, адже саме він задає рамки для вивчення процесуального характеру реалізації гендерних ролей та стереотипів, що підлягають суттєвим змінам у новому – міському – просторі життєдіяльності.

Про вплив патріархату на формування гендерних ролей писала С. Волбі, на гендерних лінзах поляризації, андроцентризму та біологічного есенціалізму як моделі відтворення і створення гендерної нерівності акцентує увагу С. Бем, асиметричне батьківство як основу відтворення гендерних ролей аналізує Н. Чодоров. У вітчизняному науковому полі над тематикою гендерної нерівності, гендерних ролей працюють Т. Марценюк, О. Покальчук, С. Бабенко, С. Оксамитна. Дуже вдалою роботою в контексті трансформації гендерних ролей, зумовлених функціями батьківства, на нашу думку, є праця О. Стрельникової «Турбота як робота: материнство у фокусі соціології». Тут соціологічна

концептуалізація материнства базується на деконструкції дихотомії приватного-публічного в дослідженні материнських практик і спрямовується на розгляд материнства в контексті взаємодії макро- і мікрорівнів, структур і агентів суспільства [13]. Однак бракує праць, які б показали детермінованість трансформації гендерних ролей модернізаційними та урбанізаційними процесами.

Викладення основного матеріалу. Як вже зазначалося вище, урбанізацію як процес, що детермінує розвиток міської культури, характеризує значне послаблення впливу традиційних норм і правил на поведінку особистості, зниження ролі соціальних інститутів, нівелювання значимості думки територіальних общин. У цих умовах відбуваються складні динамічні процеси, пов'язані з функціонуванням гендерних ролей. Тенденції відходу від традиційної патріархальної дослідницької оптики, що пов'язує чоловіків з публічним простором та інструментальною функцією (гендерна роль «годувальника»), а жінок – з приватним простором і експресивною функцією (гендерна роль «берегині сімейного вогнища»), були помітні ще в середині минулого століття. На хвилі досягнень фемінізму досить помилково процеси трансформації патріархату сприймалися як процеси нівелювання гендерних відмінностей, втілених у класичних гендерних маскулінних і фемінних ролях.

Аналізуючи концепцію патріархату С. Волбі, Т. Коломієць зазначає, що формальні зміни призвели до певного послаблення приватного патріархату з одночасним посиленням публічного патріархату. Залишаючись патріархальним, домогосподарство перестало бути основним місцем прояву патріархальних тенденцій. В умовах приватної форми патріархату відбувається індивідуальна експропріація результатів жіночої праці чоловіками на рівні домогосподарства, водночас в умовах публічної форми патріархату відбувається колективне привласнення результатів жіночої праці чоловіками через існуючі системи оплати і моделі зайнятості на рівні суспільства [14].

Найповніше ці тенденції втілюються в ідеях розмежування продуктивної та репродуктивної праці. Інколи термін «репродуктивна праця» через його конотативне значення ототожнюється винятково з процесом виконання жінкою її репродуктивних функцій: дітонародження, вигодовування, виховання, піклування.

Тут важливо наголосити, що авторки статті, розглядаючи продуктивну і репродуктивну працю, солідаризуються з представницями інтелектуальної традиції марксистського фемінізму.

О. Дутчак, послуговуючись методологічними засадами марксистського фемінізму, подає такі критерії диференціації продуктивної та репродуктивної праці: продуктивна праця створює товари і послуги, а репродуктивна – «відтворює, репродукує робочу силу, яку одні продають, а інші купують, щоб отримати зарплатню і прибуток відповідно» [15]. Хоча трансформація гендерних ролей насамперед проявлялася у розширенні прав жінок на присутність у публічній сфері, на самореалізацію, на розмивання меж маскулінного і фемінного, на практиці ці тенденції редукувалися до посилення ролі жінок у публічній сфері (продуктивна праця) зі збереженням рольового набору жінок, традиційно закріпленому у приватній сфері (репродуктивна праця). Разом з тим тенденція уникнення або мінімальної присутності чоловіків в приватній сфері (репродуктивна праця) продовжує зберігатися. Це вилилося у подвійне навантаження працюючих жінок, гендерну сегрегацію ринку праці, відсутність реальних можливостей для їх (жінок) повноцінної самореалізації, зрештою, гендерно-рольовий конфлікт. Досить опукло ця тенденція прослідковується на прикладі аналізу залучення жінок та чоловіків до хатньої праці. Часто в дослідженнях використовуються терміни «хатня праця», «домашня праця», які створюють синонімічний ряд з терміном «репродуктивна праця».

Л.О. Малиш під час аналізу залучення жінок та чоловіків до хатньої праці в Україні та інших європейських країнах, зазначає, що «виявлені поселенські відмінності у тривалості репродуктивної праці чоловіків та жінок продемонстрували, що урбанізаційні процеси, властиві сучасним індустріальним суспільствам, дозволили зменшити подвійне робоче навантаження лише для міських чоловіків. Кількість часу, яку витрачали одружені жінки у міській та сільській місцевості як на хатню працю, так і на трудову діяльність, значимо не розрізнялася [16].

Однією із засадничих, онтологічних інтенцій людського буття є прагнення до самореалізації, а оскільки розповсюдження ліберальних цінностей в Україні логічно корелює із звеличенням значення індивідуальної свободи, то міста (особливо великі) сприймаються як простір вибору способів дії, а з урахуванням можливості зменшити витрати часу на вирішення побутових проблем, формується нова міфологія щодо преференцій життя у мегаполісах. Наявність у останніх соціально-просторових та об'єктних систем забезпечує появу нових культурних норм співжиття.

Описуючі ці процеси, М. Фуко вводить до наукового дискурсу поняття гетеротопії [17]. Разом із цим потрібно розуміти, що використання нових моделей соціальної поведінки, що виступає частиною соціальної мобілізації (як сукупності позитивних зрушень у суспільстві, його поступу, риси модерну), про що пише П.В. Кутуєв, розкриваючи дослідницький соціально-творчий потенціал думок К. Дойча [18], є процесом суперечливим та неоднозначним, як з точки зору стабіль-

ності розвитку усього соціуму, так і з погляду особистісної вимірності гуманізму, діалектики вибору і відповідальності, здатностей та потреб. Оскільки саме міський простір у його соціально-культурній вимірності пропонує низку «урбаністичних зразків, що копіюються й унаслідуються іншими поселеннями», а також сприяє їх розповсюдженню, підвищенню впливовості «через здійснення ними (зразками дії як підґрунтям поведінкових опцій – *Т.К., О.В.*) управлінських та інноваційних функцій» [19].

Такими своєрідними урбаністичними зразками, що поширюються на всі типи поселенських структур, виступають концепції батьківства. Однією з традиційних цінностей української аграрної культури, на основі якої формувалась модель батьківства, була настанова на розмноження і багатодітність. «Відсутність у подружжя дітей завжди трактувалася як трагедія вселенського масштабу: з дітьми хата – базар, без дітей – кладовище» [20]. Особливо важливою репродуктивна функція була для жінки, оскільки саме через материнство жінка могла реалізувати одну з провідних гендерних ролей, сприяючи підвищенню свого статусу та відтворенню і закріпленню основних гендерних стереотипів.

Як зазначає О. Василець, в умовах урбаністичної концентрації інтенсифікуються майже усі напрями життєдіяльності, прискорюється суспільний розвиток, що немалою мірою зумовлює зміни пріоритетів в ієрархії цінностей сучасних суспільств [21].

Однією з таких змін пріоритетів ціннісної ієрархії є трансформація цінності дітонародження, що втілюється в концепції чайлдфрі. Цим терміном називають людей, для яких відмова від реалізації функцій батьківства стала свідомим вибором. Відома дослідниця Джин Віверс розділила чайлдфрі-людей на дві категорії: «аффексьонадо» – ці люди нічого не мають проти дітей в цілому, але вони визнають, що діти є певною перешкодою для їх активного і вільного життя, заважаючи повноцінній самореалізації. Люди з категорії «реджектори» відчувають гостру відразу до процесів вагітності, дітонародження, вигодовування, демонструють неприховану неприязнь до дітей [22].

Трансформація гендерних ролей логічно і прогнозовано спричинила трансформацію сімейних цінностей. Родина є наскрізною історичною цінністю людства, це той соціальний інститут, де людина має шанс зрозуміти, що ціна та цінність – речі не тотожні.

Результати соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку показали, що обмеження кількості дітей у сім'ї є тим більшим, чим сильніше бажання досягти успіхів у кар'єрі, а зайнятість і професійне навантаження, через які респондент не має достатньо часу для догляду і виховання дітей, сприймалися як перепона для народження бажаної кількості дітей здебільшого респондентами, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б мати лише одну дитину [23].

Висновки. Знання основ гендерної рівності, а також усвідомлення шляхів щодо її досягнення, сприяє успішному взаємодоповненню та координації як різних учасників суспільної взаємодії (а саме такою, у широкому розумінні цього слова, і виступає репродуктивна поведінка, зокрема, жінок), так і гармонізації статусно-рольових вимірів у життєдіяльності особи.

Трансформація гендерних ролей під впливом урбаністичних тенденцій є динамічним і відкритим процесом, що несе в собі як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних, безперечно, належать поступове стирання чітких меж між маскулінною та фемінною типами гендерних ролей, що робить їх реалізацію більшою мірою орієнтованою на індивідуальні особливості індивіда, а не на гендерні стереотипи; зрушення у розподілі хатньої праці у бік більшого залучення до неї чоловіків; появу концепції усвідомленого батьківства, що дозволяє залучити чоловіків у процеси виховання та соціалізації. Разом з тим_структурні обмеження сучасного способу виробництва у його капіталістичних практиках продовжують впливати на можливості жіночої самореалізації. Отже, вивчення можливостей поєднання особистістю продуктивного та репродуктивного аспектів життєдіяльності може стати підґрунтям для розбудови важливих дослідницьких програм.

Kolomiiets T., Vasylets O. The impact of urbanization on the transformation of gender roles

The article is about establishing and examining correlative relationships between lifestyles of people in the big city and changes in their behavior patterns.

The influence of urbanization as a systemic phenomenon on the fulfillment of various responsibilities of a person in the social space, especially those, that are traditionally fundamental and rooted in family relationships is explored.

The heuristic potential of the gender-oriented approach in presenting the processes of human resources redistribution is revealed, which occurs in the context of urban development as an integral part of the formation of modernity.

The authors emphasize the contradictory and multifaceted nature of urbanization, and offer a study of how it affects the transformations of value attitudes in a person's life, on the fulfillment of gender roles in the unity of their productive and reproductive dimensions.

It is shown that the format of metropolitan areas enhances the antagonism of positions on childbearing and professional self-realization in modern Ukrainian women and men, and it is necessary to act on individual personality traits rather, than gender stereotypes and prescriptions.

Examples of unilateral use of urban lifestyle preferences in reproductive activities are presented in terms of gender distribution. Since the issue of transformation of gender roles under the influence of urban tendencies is an update of the dynamics and openness of modernization processes, in particular, to solve them, it is necessary to study both the positive and negative consequences in the deployment of these tendencies, as well as the harmonization of status and role dimensions in a person's life.

The contexts of studying social transformations through the dialectics of innovative and traditional ways of life every day, private, family and public-production aspects of their implementation and deployment are offered.

Key words: urbanization, gender, social roles, productive and reproductive activity, transformations, prescriptions and stereotypes.

Література:

1. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с. С.12. URL: http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf.
2. Вирт Луис. Урбанизм как способ жизни. Избранные работы по социологии. Пер. с англ. В.Г. Николаева. Москва, 2005. С. 93–118.
3. United Nations Department of Economic and social affairs. 2018 Revision of World Urbanization Prospects.URL: https://www.un.org/development/desa/publications/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html.
4. Informatsiine ahentstvo 1NEWS Urbanizatsiia v sviti nabyraie shaleni tempy Urbanization in the world is gaining momentum. Available at: https://1news.com.ua/svit/urbanizatsiya-v-sviti-nabiraye-shaleni-tempi.html.
5. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Пер с англ. П.М. Кудюкина под общей ред. Б. Ю. Кагарлицкого. Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 416 с
6. Central Intelligence Agency. The World Factbook. Available at: https://www.cia.gov/library/publications/theworld-factbook/fields/2212.html.
7. Martine, G. Eustaquio Alves J. and Cavenaghi S. Urbanization and Fertility Decline: Cashing in on Structural Change. International Institute for Environment and Development, 2013. URL: www.jstor.org/stable/resrep01293.
8. Florida R. Cities and the Creative Class. Routledge, 2005
9. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни. *Избранные работы по социологии.* Москва : ИНИОН РАН. 2005. С. 93–118.
10. Герасименко Г**.** Гендерна рівність та відповідь на домашнє насильство в приватному секторі: заклик до дії. Як великий, середній та малий бізнес виграє від політики рівності та запобігання домашньому насильству URL: https://idss.org.ua/arhiv/public_1.pdf.
11. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV, стаття 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15.
12. Кутуєв П. Чолій С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами де модернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2 (10). С. 7. URL: https://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/_____2.%201.%20%202018.%20UKR%20Intro.pdf.
13. Стрельникова О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Київ : Критика, 2017. 288 с. С.14.
14. Коломієць Т.В. Подолання гендерної асиметрії як механізм регулювання соціальних конфліктів українського суспільства. *Соціологія. Політологія. Право.* Вип. 3. 2019. С. 76
15. Дутчак О. Капіталізм, репродуктивна праця і феміністична економіка Гендер в деталях. 21 серпня 2019. URL: https://genderindetail.org.ua/season-topic/feminist_utopia/kapitalizm-reproduktivna-pratsya-i-feministichna-ekonomika-1341155.html.
16. Малиш Л.О. Залучення жінок та чоловіків до хатньої праці в Україні та інших європейських країнах: досвід крос-культурного дослідження. *Грані*. 2018. 21 (1). С. 37–45.

17. Фуко М. Другие пространства. Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва : Праксис, 2006. Ч. 3. С. 191–204.
18. Кутуєв П. Чолій С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами де модернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2 (10). С. 6. URL: https://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/_____2.%201.%20%202018.%20UKR%20Intro.pdf
19. Мазур Т., Король Є. Еволюція змісту термінів «метрополізація», «метрополія», «метрополійний ареал», «метрополійний простір» в контексті урбанізаційних процесів XX – початку XXI століть Проблеми української термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 675. С. 28–33.
20. Ігнатенко І. Батьки, матері та їхні діти у традиційному українському суспільстві. *Гендер в деталях*. 2018. 23 травня. URL: https://genderindetail.org.ua/season-topic/mater-batkiv/batki-materi-ta-ihni-diti-u-traditsiynomu-ukrainskomu-suspilstvi-134505.html.
21. Аксьонова С.Ю., Василець О.І. Репродуктивна поведінка у сучасному урбанізованому суспільстві. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2019. № 26. С. 56.
22. Veevers. J. E. Childless by choice. Toronto : Butterworths, 1980. 220 p.
23. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с. С. 142–143.

УДК 316.613.434
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199340

СЕКСИЗМ У КОМП'ЮТЕРНИХ ІГРАХ

Кругляк М. Е.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук
Державного університету «Житомирська політехніка»

Петрожалко В. В.,
студент II курсу
факультету бізнесу та сфери обслуговування
Державного університету «Житомирська політехніка»

У статті продемонстровано приклади сексизму в сучасних комп'ютерних іграх. Автори розглядають це явище як закономірне. Воно виникло в 1980-ті роки, коли основним споживачем комп'ютерних ігор стали чоловіки. Таким чином, кіберпростір перетворився на «закриту територію», де власники компаній – чоловіки сплачували програмістам-чоловікам гроші на створення комп'ютерних ігор для чоловіків. У XXI столітті ситуація кардинально змінилася: майже половина сучасних геймерів – це жінки, серед розробників відеопродукції та власників компаній також є багато жінок, однак підхід до зображення персонажів в іграх залишається незмінним.

Автори наголошують на значенні діяльності канадсько-американської блогерки Аніти Саркісян, яка однією з перших поставила питання про сексизм у відеоіграх у 2012 році. Активна діяльність феміністки спричинила цілу дискусію не лише в середовищі геймерів. Атаки на життя Аніти Саркісян та численні погрози, які надходили на її адресу, привернули увагу Організації Об'єднаних Націй.

Найгучнішим сексистським скандалом у кіберпросторі став так званий «геймергейт» (2014 р.). Програмістка Зої Куїнн та її послідовниці стали жертвами цькування з боку колег та чоловіків-геймерів. У результаті реакції ЗМІ на геймергейт та активну громадську діяльність Аніти Саркісян міжнародне співтовариство звернуло увагу на сексизм у відеоіграх. Розробники комп'ютерних програм, попри додаткові матеріальні витрати, стали додавати більше жіночих персонажів в ігри, частіше зображувати жінок як позитивних героїнь із реальними пропорціями тіла та у відповідному до ситуації одязі. Комітет міністрів Ради Європи прийняв Рекомендацію про попередження й припинення сексизму (2019), представив відео- і веб-сторінку ініціативи щодо викорінення сексизму з хештегом #стопсексизм та слоганом «Сексизм: Бачити. Називати. Викорінювати».

Ключові слова: сексизм, геймергейт, об'єктивація тіла, гендер, кіберпростір, комп'ютерні ігри, геймер.

Постановка проблеми. Головний редактор розважального сайту «IGN Россия» Костянтин Говорун у жовтні 2014 року заявив про те, що існує як «поганий», так і «хороший» сексизм. На його думку, у відеоіграх використовується лише «хороший», який нікому не заважає, а той, хто критикує його з позицій фемінізму, надто перебільшує. Його стаття мала назву: «Сексуальна об'єктивація – це чудово» [1]. Дана публікація не викликала особливого розголосу на пострадянському просторі, хоч керівництво все-таки вирішило одразу ж її видалити із сайту (через скарги на сексизм закордонному власникові ресурсу), тоді як на Заході в ті місяці на повну розгорівся т. зв. «геймергейт» – гучний сексистський скандал у кіберіндустрії. Програмістка Зої Куїнн та її однодумці, які виступали проти дискримінації жінок у відеоіграх, стали жертвами цькування з боку чоловічої частини ігрового співтовариства.

Якими мають бути зображені жінки в комп'ютерних іграх? Сексуальна об'єктивація є нормальним явищем чи все ж таки проявом принизливого ставлення до жінок? Ці питання поділили середовище геймерів на прихильників та противників Зої Куїнн і Со. З іншого боку, геймергейт вийшов далеко за межі комп'ютерної індустрії та поставив на порядок денний питання ролі жінки в постмодерному суспільстві XXI століття.

Дана проблема особливо актуальна в наші дні. У березні 2019 року Комітет міністрів Ради Європи прийняв Рекомендацію про попередження й припинення сексизму. У цьому документі міститься не тільки перше міжнародно визнане визначення сексизму, а й перелік конкретних захо-

дів, спрямованих на викорінення цього поширеного в наш час явища. Сексизм проявляється у всіх сферах життя: свист услід жінці на вулиці, ігнорування жінок під час робочих нарад, нав'язування хлопчикам агресивних рольових моделей у відеоіграх. Для сприяння виконанню Рекомендації в повному обсязі Рада Європи представляє відео- і веб-сторінку ініціативи щодо викорінення сексизму з хештегом #стопсексизм і слоганом «Сексизм: Бачити. Називати. Викорінювати». Завдання даної ініціативи полягає в тому, щоб допомогти широкому загалу навчитися розпізнавати прояви сексизму і протистояти їм [2].

Українські науковці досі перебувають осторонь дослідження сексизму у відеоіграх. Натомість ця проблема викликала неабиякий інтерес не лише в американських журналістів, блогерів, аналітиків сфери комп'ютерної індустрії, а й у австралійських науковців [3], тому під час підготовки статті було проаналізовано в основному англомовну пресу та фахові публікації [4; 5; 6; 7; 8]. Проблема сексизму піднімалася в інтернет-публікаціях деяких російських журналістів і блогерів, зокрема Дар'ї Татаркової [1], Василя Сонькіна і Ольги Страховської [9].

Мета статті – показати революційне значення геймергейту для розвитку індустрії комп'ютерних ігор, визначити роль Аніти Саркісян та Зої Куїнн у боротьбі за рівноправ'я жінок у сфері відеоігор, продемонструвати зміни, які відбуваються в сучасному комп'ютерному товаристві в напрямі до гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу. Аніта Саркісян народилася в 1983 році в Канаді і росла неподалік від Торонто. Її батьки (вірмени за національністю) емігрували з Іраку в 1970-х роках [4]. Пізніше дівчина залишила Канаду й переїхала до Каліфорнії, тому не варто дивуватися, що вона ідентифікує себе як канадко-американка [6]. Саркісян здобула ступінь бакалавра за фахом дослідження комунікації в Університеті штату Каліфорнія в Нортбріджі та ступінь магістра за спеціальністю соціальної і політичної думки в Йоркському університеті в Торонто (2010). Тема її дипломної роботи звучить так: «Я зроблю з тебе чоловіка: Сильні жінки в науковій фантастиці й фентезі на телебаченні» (англ. I'll Make a Man Out of You: Strong Women in Science Fiction and Fantasy Television) [5].

У 2012 році Саркісян піддалася інтернет-цькуванню після запуску власного проєкту на Kickstarter. У такий спосіб феміністка прагнула зібрати необхідні їй 6 тисяч доларів задля фінансування серії відео «Тропи проти жінок у відеоіграх». Проєкт викликав такий резонанс, що дівчині було пожертвувано майже 160 тисяч доларів [10]. Ситуацію широко висвітлювали у ЗМІ. Саму Саркісян було поставлено в центр обговорення мізогінії в культурі відеоігор та інтернет-цькування. Дівчина виступила на конференціях TEDxWomen і XOXO, а також взяла участь у популярному ток-шоу «Звіт Кольбера» [7]. Однак не всі були в захваті від особливого погляду Саркісян на ігри. Щойно вийшов перший ролик, як на адресу блогерки стали надходити погрози. На відомих ігрових форумах типу Neogaf і Kotaku In Action з'явилися групи її хейтерів, які наполягали на видаленні проєкту з Kickstarter, до того ж надходили скарги на канал Саркісян на Ютубі (нібито через нього проводиться «пропаганда тероризму»), в образливій формі редагувалася сторінка про Саркісян у Вікіпедії. Тим не менш, тролі допомогли зробити проєкт мегауспішним: багато хто вклався в нього, лише аби підтримати блогерку [9].

Проти чого ж виступає Аніта Саркісян? Насамперед проти стереотипності в зображенні жіночих персонажів у відеоіграх, де тендітну жінку неодмінно має врятувати сильний чоловік. Зауважимо, що у 2011 році користувачі знайшли в коді гри Dead Island вислів «feminist whore» («феміністська повія»). Напевно, саме так між собою творці гри називали здатність героїні на ім'я Парна, що дозволяла їй ефективніше вбивати чоловіків. Сексизмом, на думку Саркісян, пройняті комп'ютерні бестселери «Bioshock», «The Last of Us», «Grand Theft Auto», «The Walking Dead». Так, Саркісян критикувала «Grand Theft Auto» через відсутність у грі позитивних жіночих персонажів (жінки в ній – повії, стриптизерки, карикатурні феміністки, безпомічні дружини), а також можливість убивати жінок-повій. Водночас у «Bioshock», «The Walking Dead» та «The Last of Us» жінок зображено як тягар для головного персонажа. Блогерка зауважувала, що в третій серії «The Witcher» інколи можна вибирати жінку, однак супротивники героїні під час гри будуть засипати її образами. Саркісян переконана: подібні прийоми можна знайти в більшості відеоігор – від «Super Mario Bros.», де герою слід врятувати пасивну й безпорадну принцесу, до «Metal Gear Solid V», в якій снайперка одягнена лише в нижню білизну [9]. За даними Дар'ї Татаркової, починаючи з 1990-х рр. й до 2013 року включно лише 15% головних персонажів в іграх були жінками, й лише в одній із 25-ти найбільш популярних відеоігор 2013 року головним персонажем виступила жінка, тобто в 4% представленої відеопродукції [1].

Атаки на Аніту Саркісян залишалися внутрішньою проблемою ігрової індустрії, доки не відбувся #GamerGate. У серпні 2014 року ексбойфренд відомої розробниці ігор Зої Куїнн звинуватив її у зраді із журналістами заради позитивної рецензії на її гру «Depression Quest». Ця новина викликала бурхливу реакцію в суспільстві: дискусія з професійно-етичної площини швидко набула гендерного

звучання. Вся ігрова спільнота розділилося на тих, хто вбачав елементи сексизму як у самих іграх, так і в середовищі їхніх творців, й на тих, хто розглядав жінок та їхню думку як загрозу для комп'ютерної індустрії. Проти Зої Куїнн, Аніти Саркісян, автора науково-фантастичної гри «Revolution 60» Бріанни Ву (у розробці гри брали участь лише жінки) та їхніх однодумців розгорнулася масова кампанія під хештегом #GamerGate. Цькування вийшло за межі інтернету-простору. Його головним інструментом був т. зв. доксінг, або публікація особистої інформації жертви (домашньої адреси і номеру телефону) на тлі погроз фізичної розправи. Через постійні погрози Аніта Саркісян та Зої Куїнн змушені були залишити власні помешкання. The Verge присвятив цьому публікацію із заголовком «Тролі, які заперечують існування жінконенависництва, вижили Аніту Саркісян із власного будинку» [8]. Двоє розробників, Ізраель Гальвес і Грейс Лінн, що піддали критиці геймергейт, стали жертвами т. зв. сватінгу. Це така ситуація, за якої зловмисники телефонують до поліції і повідомляють про серйозну загрозу за якоюсь адресою. Геймергейтери «нацькували» поліцію на Гальвеса і Лінн; щоправда, перший встиг попередити співробітників відділення, а от до другої в будинок увірвалися два десятки поліцейських [11]. У жовтні 2014 року Саркісян довелося скасувати свій виступ в університеті штату Юта, після того як анонімно надійшла інформація про ймовірний теракт у приміщенні. Геймергейт став однією з головних подій 2014 року. У вересні наступного року Саркісян і Куїнн виступили в ООН з промовою про кіберцькування [9].

Діяльність Аніти Саркісян та Зої Куїнн все ж призвела до кардинальних змін у кіберіндустрії. На думку Дар'ї Татаркової, геймергейт є «інерцією 90-х років, коли ігрове товариство було закритим клубом, в якому до жінок ставилися з підозрою», «геймери не встигли усвідомити, що наприкінці 2000-х відеоігри перестали бути розвагою тільки для чоловіків». Сексизм у відеоіграх зародився в 1980-ті рр., коли ігрові компанії вирішили обмежити цільову аудиторію підлітками та юнаками. У 1990-ті рр. співробітник студії Core Design, поправляючи модель Лари Крофт із першої частини «Tomb Raider», випадково збільшив її груди в 2,5 рази, після чого колеги попросили не повертати старого розміру. Ще далі пішли в компанії «Sony»: у рекламі продукції жінці домалювали додаткові груди на спині. Відома журналістка Лі Александер вважає, що поколінню молодих та самотніх чоловіків хтось навіяв думку про те, що вони є «найважливішою демографічною групою за всю історію». У цій культурі елітизму (а насправді – гордої ізоляції) відеоігри пробули не менше двадцяти років, за які стали еталоном хибної маскулінності: дурні, немічні, оголені жінки навколо, вони дуже мало схожі на реальних жінок, та тим воно й краще, при цьому герої-чоловіки у відеоіграх – ідеалізований образ, втілений самими чоловіками [1].

Якщо раніше геймерами були в основному чоловіки, то тепер ситуація кардинальним чином змінилася. І дійсно, станом на 2014 рік 48% геймерів у світі – це саме жінки [12]. У Великобританії в розпал геймергейту їх було 52%, хоча серед розробників ігор жінки досі в меншості – лише 12%, а це у свою чергу впливає на сюжет, графіку, опрацювання персонажів. До того ж зарплати жінок-програмісток на 10–20% нижчі, ніж у чоловіків [1].

Зазначимо, що жінки більше грають на мобільних платформах – в ігри, які прийнято вважати більш «жіночими» або **«**гендерно нейтральними**»**, зокрема пазли. Та все одно, серед споживачів ігор більше жінок, старших від 44 років, ніж підлітків чоловічої статі віком до 18 років. Демографія ігор змінюється, як і ставлення до них. У 2014 році автори серії «Assassin's Creed» представили новий режим спільної гри «Assassin's Creed Unity»: в ньому було чотири персонажі на вибір і всі вони – чоловічої статі. Креативний директор компанії-розробника гри «Ubisoft» тоді пояснював, що команда мала намір додати жіночий персонаж, однак врешті дійшла думки, що це надто тривалий і дорогий процес. Трапився піар-скандал, і «Ubisoft» виступила із заявою, що вітає ідеї різноманітності й у майбутньому обов'язково представить більше героїнь. Уже в наступній серії гри «Assassin's Creed Syndicate» (2015 р.) було два головних герої на вибір – брат і сестра Джейкоб та Іві Фрай. Кардинально змінився й зовнішній вигляд Лари Крофт, яка у версії 2013 року вже більше стала схожою на звичайну жінку з реалістичними пропорціями та у відповідному до ситуації одязі [9]. У квітні 2019 року стало відомо, що компанія «Sony» заборонила сексуальних жінок в іграх PlayStation. Зміна політики схвалення нових ігор для приставок була зроблена у відповідь на рух #MeToo, що поширився в соцмережах у жовтні 2017 року після скандалу з кінопродюсером Харві Вайнштейном. Учасники руху засуджують сексуальне насильство по відношенню до жінок [13].

Висновки. Індустрія відеоігор тривалий час залишалася «закритою зоною» для чоловіків, в якій чоловіки-розробники створювали ігровий контент для чоловіків-геймерів, і сексуальна акцентуація була невід'ємною складовою частиною цього середовища. Перехід до нового постіндустріального суспільства, в якому гендерні ролі мають бути врівноваженими, визначив закономірні зміни й у закритому просторі відеоігор. Зараз жінки становлять майже половину геймерів, а, відповідно, вони мають право на появу рівної кількості жіночих персонажів в іграх, на адекватне їхнє зображення та різноманітні ролі, а не лише негативні. Сексизм у відеоіграх є, і це визнають не лише жінки,

а й чоловіки-геймери, програмісти та очільники кіберіндустрії. Дехто вважає його об'єктивним явищем, що склалося історично, коли жінка має бути пасивною та беззахисною, а чоловік – сильним та фізично досконалим; дехто стверджує, що зображення жінок не лише в негативних образах повій та стриптизерок, але й позитивних супергероїнь із досконалими пропорціями тіла є неправильним і стереотипним, а отже, проєктує спрощений погляд на дійсність. Тим не менш, поставлені Анітою Саркісян та Зоєю Куїнн проблеми гендерної рівності в кіберпросторі стали своєчасними, а сама їхня діяльність продемонструвала, що рівні права у всіх сферах людського існування необхідно виборювати, навіть ризикуючи власним життям.

Krugliak M., Petrozhalko V. Sexism in computer games

The article demonstrates the examples of sexism in modern gaming. The authors regard this phenomenon as natural. It originated in the 1980s, when men became the main consumer of computer games. Thus, cyberspace has become a "closed area" where male business owners have paid male programmers money to create computer games for men. In the 21st century, the situation has changed dramatically: almost half of today's gamers are women, and there are many women among video game developers and business owners, but the approach to portraying characters in games has remained the same.

The authors stress the importance of the activities of Canadian-American blogger Anita Sarkeesian, who was one of the first to raise the issue of sexism in video games in 2012. The activity of a feminist provoked a whole lot of discussion not only among the gamers. The attacks on Anita Sarkeesian's life and the numerous threats that came to her have attracted the attention of the United Nations.

The most notorious sexist scandal in cyberspace was the so-called "gamergate" (2014). Programmer Zoë Quinn and her followers have fallen victim to harassment by colleagues and gaming men. As a result of media attention to gaming and active civic activism of Anita Sarkeesian, the international community has drawn attention to sexism in video games. Computer programmers, despite the additional material costs, began to add more female characters to games, more often to portray women as positive heroines with real body proportions and in appropriate clothing. The Committee of Ministers of the Council of Europe has adopted a Recommendation on Preventing and Combating Sexism (2019), presenting a video and an initiative webpage on eradicating sexism with the hashtag #StopSexism and the slogan "Sexism: See it. Name it. Stop it".

Key words: sexism, gamergate, body objectification, gender, cyberspace, computer games, gamer.

Література:

1. Татаркова Д. Почему в видеоиграх так много сексизма и что с этим делать. URL: https://www.wonderzine.com/wonderzine/entertainment/games/202433-sexism-lies-and-videogames (дата звернення: 31.10.2019).
2. Новые действия Совета Европы против сексизма. URL: https://www.coe.int/ru/web/portal/-/new-council-of-europe-action-against-sexism (дата звернення: 31.10.2019).
3. Bróna Nic Giolla Easpaig. An exploratory study of sexism in online gaming communities: mapping contested digital terrain. *Community Psychology in Global Perspective.* 2018. Vol. 4. Issue 2. P. 119–135.
4. Filipovic J. Anita Sarkeesian Is Fighting to Make the Web Less Awful for Women – And Getting Death Threats in the Process. URL: https://www.cosmopolitan.com/career/a39908/anita-sarkeesian-internets-most-fascinating/ (дата звернення: 31.10.2019).
5. Kolhatkar S. The Gaming Industry's Greatest Adversary Is Just Getting Started. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-11-26/anita-sarkeesian-battles-sexism-in-games-gamergate-harassment (дата звернення: 31.10.2019).
6. Moore O. Woman's call to end video game misogyny sparks vicious online attacks. URL: https://www.theglobeandmail.com/news/world/womans-call-to-end-video-game-misogyny-sparks-vicious-online-attacks/article4405585/ (дата звернення: 31.10.2019).
7. Rivas J. Watch Anita Sarkeesian Deconstruct Sexism in Gaming. URL: https://www.colorlines.com/articles/watch-anita-sarkeesian-deconstruct-sexism-gaming (дата звернення: 31.10.2019).
8. Robertson A. Trolls drive Anita Sarkeesian out of her house to prove misogyny does not exist. URL: https://www.theverge.com/2014/8/27/6075179/anita-sarkeesian-says-she-was-driven-out-of-house-by-threats (дата звернення: 31.10.2019)
9. Сонькин В., Страховская О. Девы в беде. Анита Саркисян четыре года боролась с сексизмом в

видеоиграх, а сторонники Трампа – с ней. URL: https://meduza.io/feature/2017/05/19/devy-v-bede (дата звернення: 31.10.2019).
10. Tropes vs. Women in Video Games. URL: https://www.kickstarter.com/projects/566429325/tropes-vs-women-in-video-games/ (дата звернення: 31.10.2019).
11. Silverstein J. 'I am afraid for my safety': California woman has 20 police sent to former home in Portland as part of Gamergate harassment campaign. URL: https://www.nydailynews.com/news/national/gamergate-prank-sends-20-officers-woman-home-article-1.2065545 (дата звернення: 31.10.2019).
12. Sinclair B. Women increasing representation among US gamers – ESA. URL: https://www.gamesindustry.biz/articles/2014-04-24-women-increasing-representation-among-us-gamers-esa (дата звернення: 31.10.2019).
13. Sony запретила сексуальных женщин в играх PlayStation. URL: https://www.ferra.ru/news/games/sony-zapretila-seksualnykh-zhenshin-v-igrakh-playstation-17-04-2019.htm.

УДК 316.342.6
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199341

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЕ ЗНАНИЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПОДГОТОВКИ ИНЖЕНЕРА

Пиголенко И. В.,
кандидат философских наук,
доцент кафедры социологии
Национального технического университета Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

У статті розглянуто роль підприємницьких знань під час підготовки інженерів на основі аналізу даних соціологічного дослідження, проведеного в рамках міжнародного науково-дослідного проєкту, що реалізовувався Національним технічним університетом України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (КПІ) і Білоруським національним технічним університетом (БНТУ) у 2017 році, на тему «Інтеграція інженерної освіти і бізнес-освіти в технічних університетах України та Білорусі як фактор розвитку національних економік».

У статті розглянуто питання поєднання навчання з роботою, чи пов'язана ця робота зі спеціальністю, яку отримують майбутні інженери. Здійснено порівняння поглядів українських та білоруських студентів щодо дисциплін, що сприяють розвитку підприємницьких навичок.

З метою визначення спектра знань, необхідних для здійснення підприємницької діяльності, у дослідженні запропоновано набір навичок, знань, умінь, важливість яких оцінили як українські, так і білоруські студенти. Знання англійської мови є не просто необхідністю, а основою успішного становлення інженера-підприємця. Це не тільки отримання знань та інформації з першоджерел, а й можливість відкритого спілкування у професійному середовищі. Англійська мова сьогодні є мовою ведення бізнесу. Це усвідомлюють і опитані студенти. Для більшості як українських, так і білоруських студентів важливе отримання знань з іноземної мови під час здобуття вищої освіти.

У статті обґрунтовується, що технічне студентство може бути соціальною базою переходу до ринкової інноваційної економіки, якщо здійснити інтеграцію інженерної освіти і бізнес-освіти в технічних університетах для підготовки інженера-підприємця. Автором аналізується потреба в підготовці інженера-підприємця в Україні з урахуванням міжнародного досвіду.

Ключові слова: підприємницькі знання, освіта, бізнес-освіта, інженер, інженер-підприємець.

В условиях рыночной экономики все большую актуальность приобретает развитие промышленного малого и среднего предпринимательства негосударственной формы собственности, ориентированного на удовлетворение потребностей рынка. Для украинского общества эта проблема становится особенно острой на фоне процессов деиндустриализации и снижения промышленного потенциала страны. Социальный заказ на развитие промышленного предпринимательства со стороны государства и гражданского общества может быть поддержан интеграцией инженерного образования и бизнес-образования на базе ведущих технических университетов страны. Подготовка инженеров с высокоразвитыми предпринимательскими навыками может дать качественный толчок развитию малых и средних предприятий в производственной сфере. Кроме экономического заказа со стороны власти, существует еще и социальный заказ со стороны самих студентов-инженеров, поскольку они выражают желание принимать активное участие в предпринимательской деятельности.

Сегодня на первое место выходит потребность ведения частного бизнеса, открытие собственного дела. Согласно статистическим данным, количество государственных предприятий с каждым годом уменьшается, а количество частных интенсивно растет [1].

В социологической энциклопедии бизнес определяется как деятельность предпринимательского коммерческого характера, которая ведется с целью получения прибыли с соблюдением законодательных норм и правил [4, с. 46]. Ведущую роль в формировании новых кадров бизнесменов в сфере высокотехнологичной промышленности и услуг должны сыграть именно университеты, сочетая инженерное образование с предоставлением бизнес-знаний. Такой тандем приведет к росту нового поколения предпринимателей – динамичных, социально ответственных и ориентированных

не только на частные интересы, рост прибыли и рациональный экономический расчет, но и на общее, общественное благо и процветание страны.

Потенциал технических вузов Украины и Беларуси до этого момента не был использован должным образом для развития экономик обеих стран, поскольку в силу исторических особенностей инженерное образование в этих странах недостаточно использовалось для подъема такой важной части экономики, как частное промышленное предпринимательство. Необходимо объединить инженерное образование и бизнес-образование в технических университетах, имплементируя определенные формы бизнес-образования в программу обучения той части инженеров, у которых есть инженерная идея, на основе которой они хотели бы начать собственный бизнес. Подобное объединение в одном лице инженера и предпринимателя повысит деловую инициативу инженера и позволит максимально эффективно задействовать его в качестве изобретателя и рационализатора для работы на рынке: создавая или улучшая технические процессы или продукты, инженер-предприниматель будет оптимизировать баланс взаимосвязанных задач.

Кроме акцента на удовлетворение потребительского спроса, акцент в промышленном предпринимательстве на инновационное развитие и развитие новых высокотехнологичных отраслей, появившихся в результате структурных экономических преобразований в Украине и Беларуси, также обусловливает повышенный спрос на знания технического и коммерческого характера, делает важной необходимость интеграции инженерного образования и бизнес-образования (например, для развития стартапов = start-ups). Практика объединения инженерного и бизнес-образования в западных странах уже существует и состоит в том, что в инженерных вузах студентам читают курсы по предпринимательству (примером может служить Ирландия, опыт которой представлен в докладе 2010 Ирландской академии инженерии «Инженерное исследования в ирландском экономическом развитии»). Для стимулирования массовой деловой инициативы инженеров Украины и Беларуси актуальным является внедрение бизнес-образования в программу инженерной подготовки, предварительно проведя изучение, используя социологические методы, целесообразность и оптимальность существующих форм бизнес-образования [3].

На сегодня в условиях развития рыночной экономики бизнес-знания являются не просто необходимостью, а основой развития потенциала государства. В то время как старая система перестала работать, возросла конкуренция не только в рамках отдельно взятой страны, а, в первую очередь, произошел ее рост на мировом уровне. Сегодня престиж и популярность технического образования в нашей стране падает, исключением являются IT-специальности. По данным вступительной кампании 2019 г., самыми популярными специальностями в Украине по количеству поданных заявлений были: «Филология» – 65 419 заявлений, «Право» – 65 077, «Менеджмент» – 50 207, «Компьютерные науки» – 39 376, «Среднее образование» – 35 605, «Журналистика» – 30 247, «Экономика» – 28 178, «Инженерия программного обеспечения» – 27 217, «Психология» – 25 680, «Медицина» – 25 288 заявлений [2].

Несмотря на переход Украины к информационному обществу, постоянное декларирование процессов диджитализации, мы все еще остаемся аграрно-промышленным государством. Поэтому для развития промышленного потенциала нашего государства необходимо усиление экономической составляющей подготовки инженеров новой генерации.

Далее анализируются результаты социологического исследования, проведенного в 2017 г. в рамках международного научно-исследовательского проекта, реализованного Национальным техническим университетом Украины «Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского» (далее – КПИ) и Белорусским национальным техническим университетом (далее – БНТУ), на тему «Интеграция инженерного образования и бизнес-образования в технических университетах Украины и Беларуси как фактор развития национальных экономик».

Объектом проведенного исследования стали студенты старших курсов Национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского» (КПИ) и Белорусского национального технического университета (БНТУ), обучающиеся инженерным специальностям.

Предмет исследования: оценка студенчеством востребованности бизнес-компонента в высшем техническом образовании в контексте усовершенствования образовательной политики в сфере подготовки инженерных кадров.

Цель исследования заключалась в том, чтобы изучить уровень востребованности среди студенчества бизнес-компонента в высшем техническом образовании в контексте усовершенствования образовательной политики в сфере подготовки инженерных кадров в Украине и Белоруссии.

С использованием метода анкетирования было опрошено 834 студента старших курсов КПИ и 802 студента старших курсов БНТУ.

Результаты исследования показывают, что в близком окружении 57,2% опрошенных студентов КПИ есть люди, которые могут вдохновить своим положительным примером на реализацию собственной бизнес-идеи. Следует отметить, что среди студентов, которые уже сейчас работают по

специальности, 74% планируют в будущем строить карьеру в пределах полученного образования, тогда как среди тех, кто подрабатывает не по специальности, уровень готовности работать по специальности значительно ниже, составляет 32%. Интересно, что среди тех, кто желает открыть собственное дело в будущем, 48% планируют работать по получаемой специальности (рис. 1).

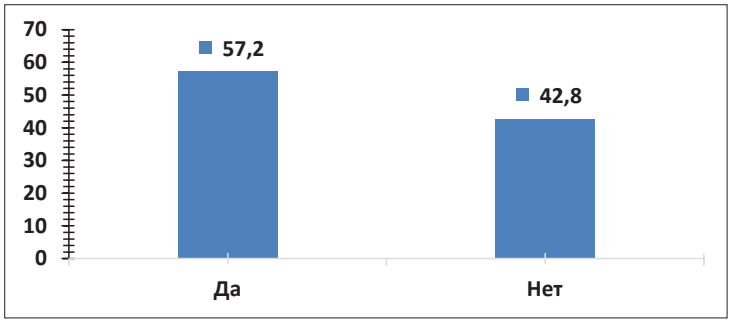

Рис. 1. Распределение ответов на вопрос «Есть ли в Вашем близком окружении люди, которые достигли успеха в реализации своей бизнес-идеи?» (%)

Большинство опрошенных студентов КПИ на данный момент уже совмещают учебу с работой, что может положительно повлиять на их возможность оформления и реализации бизнес-идеи. 57,9% опрошенных на данный момент подрабатывают (рис. 2).

Рис. 2. Распределение ответов на вопрос «Совмещаете ли Вы обучение в университете с работой?» (%)

При этом у 36,6% тех, кто работает, их деятельность связана со специальностью, по которой они получают образование, у 63,4% тех, кто работает, их деятельность не связана со специальностью, по которой они получают образование (рис. 3).

Рис. 3. Распределение ответов среди тех, кто совмещает обучение в университете с работой (%)

Сравнивая результаты опроса студентов-технарей КПИ и БНТУ о желании освоить предпринимательские знания и умения, отметим, что данные почти не отличаются. Так, большинство как украинских (61,2%), так и белорусских (62,8%) студентов выразили желание получать такие знания. По мнению 43,3% опрошенных украинских студентов, наиболее эффективным способом подготовки инженера-предпринимателя будет преподавание бизнес-ориентированных дисциплин, начиная с бакалаврской подготовки.

Что касается изучения дисциплин, способствующих развитию предприимчивости у студентов, то при оценке предложенных дисциплин мнения украинских и белорусских студентов разделились. Так, по мнению 74% украинских и 40% белорусских студентов, больше будет способствовать развитию предприимчивости дисциплина «Экономика отрасли промышленности». Дисциплина «Менеджмент и маркетинг» будет способствовать развитию предприимчивости, по мнению 68,6% украинских студентов и 31,5% белорусских. 62,8% украинских студентов и 36,6% белорусских считают, что дисциплина «Экономическая теория» будет способствовать развитию предприимчивости. По мнению 56,7% украинских студентов, изучение дисциплины «Защита интеллектуальной собственности» будет способствовать развитию предприимчивости. По мнению 56,5% украинских студентов, изучение дисциплины «Хозяйственное, или бизнес-право» будет способствовать развитию предприимчивости. 53,5% украинских студентов ответили, что изучение дисциплины «Основы психологии» будет способствовать развитию предприимчивости (рис. 4, 5).

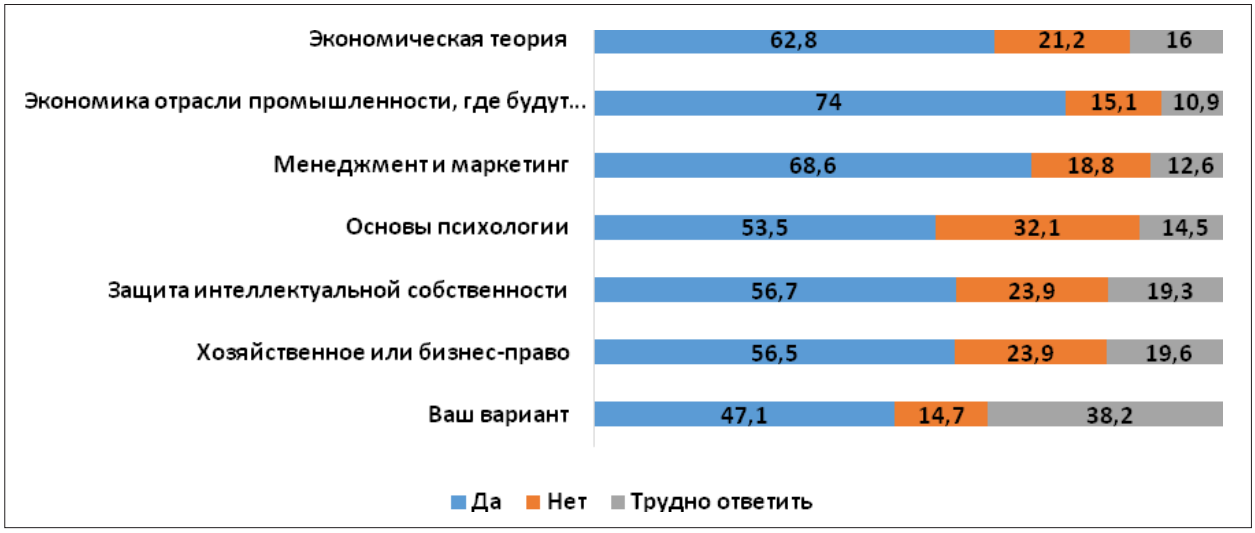

Рис. 4. Распределение ответов *украинских* студентов на вопрос «Будет ли способствовать развитию Вашей предприимчивости изучение таких учебных дисциплин?» (%)

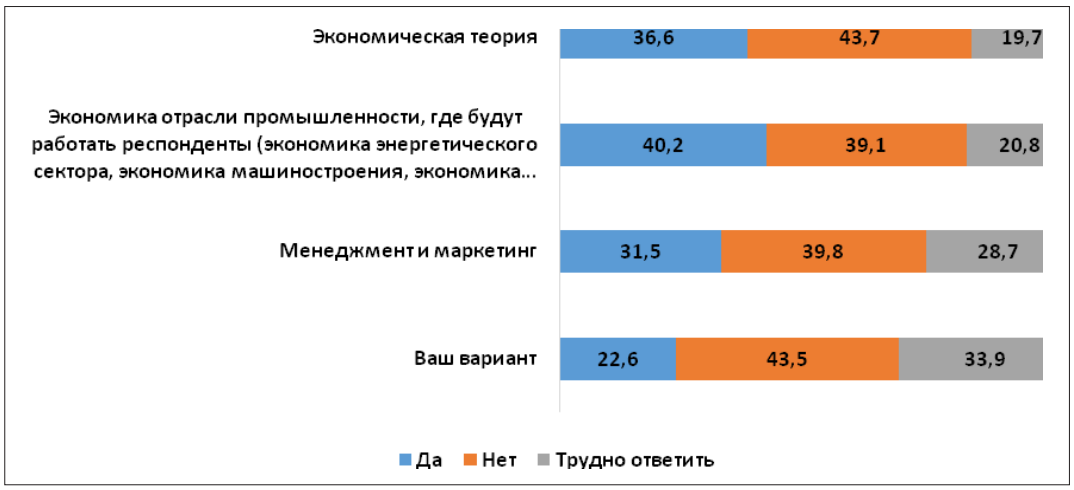

Рис. 5. Распределение ответов *белорусских* студентов на вопрос «Будет ли способствовать развитию Вашей предприимчивости изучение таких учебных дисциплин?» (%)

Рис. 6. Распределение ответов *украинских* студентов на вопрос «Как Вы считаете, какие знания и умения из нижеперечисленных важно получить будущем инженеру для ведения предпринимательской деятельности?» (%)

С целью определения спектра знаний, необходимых для осуществления предпринимательской деятельности, исследователями был предложен набор навыков, знаний, умений, важность которых оценили как украинские, так и белорусские студенты.

Знание английского языка является не просто необходимостью, а основой успешного становления инженера-предпринимателя. Это не только получение знаний и информации из первоисточников, но и возможность открытого общения в профессиональной среде. Английский язык сегодня является языком ведения бизнеса. В условиях процесса евроинтеграции, развития международного сотрудничества, инвестиций иностранных компаний все большее значение приобретает владение иностранными языками. При определении, какие знания и умения из предложенных важно получить будущему инженеру, большинство как украинских, так и белорусских студентов отметили, что важно получение знаний иностранных языков, 92,3% и 86,7% соответственно (сумма ответов «важно» и «скорее важно»). Для белорусских студентов наиболее важны знания по бизнес-администрированию – 90,6% (сумма важно и скорее важно), для украинских же студентов – 73,1%.

Аналитические (исследовательские) навыки в той или иной степени важны для 88,8% опрошенных украинских студентов и 89,2% белорусских студентов. Практические знания и навыки по ведению переговоров и достижению компромиссов в той или иной степени важны для 86,3% опрошенных украинских студентов (белорусским студентам этот вариант не предлагался). Знания и навыки для воспитания и реализации лидерских качеств в той или иной степени важны для 85,2% опрошенных украинских студентов и 88,8% белорусских студентов. Практические знания по построению и управлению коллекти-

Рис. 7. Распределение ответов *белорусских* студентов на вопрос «Как Вы считаете, какие знания и умения из нижеперечисленных важно получить будущем инженеру для ведения предпринимательской деятельности?» (%)

вом (team-building) в той или иной степени важны для 82% опрошенных украинских студентов и 81,4% белорусских студентов. Навыки самостоятельной работы в той или иной степени важны для 80,4% опрошенных украинских и 85% белорусских студентов. Знания по коммуникации, в том числе по межкультурным коммуникациям для ведения бизнеса с партнерами из других стран, в той или иной степени важны для 79,1% опрошенных украинских студентов и 87% белорусских. Знания в области маркетинга (анализ рынка и реклама) в той или иной степени важны для 77,6% опрошенных украинских студентов и 89,6% белорусских студентов. Практические знания по технологии производства в той или иной степени важны для 75,3% опрошенных украинских и 79,4% белорусских студентов. Знание основ законодательства Украины / Беларуси в сфере регулирования хозяйственной деятельности в той или иной степени важны для 72% опрошенных украинских студентов и 79,1% белорусских. Общие сведения по бухгалтерско-финансовой грамотности в той или иной степени важны для 67,3% опрошенных украинских студентов и 79,4% белорусских студентов. Знания по патентованию в Украине и знания вопросов интеллектуальной собственности в той или иной степени важны для 65,2% опрошенных украинских студентов и 63,2% белорусских. Теоретические знания дисциплин в той или иной степени важны для 61,4% опрошенных украинских и 53,9% белорусских студентов. Общие (гуманитарные) знания для расширения эрудиции и мировоззрения в той или иной степени важны для 49,2% опрошенных украинских студентов и 59,9% белорусских. Знания по экономической географии в той или иной степени важны для 44,4% опрошенных украинских студентов и 61,2% белорусских (рис. 6, 7).

Опрос показал, что 61,2% украинских и 62,8% белорусских студентов ведущих технических вузов выразили желание осваивать предпринимательские знания и умения. 43,3% украинских студентов наиболее эффективным способом для подготовки инженера-предпринимателя считают преподавание бизнес-ориентированных дисциплин. Это свидетельствует о необходимости включения цикла дисциплин по формированию предпринимательских умений и навыков. Среди дисциплин отметим следующие: «Экономика отрасли промышленности», «Менеджмент и маркетинг», «Экономическая теория». Среди знаний и навыков, которые хотели бы получить будущие инженеры во время учебы в ЗВО, следует отметить: знание иностранных языков, знание бизнес-администрирования, аналитические (исследовательские) навыки, практические знания и навыки по ведению переговоров и достижения компромиссов, знания воспитания и реализации лидерских качеств, практические знания по управлению коллективом (team-building), навыки самостоятельной работы, знания по коммуникации, в том числе по межкультурным коммуникациям для ведения бизнеса с партнерами из других стран, знания в области маркетинга (анализ рынка и реклама), практические знания по технологии производства. При этом необходимость этого набора знаний определили как украинские, так и белорусские студенты.

Сегодня предпринимательские знания становятся тем необходимым условием существования в современном мире, без которых невозможно становление успешного инженера.

Например, еще несколько десятков лет назад навыки работы за компьютером на уровне пользователя имели немногие, а сегодня об этом уже никто и не спросит, это само собой разумеется. Такая же тенденция и в сфере предпринимательской деятельности. Это не прерогатива определенных людей или данность от природы (например, говорят «предпринимательская хватка»), это то, чему должен научиться и что должен использовать каждый современный специалист.

Сегодня студенты начинают подрабатывать уже с младших курсов. Если раньше студенты начинали работать на старших курсах, с целью получения опыта работы и дополнительного заработка, то сегодня это не только получение заработка и финансовой независимости, но и возможность найти себя в том направлении, которое более по душе и к которому склонен студент.

Вывод. Проблема сочетания инженерного и бизнес-образования для повышения эффективности использования потенциала технических университетов в экономике Украины является новой. Без надлежащего уровня бизнес-знаний ведение предпринимательской деятельности в современных условиях невозможно. Сегодня мы говорим о подготовке не просто технического специалиста, а инженера с современными бизнес-знаниями, который будет уверен, что те силы, знания, время и опыт, которые он потратит на строительство собственного инженерного дела, обязательно понадобятся государству и принесут ему гарантированную прибыль.

Pygolenko I. Business knowledge as a component of training of engineers

The article considers the role of entrepreneurial knowledge in the training of engineers based on an analysis of sociological research data carried out as part of an international research project implemented by the National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (KPI) and the Belarusian National Technical University (BNTU) in 2017 year, on the topic “Integration of engineering education and business education in technical universities of Ukraine and Belarus as a factor developed national economies”.

The article addresses the issue of combining learning with work, and whether this work is related to the specialty that future engineers receive. The views of Ukrainian and Belarussian students on the disciplines that contribute to the development of entrepreneurial skills are compared.

In order to determine the range of knowledge required for entrepreneurship, the study offered a set of skills, knowledge, skills, the importance of which was appreciated by both Ukrainian and Belarusian students. Knowledge of English is not just a necessity, but the basis for a successful entrepreneur engineer. This is not only the acquisition of knowledge and information from primary sources, but also the opportunity for open communication in a professional environment. English is the language of business today. This is also recognized by the students interviewed. For the vast majority of both Ukrainian and Belarussian students, it is important to acquire a foreign language degree in higher education.

In the article, it is proved that technical students can be the social base for the transition to a market innovative economy if integration of engineering education and business education in technical universities is carried out to train of engineer entrepreneur. The author analyzes the need to train an engineer entrepreneur is analyzed, taking into account international experience.

Key words: business knowledge, education, business education, engineer, engineer entrepreneur.

Литература:
1. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: http://ukrstat.gov.ua/.
2. МОН опубликовало Топ-10 самых популярных вузов и специальностей в Украине в 2019 г. URL: https://strana.ua/news/213104-opublikovany-top-10-samykh-populjarnykh-vuzov-i-spetsialnostej-v-ukraine.html.
3. Костюкевич С., Андрос Н., Кобяк О. Подготовка инженера-предпринимателя: предпосылки, факторы, перспективы. Минск : РИВШ, 2018. 74 с.
4. Соціологічна енциклопедія / укл. В. Городяненко. Київ : Академвидав, 2018. 456 с.
5. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. Вип. 6 (20). 525 с.

УДК 316.023/341.34
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199343

СОЦІОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В СУЧАСНИХ ВОЄННО-СОЦІАЛЬНИХ КОНТЕКСТАХ

Полтораков О. Ю.,
кандидат політичних наук,
факультет соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У загальних суспільних контекстах конфлікто-центрових трансформацій сучасного світоустрою, оцінюваних і осмислюваних передусім у термінах та категоріях «гібридної війни», суттєвих змін зазнають їх значущі суб'єкти й об'єкти, принципи та структури, норми й інститути, правила та прояви. Це, зокрема, стосується практично всього спектра політико-соціальних суб'єктів, соціально-політичних акторів та/або соціальних учасників відповідних суспільних процесів – причому як на макро- так і на мікрорівнях. Практично це проявляється в розмиваннях та переплетіннях, урізноманітненнях комбінацій їхніх відповідних соціальних ролей та похідних соціально-правових статусів. Ці особливості передусім артикулюються щодо такої принципово специфічної соціальної групи, як «військовополонені», та суміжних із нею («заручники» тощо). Такі «мутації» передусім є похідними від «зовнішнього» соціально осмислюваного контексту складної та багато в чому неоднозначної ситуації, пов'язаної з історико-генетичними сутностями таких динамічних ситуацій, як конфлікт на Донбасі, операціоналізований передусім у категоріях антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС). Одним із важливих соціально значущих наслідків цього є опосередкована поляризація відповідних соціальних груп, яка являє собою складноструктуровану суміш елементів їх «віктимізації» / «стигматизації» та «героїзації »/ «ідеалізації»), а передусім «військовополонених» / «заручників» у суспільній думці та медіадискурсі.

Ключові слова: соціологія, військовий полон, «гібридна війна», соціальний статус.

Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє, шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки Бога колись-то хвалив!
Тарас Шевченко

Постановка проблеми. Як писав класик соціальної філософії Ж.-Ж. Руссо, «війна – це відносини не між людьми, але між державами, і люди стають ворогами випадково, не як людські істоти і навіть не як громадяни, а як солдати» [14]. Одним із досить специфічних структурно-інституційних вимірів таких відносин є військовий полон [4].

Явище військового полону переважно досліджується в його воєнно-історичних [2; 25], політико-правових [3; 10; 25] та медико-психологічних вимірах [8; 10; 11; 13; 24], без належної уваги до його суто соціального наповнення. Уже давно актуалізованою вбачається потреба залучення до дослідження військового полону пізнавальних можливостей соціологічних дисциплін [22], що цілком відповідає загальному тренду розвитку суспільно-наукового пізнання в напрямі поступового переходу від його дисциплінарної структурованості до функціональної проблемності.

Для свого чіткішого позиціонування соціології воєнного полону – як, утім, і будь-якій іншій спеціальній/спеціалізованій соціологічній дисципліні – необхідно насамперед виокремити свій предмет, відповідаючи на ключове питання: на яких соціальних явищах, інститутах або процесах вона акцентуалізується.

Мета статті – проаналізувати явище полону в сучасних воєнно-соціальних контекстах.

Виклад основного матеріалу. Попередньо в сучасній соціології воєнного полону вимальовується досить специфічна епістеміологічна сутність, яка проявляється в тому, що її предметне поле лежить на перетині двох-трьох «класичних» соціологічних дисциплін: воєнної/військової соціології [2; 4; 13], з одного боку, та соціології права/пенітенціарності [1; 10; 22] – з іншого. Міжнародні виміри проблематики (передусім міжнародно-політичний та міжнародно-правовий аспекти), претендуючи на

те, щоби бути принципово значущим контекстним чинником (у термінах війни як передусім міжнародного явища), вносять додаткові навантаження (між)дисциплінарного характеру. Водночас, як і будь-яке соціальне явище, воєнний полон має як своє зовнішнє (об'єктивне) вираження, так і внутрішній (суб'єктивний) зміст.

В основу соціологічного осмислення воєнного полону може бути покладена запропонована видатним соціальним філософом Мішелем Фуко «генетична модель» в'язниці, що розглядається як відповідний соціальний інститут [18]. Для М. Фуко в'язниця – результат і спосіб роботи, що виключає норми, а також засіб боротьби з тим, що визнається сучасним суспільством девіацією та/або аномалією.

Досить специфічною соціальною групою, на яку орієнтовано соціологію воєнного полону, є «військовополонені», відповідна специфічність зумовлена неоднозначністю соціального статусу цієї групи та похідних соціальних ролей її членів/учасників/акторів. Це, зокрема, стосується питань «субкультури полону» як специфічної складової частини «воєнної/військової культури» загалом.

З одного боку, за своїм формальним соціально-правовим статусом вони прирівнені, принаймні умовно, до «класичних» в'язнів (кримінальних злочинців і т.п.), тобто розглядаються в термінах проблемних форм девіантності (порушення суспільних норм та принципів людського буття) [1; 10], щодо яких застосовуються максимально жорсткі форми соціального контролю у вигляді фізичної ізоляції та суміжної мінімізації можливостей соціальної комунікації.

З іншого боку, вони також є носіями як формального міжнародно-правового статусу «комбатантів»/«нонкомбатантів», так і неформальної приналежності до «військового братерства» у його соціально-ціннісному розумінні (інколи навіть корельованого з категорією Beruf, у термінах М. Вебера). Через це зазвичай тією чи іншою мірою навіть на військовополонених поширюються відповідні статусні вимоги та преференції (наприклад, військовополонених офіцерів не можна залучати до примусової праці та ін.)

Не можна також не враховувати, що у професійному військовому дискурсі тематика воєнного полону має дещо табуйований характер, а колишні військовополонені опосередковано віктимізуються [Пор.: 2; 3; 4]. Так, ціннісним лейтмотивом участі у війні загалом та бойових діях зокрема виступає дихотомія «перемога або смерть» та її варіації («свобода або смерть», «Україна або смерть» тощо) [2]. На тліі цього сценарні варіанти потрапляння в полон серйозно не розглядаються – як такі, що етично не вкладаються в канон героїчності. «Найгіршим результатом бойових дій для солдата є полон, – артикулюють проблему військові психологи. – У певних ситуаціях потрапити до рук ворога страшніше за смерть» [13, с. 124].

За своїми зовнішніми, формально-інституційними ознаками воєнний полон за багатьма параметрами збігається з ув'язненням, а табір військовополонених має всі ключові ознаки в'язниці [22]. Водночас принципово значущими – принаймні із соціологічного погляду – є ключові розбіжності.

Із соціально-функціонального погляду базовим цільовим спектром пенітенціарного інституту є передусім превентивні, карально-ізоляційні та трансформаційні (перевиховні) завдання [1; 10]:

– превентивні – у тому сенсі, що загроза потрапити до вязниці є додстатньо значущим та впливовим чинником суспільного контролю та соціального тиску, що виступає запобіжником порушення значущих соціальних норм та принципів суспільного співіснування;

– карально-ізоляційні – у тому сенсі, що: (1) ув'язнення виступає одним із найжорсткіших (а інколи – досить жорстоке, ледь не найжорстокіше, максимально можливе – у випадку пожиттєвого ув'язнення, – поступаючись у цьому сенсі лише смертній карі) видів покарань; (2) примусова ізоляція злочинця виступає, зокрема, запобіжником від рецидивів соціально небезпечної діальності та/або соціально-девіантної поведінки;

– трансформаційні (перевиховні) та/або реабілітаційні – у тому сенсі, що ув'язнення виступає як відносно «зручне» середовище для застосування інструментів і механізмів «(пере)виховання» у термінах перспектив зміни ціннісних орієнтирів та похідних діяльнісних настанов.

Екстраполюючи цю цільову структуру пенітенціарної системи на явище воєнного полону, не можна не зазначити принципові характеристики останнього.

По-перше, воєнний полон практично зовсім не є орієнтованим на реалізацію превентивних завдань – загроза потрапляння до ворога в полон не є достатньо соціально значущою для суспільства, що перебуває в тому чи іншому стані війни [26; 27] як збройного протистояння.

По-друге, якщо у «класичній» пенітенціальній системі [1] каральна функція є провідною, а ізоляційна – радше допоміжною [10], то у випадку воєнного полону пріоритети мають зворотний характер – ізоляційна функція виступає основною, провідною, найзначущішою, а каральна – лише допоміжною, фоновою. Це пояснюється передусім тим, що військовополонені апріорно залишаються не тільки громадянами своєї держави, але й її військовослужбовцями – тобто навіть у полоні на них поширюються відповідні вимоги щодо виконання обов'язків, зумовлених громадянством та військовою присягою.

Трансформаційні (перевиховні) та/або реабілітаційні – у випадку воєнного полону ці функції є різноспрямованими, зважаючи на суб'єктність їх застосування: «ворожі» актори прагнуть піддати військовополонених своєму трансформаційному (!) впливу в соціально-ідеологічному напрямі, тоді як «свої» актори прагнуть зберегти базові ціннісно-ідеологічні настанови військовополонених, а реабілітаційні дії щодо них зазвичай починають активно впроваджуватися лише після повернення цих військовослужбовців із полону.

Воєнний полон у сучасних умовах «гібридної війни»: соціальна специфіка

Напочатку XXI ст. характерна для доби модерну класична «тринітарна» модель війни (артикульована передусім у працях класика сучасної полемології К. фон Клаузевіца) принципово змінюється – трансформується не тільки за зовнішніми формами, але також за своїми внутрішніми, сутнісними характеристиками.

Цей – багато в чому перехідний, трансформаційний – процес у науково-аналітичній думці оцінюється, описується й осмислюється в парадигмі «гібридності» [12; 15; 20]. У науково-академічній спільноті концепт гібридної війни одними з перших розпочали використовувати представники конструктивістської традиції суспільствознавства [19, с. 255], поступово поширивши його до використання іншими суміжними школами.

У книзі американського суспільствознавця Руперта Сміта «Ефективність сили: мистецтво війни в сучасному світі» (2008 р.) [27] аргументується, що війна припиняє розглядатися як зіткнення двох держав, а перетворюється на переплетення найрізноманітніших конфліктів, включаючи зіткнення держави з терористичними мережами, інсургентами, іррегулярними формуваннями [27, с. 3–28]. У цьому контексті особливістю такої війни, на думку німецького професора Г. Мюнклера, є «постгероїчний» менталітет, за яким «героїчна війна» та жертвування життям більше не є ідеалом [26].

Опосередкованим наслідком цього є складна суміш соціально оцінювальних трендів одночасної «героїзації» та «віктимізації» / «стигматизації» окремих груп (сегментів) сучасної глобальної «гібридної війни» в її локальних проявах. Яскравим прикладом вбачається медіасоціальний дискурс щодо посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) [8; 11; 24], що є психологічним явищем зі значущими соціально-психологічними наслідками та їхніми соціальними похідними [3; 16; 24]. Останні, як свідчать численні дослідження (передусім світова статистика), реально діагностуються у 15–30% ветеранів [8; 11; 24], але в Україні суспільною думкою маніпулятивно «поширюється» на сумнозвісні 93% учасників антитерористичної операції (далі – АТО) та операції Об'єднаних сил (далі – ООС), а також учасників бойових дій (далі – УБД).

Принциповою суспільно значущою характеристикою сучасної «гібридної війни» є неоднозначність її міжнародно-правового статусу та суміжна неоднозначність статусів її ключових учасників (суб'єктів і акторів). Як рефлексував знаний сучасний полемолог М. ван Кревельд, «нетринітарні види війн, відомі під загальною назвою «конфлікти низької інтенсивності», знищують традиційне розмежування між армією та населенням» [7, с. 119].

Нині зазвичай навіть досить активні бойові дії ведуться в умовах формального режиму «дружби та добросусідства», що спирається на серйозну міжнародно-договірну базу, формальну наявність дипломатичних відносин, діяльність консульських установ, певну масштабність економіко-торговельних та ін. взаємин [15]. У цих умовах також поступово слабшають межі та можливості соціально-інформаційної ізоляції військовополонених, опосередковано зростають можливості їх соціальної комунікації – через перспективи застосування відносно нових її каналів.

У результаті суттєвих неоднозначностей та суперечностей набувають соціального сприйняття такі явища, як конфлікт на українському Донбасі, у Сирії тощо, а також суспільно-ідеологічне позиціонування ключових субєктів і акторів (учасників) подій у цих регіонах (передусім ключових «локусах» воєнних дій). Так, конфлікт на Донбасі навіть профільні дослідники [9] розглядають крізь призму його розуміння в термінах: (1) насамперед внутрішнього конфлікту (у термінах протистояння регіональних еліт і т.п.); (2) прояву загальносвітової «гібридної війни» [15]; (3) комбінації елементів внутрішнього конфлікту та загальної війни – з похідним визначенням різного ступеня пропорційності домінування (3.1) «внутрішніх» та (3.2.) «зовнішніх» чинників і елементів [12]. У політико-правову площину дана проблема екстраполюється, концентруючись передусім довкола нормативно-правового статусу «конфлікту на Донбасі» – АТО й ООС тощо, соціально-правового статусу його учасників («учасники АТО», «учасники бойових дій», «ветерани війни» і т. ін.) [3; 16] – із соціально-економічними й економіко-фінансовими (питання пільг та ін.) і похідними останнього. Наприклад, чинна Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України (2017 р.), надаючи поняття «військовополонений» (п. 8) та включаючи до цього статусу партизанів (п. 45), виключає із цієї категорії шпигунів та найманців (п. 58); вона також уводить категорію «жертви збройного конфлікту» (п. 18).

Однією із ключових похідних особливостей сучасної «гібридної війни» вбачається також те, що в її контексті поступово розмиваються соціально-статусні та похідні межі між «військовополоненими»

та «інтернованими», «комбатантами» та «нонкомбатантами», «добровольцями» та «найманцями», «правоохоронцями» та «бандформуваннями», «мігрантами» та «біженцями» тощо. Поступово розмивається також соціально-правовий та нормативно-правовий статус «військовополоненого». У термінах «гібридності» виникає складна політико-правова суміш («мутація») статусів «військовополоненого», «в'язня», «заручника» та суміжних із ними. Свого часу З. Бауман увів у суспільствознавчий дискурс поняття «людські відходи» [23], саме в такому контекст відбувається соціально-статусне функціонування таких ключових акторів «гібридної війни», як військовополонені.

Так, зокрема, під час проведення воєнно-політичної кампанії в Іраку, Сполучені Штати Америки та їхні союзники структурували полонених на три групи: цивільні особи, військовополонені вояки та бойовики незаконних формувань. Але через зрозумілі обставини ця диференціація мала багато в чому зовнішній, умовний характер.

Висновки. У загальних суспільних контекстах конфлікто-центрових трансформацій сучасного світоустрою, оцінюваних і осмислюваних насамперед у термінах і категоріях «гібридної війни», суттєвих змін зазнають їх значущі суб'єкти й об'єкти, принципи та структури, норми й інститути, правила і прояви. Це, зокрема, стосується практичного всього спектра політико-соціальних суб'єктів, соціально-політичних акторів та/або соціальних учасників відповідних суспільних процесів – причому як на макро- так і на мікрорівнях. Практично це проявляється в розмиваннях та переплетіннях, урізноманітненнях комбінацій їхніх відповідних соціальних ролей і похідних соціально-правових статусів. Ці особливості передусім артикулюються щодо такої принципово специфічної соціальної групи, як «військовополонені», та суміжних із нею («заручники» тощо). Такі «мутації» передусім є похідними від «зовнішнього» соціально осмислюваного контексту складної та багато в чому неоднозначної ситуації, пов'язаної з історико-генетичними сутностями таких динамічних ситуацій, як конфлікт на Донбасі, операціоналізований передусім у категоріях антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС). Одним із важливих соціально значущих наслідків цього є опосередкована поляризація відповідних соціальних груп (яка являє собою складноструктуровану суміш елементів їх «віктимізації»/«стигматизації» та «героїзації»/«ідеалізації»), а передусім «військовополонених»/«заручників» у суспільній думці та медіадискурсі.

Poltorakov O. Sociology of military captivity in the modern military and social contexts

General social contexts of the conflict-centered transformations of the modern world order are evaluated and conceived first and foremost in terms and categories of "hybrid warfare". Their most significant subjects and objects, principles and structures, norms and institutions, rules and manifestations undergo significant changes. This applies in particular to practically the entire spectrum of political and social subjects and/or socio-political actors in relevant social processes, both at the macro and micro levels. In practice, this is manifested in the blurring and intertwining, the diversity of combinations of their respective social roles and derived socio-legal statuses. These features are, first of all, articulated on fundamentally specific social group as "prisoners of war" and related to it ("hostages", etc.). Such "mutations" are primarily derived from the "external" socially-meaningful context of a complex and largely ambiguous situation related to the historical-genetic nature of such dynamic situations as the Donbas conflict, operationalized primarily in the categories "Anti-terrorist operation" (ATO), "Joint Forces Operations" (JFO). One of the most important socially significant consequences of this to be some indirect polarization of the respective social groups (which is a complex structured mix of elements of their "victimization" / "stigmatization" and/or "heroization" / "idealization"), and above all "prisoners of war" / "hostages" in public opinion and media discourses.

Key words: sociology, prisoner of war, "hybrid war", social status.

Література:

1. Алферов Ю. Пенитенциарная социология и перевоспитание осужденных : монография. Домодедово : РИПК МВД РФ, 1994.
2. Андрианов П. Победная слава и позор плена. Одесса, 1916.
3. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил.* 2015. Вип. 2. С. 176–181.
4. Жуков В., Федякина Л. Плен: социология бесправия : монография / под ред. В. Жукова. Москва : ВИПО, 2018.

5. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2015.
6. Кобза В. Незламні. Спогади полонених. *Військо України.* 2015. № 09 (179). С. 12–17.
7. Кревельд М. ван. Трансформация войны. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005.
8. Матяш М., Худенко Л. Український синдром: особливості посттравматичного стресового розладу в учасників антитерористичної операції. *Український медичний часопис.* 2014. № 6. С. 124–127.
9. Мацієвський Ю. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя.* 2019. № 2. С. 55–68.
10. Бандурка А., Денисова Т., Трубников В. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных). Харьков ; Запорожье : НУВД ; ЗГУ, 2002.
11. Підчасов Є., Ломакін Г. Аналіз соціально-психологічних проявів ПТСР в осіб, які брали участь у бойових діях. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2011. Вип. 10 С. 86–98.
12. Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою. *Гілея : науковий вісник :* збірник наукових праць. 2015. № 100. С. 258–260.
13. Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій : навчально-методичний посібник / А. Романишин та ін. Львів : НАСВ, 2015.
14. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва : Канон-пресс ; Кучково поле, 1998.
15. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017.
16. Суший О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2014. № 6 (74). С. 18–32.
17. Татидинова Т. Социальная реадаптация бывших заключенных. *Социологические исследования.* 1993. № 3. С. 50–54.
18. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва : Ad Marginem, 1999.
19. Цыганков П. «Гибридная война»: политический дискурс и международная практика. *Вестник Московского университета. Серия 18 «Социология и политология».* 2015. № 4. С. 253–258.
20. Цыганков П. «Гибридные войны»: понятие, интерпретации и реальность. *«Гибридные войны» в хаотизирующемся мире XXI века* / под ред. П. Цыганкова. Москва : Издательство Московского университета, 2015. С. 32–42.
21. Шульц О. «Приватизация» насилия и информационная война в XXI веке. *Московский журнал международного права.* 2003. № 4 (52). С. 178–193.
22. Adler H. Ideas Toward a Sociology of the Concentration Camp. *American Journal of Sociology.* Mar., 1958. Vol. 63. № 5. P. 513–522.
23. Bauman Z. Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts. Cambridge, UK : Polity Press, 2003.
24. Friedman M., Schnurr P., McDonagh-Coyle A. Post-traumatic stress disorder in the military veteran. *Psychiatric Clinics of North America.* 1994. Vol. 17. № 2. P. 265–277.
25. Keating S. Prisoners of Hope: Exploiting the POW/MIA Myth in America. Random House, 1994.
26. Münkler H. Die neuen Kriege. Rowohlt, Reinbek, 2002.
27. Smith R. The Utility of Force: The Art of War in the Modern World. New York, 2008.

УДК 316.444
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199347

ФЕНОМЕН АВТОМОБІЛЬНОСТІ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Руссу Д. Е.,
аспірант кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Стаття присвячена осмисленню феномену автомобільності та його місця в сучасному світі. Автомобільність – це одна із систем мобільності, яка ґрунтується на використанні власного авто як основного засобу переміщення. Системи мобільностей – це комплекси соціальних відносин та фізичної інфраструктури, що роблять можливим, повторюваним та передбачуваним певний тип просторового переміщення. Будь-яка дія або рух можливі лише як частина певної системи мобільності.

Ключовим компонентом системи автомобільності є авто – власний транспортний засіб, який здатен долати великі відстані за невеликий проміжок часу. Ця властивість автомобіля цілком змінила сприйняття сучасною людиною простору та часу. Географія наповнилася «пустими місцями», які індивід долає на шляху до власної цілі. Вони є лише «зображення», що проносяться за вікном автомобіля під час подорожі. Це призводить до їх знецінювання. Те ж саме відбувається і із часом, адже для того, щоб долати великі відстані, його потребується все менше. Зроблено висновок, що автомобіль є об'єднучою ланкою всього простору індивіда: як географічного, так і соціального. Тому проведено аналогію між домівкою й автомобілем, який перетворився на квазіприватне місце, яке цілком належить людині.

Також проаналізовано вплив авто на реальне навколишнє середовище: сьогодні розвиток усієї міської інфраструктури підпорядкований потребам автомобільності.

У статті приділено увагу концепціям таких учених, як: Дж. Урі, М. Кастельс, Р. Барт, Ж. Бодрійяр, З. Бауман. Їх об'єднує те, що вони розглядають автомобіль як один із ключових чинників, що впливають на життя у XXI ст., а не просто як одну з його багатьох рис.

Автором проаналізовано наявні соціологічні підходи до вивчення феномену автомобільності. Окремо розглянуто автомобіль як один з основних предметів суспільства споживання, поряд зі статусними аспектами володіння автомобілем. Проведений автором аналіз акцентує увагу на важливості зосередження дослідницької оптики соціологів на феномені автомобільності, що може зробити певний внесок у подальший розвиток соціології мобільності.

Ключові слова: просторова мобільність, системи мобільностей, автомобільність, соціальні мережі, автомобільна культура.

Однією з найбільш значущих подій XX ст., що докорінно вплинули на життя сучасної людини, є винахід автомобіля. Виникнення та розвиток автомобільної культури стали важливим чинником, який спричинив низку соціальних та культурних змін, які сталися у модерному суспільстві та відбуваються сьогодні, в епоху постмодерну.

Автомобіль сприяє формуванню нового простору: як фізичного, так і соціального. Це простір швидкості, індивідуальності, динамічності, це простір мобільності. У його рамках сучасна людина абсолютно вільна у виборі напрямків свого руху, вона обмежена тільки власною фантазією та можливостями свого автомобіля.

Може здатися, що автомобіль – це джерело нескінченної свободи, «свободи дороги». Він дозволяє швидко переміщуватися в будь-якому напрямку завдяки широкій системі доріг, які зв'язують один з одним безліч робочих місць, домівок, різноманітних місць рекреації та проведення дозвілля. Це означає розширення меж можливого, збагачення сфери доступного як у сенсі роботи, так і щодо проведення дозвілля.

Також може здатися, що в автомобілі здійснюються людські мрії про те, щоб підкорити собі простір та час. Але вся свобода, що пов'язана з автомобілем, закінчується там, де починається структура транспортних розв'язок, тобто повсюди. Навіть більше, така свобода обмежена безліччю ризиків для здоров'я та життя людини. Автомобіль обростає тоталізуючою системою, створеною навколо нього, що використовується в цілях панування над цілим суспільством: виникають нескінченні закони, різноманітні регулюючі інстанції, системи покарань за порушення тощо. Також тут постає проблема нав'язування споживання та пов'язана з ним символічна сторона володіння автомобілем: гостро

постають питання престижу та соціального статусу, який забезпечується фактом володіння певним автомобілем [1].

Автомобіль став важливою частиною сучасної культури. Його важливість Р. Барт порівнює з важливістю готичного собору [2]. Адже собор є не тільки спорудою, яка стоїть у самому центрі міста, це і символ віри, символ влади, який конституює певний тип соціальних відносин. Собор монументальний, грандіозний, величний, а тому він тяжіє над усіма мешканцями міста, будучи водночас ознакою й інструментом певного світоустрою. Собор видно здалеку. Автомобіль видно *всюди*. Він підпорядкував собі всі принципи сьогоднішнього устрою не тільки міст, але й суспільства загалом.

Автомобіль – це один з основних продуктів індивідуального споживання, основний засіб придбання квазіприватної мобільності, один із найважливіших соціалізуючих та культурних інструментів сучасності.

Множинність автомобілів і всіх супутніх їм явищ (міська інфраструктура, низки законів, підвищення темпів життя тощо) у своїй сукупності формують феномен *автомобільності*.

Даний феномен був об'єктом аналізу багатьох учених, серед яких: Дж. Уррі, М. Кастельс, Р. Барт, Ж. Бодрійяр, З. Бауман. Феномен автомобільності осмислено в контексті соціології споживання, міста, промислової соціології й ін.

Так, наприклад, соціологія споживання робить акцент на статусних аспектах користування автомобілем, водночас їй бракує уваги до мобільності, адже автомобіль робить можливим різноманітні форми мобільності та взагалі уможливлює «культуру автомобіля». Представники промислової соціології звертають увагу на те, яким чином масове виробництво автомобілів вплинуло на життя суспільства, особливо коли, відповідно до фордистських принципів, автомобіль перестав бути суто предметом розкоші. Соціологія міста недооцінює різні аспекти мобільності, що пов'язані із цим транспортним засобом.

Загалом, соціологія розглядає автомобіль як нейтральний технологічний засіб, допускає водночас, що пов'язані з ним аспекти життя могли б так чи інакше існувати й без нього. Соціологія проігнорувала ключове значення автомобіля, який відіграє значно більшу роль, аніж просто предмет виробництва чи споживання. Значення автомобіля в тому, що він цілком переосмислює суспільне життя, трансформує поняття житла, подорожі та соціалізації за допомогою автомобілізованого простору. Як зазначає Дж. Уррі, суспільства Заходу – це не що інше, як суспільства автомобільності [3].

Як можна побачити, проблема полягає не в кількості досліджень, а в їхньому фокусі. Вони недооцінюють вплив автомобіля на сучасні суспільства, применшуючи його, воднчоас окремі дослідники підкреслюють, що одну із ключових ролей у формуванні сучасного суспільства відіграє автомобільність, оскільки саме вона привела до цілої низки разючих змін у соціальному житті.

Така суперечність у підходах до соціологічного осмислення автомобільності та пов'язаних із нею соціальних явищ зумовлює **мету статті** – проаналізувати основні підходи до вивчення автомобільності та сформулювати висновок щодо її ролі та місця в сучасній структурі соціального.

Дуже багато з того, що люди зараз уважають «соціальним життям», не було б можливо без автомобіля. Так, елементарний похід у магазин забезпечується функціонуванням цілої низки агентів, що так чи інакше пов'язані з автомобілями: від постачальника сировини для виробництва товару до логістичної компанії, яка доставила його саме в цей магазин. Така діяльність чітко регламентується державою.

Держави видають права на володіння й управлінням автомобілем, забезпечують відповідну інфраструктуру, контролюють здійснення перевозок, але водночас не визначають, хто, куди й коли повинен їхати. Так автомобільність сприяє формуванню «мобільного суспільства». Дж. Уррі вказує на три основні характеристики такого суспільства.

Передусім автомобіль спонукає людей бути обережними, уважними та цивілізованими. Він вимагає від людини оволодіння певними технічними та соціальними навичками (але водночас на дорогах є агресія, конкуренція, перевищення швидкості). Цей момент цілком підпорядкований державі, яка вирішує, хто є достатньо компетентним для управління автомобілем. Водночас це може втілюватися в корумпованих схемах відповідних органів влади, як то відбувається, наприклад, в Україні. Документ, що підтверджує право на водіння автомобілем, може бути виданий будь-якій людині, якщо вона готова «придбати» це право. Отже, на шляхах з'являється багато некомпетентних людей.

По-друге, автомобілізація суспільства викликає протест, який набуває різноманітних і все більш витончених форм. Тут ми можемо згадати, із чого свого часу почались протести «жовтих жилетів» у Франції.

По-третє, усе більша частина фізичного та, відповідно, публічного простору стає «середовищем тільки для автомобіля». Автомобільність конституює суспільство, у якому рухаються «орди гібридів машина-водій», що нав'язують свої правила всім іншим і навіть «виключають» зі сфери публічного тих, хто не належить до їх числа [3]. Особливості функціонування сучасного суспільства

споживання призвели до того, що володіння автомобілем стало нормою, тоді як індивіди, що його не мають, маргіналізуються [4]. Навіть більше, сучасне міське середовище проєктується з урахуванням автомобілізованості даного міста: значну частину площі займають паркування, дороги, різноманітні обслуговуючі об'єкти (заправки, СТО й ін.).

Тобто автомобілі так вплинули на світоустрій, що сьогодні можна говорити про формування «автомобільної культури». Прийнято виділяти шість характеристик такої культури:

1. Автомобілі виробляються великими технічними компаніями в розвиненому секторі промисловості.

2. Автомобіль – це один із найголовніших предметів суспільства споживання, який свідчить про статусність власника (або про відсутність такої статусності).

3. Автомобіль не існує сам собою, він породжує цілий комплекс соціальних відносин та спонукає розвиток супутніх видів діяльності: виробництво запчастин та палива, будівництво доріг, розповсюдження сервісів, готелів, авторинків тощо.

4. Автомобіль підпорядковує собі всі існуючі види переміщень та впливає на способи ухвалення рішень людиною.

5. Автомобіль стає ідеалом щасливого життя й атрибутом успішної життєвої траєкторії.

6. Автомобіль виступає серйозною причиною проблем зі здоров'ям, забрудненням навколишнього середовища й екологією, із вичерпанням природних ресурсів [4].

У рамках автомобільної культури прийнято вважати, що автомобіль дозволяє своїм користувачам розширювати радіус та різноманітність дій, до яких вони мають можливість долучитися, про що ми вже згадували раніше. Автомобіль дає їм свободу переміщуватися, без необхідності залежати від кого-небудь. Отже, характеристика «автономний користувач», наділений здатністю вирішувати, куди, коли і яким способом він хоче їхати, належить не індивіду, а самому технічному артефакту, тобто автомобілю [5]. Дивним чином *автономність* водія виникає з його *залежності* від автомобіля. А функціонування автомобіля, у свою чергу, залежить від великої соціотехнічної мережі, малою (але дуже важливою) частиною якої він є. Автомобіль не може існувати сам собою, для успішного функціонування він потребує: правил дорожнього руху; законів; компаній, що управляють швидкісними магістралями; власне магістралей; дорожньої інфраструктури й автомайстерень; автомобілебудівної промисловості та ринків збуту авто; мережі гаражів та паркувань; дистриб'юторів палива; особливих податків; шкіл водіння; дорожньої поліції; центрів, що оцінюють придатність автомобіля до експлуатації, та інших агентів. Отже, автомобіль є центром *мережі* відносин, які зв'язують гетерогенні сутності, центром мережі, що може бути охарактеризована як соціотехнічна, оскільки вона складається як із людей, так і з розмаїття технічних засобів. А сама мережа таких відносин, їх система, називається «автомобільність».

Під терміном «мережа», слідом за М. Кастельсом, ми пропонуємо розуміти конвергенцію соціальної еволюції та технологій, що створила нову матеріальну основу для здійснення тих чи інших видів діяльності та відносин у всій соціальній структурі [6]. Мережі утворюють між людьми та речами складні стійкі зв'язки у просторі та часі. Об'єкти в мережі існують завдяки безпосередньо цій мережі. Вони стійкі рівно доти, доки стійкі відносини, що конструюють цю мережу, оскільки саме відносини забезпечують стабільність зв'язків усередині неї. З іншого боку, матеріальна основа, вбудована в різні мережі, оформлює саму соціальну структуру. Матеріальна база пов'язана з різноманітними новими машинами і технологіями, що дозволяють «стискати» простір і час: реактивні літаки, оптоволоконні кабелі, засоби передачі аудіовізуальної інформації, комп'ютерні мережі, супутники, картки, мобільні телефони й ін. Усі ці технології переміщують людей, машини, образи, інформацію, владу, гроші, ідеї, ризики тощо. Вони дозволяють, серед іншого, миттєво перетинати як простір національних держав, так і їхні кордони. З іншого боку, простір не стискається, а «подовжується», оскільки людині стають доступними ті точки фізичного простору, які раніше були для неї недосяжні.

У рамках мереж пропонують виділяти так звані скейпи та потоки. Так, скейп – це система технологій, дискурсів, акторів і установ, за допомогою якої здійснюються певні потоки. Виділяються такі основні скейпи: транспортування людей морем, повітрям, залізницею, автомобільними дорогами; транспортування речей за допомогою поштових та інших систем; транспортування інформації за допомогою різноманітних кабелів, сигналів та мікрохвильових каналів, використовуваних, наприклад, у телефонах; радіо- та телевізійні супутники. Деякі скейпи розширюються до наднаціонального рівня: це можуть бути Європейський Союз, Світовий банк тощо. До скейпів, що вже міцно сформувалися й інституціоналізувалися, прагнуть приєднатися як окремі індивіди, так і корпорації, намагаючись стати вузлами в цих мережах.

На противагу структурованим скейпам, потоки утворюють люди, образи, інформація, гроші, відходи людської життєдіяльності, які *безконтрольно* перетинають національні кордони. Потоки реалізуються через скейпи. Вони несуть у собі певні загрози та ризики: екологічні загрози; поширення

тих чи інших хвороб (наприклад, СНІДу); втрати значення національних держав; розмивання культури тощо [3].

Завдяки взаємодії скейпів та потоків складається та сама мобільна культура, що характерна для XXI ст. Саме вона виступає базисом сучасного соціального життя. До неї входять безліч видів мобільності: фізична, віртуальна (що стала доступною тільки у XXI ст.), добровільна, вимушена й ін. Особливе значення Дж. Уррі надає пересуванню автомобілем, що поєднує в собі як фізичну, так і соціальну мобільність, оскільки автомобіль є об'єктом індивідуального споживання, що дозволяє швидко переміщуватися у просторі та відображає соціальний статус володаря. Однак переміщуватись можуть не тільки індивіди, туристи, а й предмети, культурні зразки, інформація, що і становить відмінні риси культури мобільності XXI ст.

У рамках мобільної культури існують різноманітні системи мобільностей. Виходячи з вищесказаного, під системами мобільностей ми розуміємо комплекс соціальних відносин і матеріальної інфраструктури, який робить певний вид переміщення можливим. Точніше, не просто можливим у принципі, але повторюваним, передбачуваним та доступним широкому колу людей і об'єктів. Такі системи включають у себе не тільки власне людей і об'єкти, що рухаються, але й всілякі ідеї, зв'язки та нерухомі об'єкти фізичного оточення, які забезпечують можливість того чи іншого виду переміщення. Будь-які окремі дії чи переміщення можливі лише як такі, що включені в певний комплекс систем мобільностей. Також ці системи зв'язуються із загальним станом соціального життя та ймовірними сценаріями його розвитку в найближчому майбутньому, особливо з урахуванням тих ресурсів, які потрібні для їх (систем) створення та підтримки у працездатному стані [7].

Зі сказаного раніше випливає, що однією з найбільших сучасних систем мобільності є автомобільність – це особлива система мобільності, що являє собою гібрид соціальної та технічної систем [3]. Автомобільність, як і кожна із систем просторової мобільності, має певну мету свого існування.

Спочатку метою впровадження автомобіля в широкі маси було лише підвищення швидкості переміщення людей. Саме тому перші концепції авторів, що вивчають просторової мобільності, розглядали автомобілізацію суспільства тільки з позиції збільшення швидкості. Сама мобільність водночас розглядалася лише як можливість збільшити свої так звані «просторово-часові призми», тобто можливість перетнути якомога більшу відстань за якомога менший час. Прикладом може служити концепція шведського вченого-географа Т. Хагерстранда. Його ідея полягає в тому, що люди не просто переміщуються у просторі та часі, а рухаються крізь певні просторово-часові призми. Людина, що перетинає простір на автомобілі, має більшу просторово-часову призму, ніж пішохід, оскільки витрачає менше часу на пересування [8].

Тобто сьогодні великі швидкості надали можливість підкорювати великі простори, розширивши тим самим географію людини. Але зворотним боком цього процесу стало те, що З. Бауман характеризує як «знецінення» простору. Під час пізньої сучасності простір втратив значення, яке він мав у часи модерну. З появою транспортних засобів, що здатні розвивати високу швидкість, головною метою людини щодо простору стало його «завоювання», підкорення все нових і нових територій. Під «завоюванням простору» люди тепер розуміють використання технологій, машин, що можуть розвивати високу швидкість. Прискорений рух означає можливості для підкорення більшого простору. Навіть більше, прискорення руху стало *єдиним* засобом розширення простору [9]. Водночас значення мають тільки пункти призначення індивідів. Відстань між такими пунктами призначення являє собою всього лише «пустий простір», який не має жодного значення, жодної цінності. Автомобіль, що проноситься мимо певних місць, які сприймаються водієм тільки як усього лише набір картинок за вікном, є причиною того, що дані території виключаються з «ментальної карти» людини. Отже, саме автомобіль є сполучною ланкою між місцями призначення індивіда. Автомобіль поєднує простір в єдину мережу та конституює його.

Інакше кажучи, автомобіль стає квазіприватною точкою у просторі, свого роду будинком, який переміщається разом із людиною, у якому та вільна зробити все, що їй заманеться: переночувати, поїсти, послухати музику на будь-якій гучності, здійснити статевий акт [10]. Автомобіль став особливим місцем проживання сучасної людини. «Машина не просто протистоїть дому, утворюючи другу половину повсякденного побуту, – вона і сама є особливе житло, тільки недоступне для сторонніх. Це замкнуто-інтимна сфера, але без звичайних рис затишку, з гострим почуттям формальної свободи, із «запаморочливою» функціональністю. Здійснюється надзвичайний компроміс: залишаючись у себе вдома, ми все більше віддаляємося від будинку. Отже, автомобіль – це осередок новітньої суб'єктивності, центр без кола, тоді як у суб'єктивності домашнього світу завжди є межа» [11, с. 86].

Тобто такий будинок на колесах можна позначити як одне з повноцінних «місць» сучасності. Йому притаманні багато рис «місця»: обжитість, історичність, спосіб конструювання ідентичності [12]. Автомобіль – рухоме «місце», яке конституює не тільки географічний, а й соціальний простір людини. Він дозволяє «закритися» від інших, дистанціюватися, «зайняти» свій власний простір.

Інакше кажучи, автомобіль впливає на стиль життя. Навіть більше, у капіталістичному суспільстві споживання володіння автомобілем є складовою частиною статусу, оскільки швидкість пересування дає свободу, а добробут – незалежність. З'являються нові можливості, відсутні в тих, хто не володіє автомобілем. Змінюється структура та змістовне наповнення часу автолюбителя. Час втрачає свою цінність, оскільки більша відстань може бути подолана за менший час. Те ж саме відбувається і зі сприйняттям простору. З'являється відчуття безпеки та надійності, що пов'язано зі сприйняттям автомобіля як приватного простору, будинку, що завжди з тобою. Автомобілю починають приписувати функції, які той насправді не повинен виконувати, являючи собою всього лише засіб переміщення, як-от: економічна функція, комунікативна, інформаційна, отримання статусного визнання, накопичення соціального капіталу, ідентифікаційна, самопрезентації [13; 14]. Сьогодні автомобільності не тільки делеговано велику кількість функцій, які охоплюють майже всі аспекти життя сучасної людини, але автомобільність стає «виробником» сенсу життя.

Отже, феномен автомобільності безпосередньо впливає на соціальну структуру сучасної цивілізації. У XXI ст. споживання стає інструментом конструювання соціальної ідентичності, для чого необхідні матеріальні ресурси. Автомобіль, по суті, виступає не тільки предметом, здатним відобразити матеріальний достаток, а й засобом самовираження. Автомобіль став предметом масового споживання, розповсюдження якого спричинило появу безлічі додаткових соціальних практик і можливостей. З використанням автомобіля розширилася географія людини. Вона набула додаткової динаміки та мобільності. Людина більше не прив'язана до певної місцевості, не обмежена нею. Будівництво нових доріг надало можливість, з одного боку, продовжити простір практично до будь-якої точки, а з іншого боку, скоротити цей простір, оскільки високі швидкості транспортних засобів дають можливість охопити великі відстані. Практично кожна ділянка простору стає доступною для сучасної людини, водночас подолання простору між ними не вимагає великих тимчасових витрат. Це призводить до знецінення як простору, так і часу. З кожним днем мережа автомобільних доріг охоплює дедалі більші території, приєднуючи точки, які раніше здавалися недоступними. Наявність у людини автомобіля може означати свободу та незалежність від суспільного транспорту, чужих графіків, розкладів і маршрутів. Але така свобода оманлива, оскільки функціонування автомобіля цілком залежить від сторонніх агентів: держави, законів, цілей комплексів інфраструктури. Крім того, масова автомобілізація диктує власні вимоги до темпу сучасного життя. Прогрес – це не завжди свобода, а свобода – не завжди благо. Зовнішнє звільнення від залежності означає ще більшу залежність, яку просто складніше побачити [15].

Такі форми залежності та множинність як автомобілів, так і супутніх явищ і агентів, становлять сучасну автомобільну культуру та феномен автомобільності, у рамках яких виникають нові форми соціальної взаємодії та конституювання простору.

Автомобільність спричинила значні зміни в міському середовищі. Вона відокремила домівки від дозвіллєвих зон, від робочих місць, які тепер стали доступними лише за допомогою моторизованого транспорту. Тобто автомобільність визначила наш простір. Як соціальний, так і географічний. Сприйняття простору сучасної людини докорінно відрізняється від такого в людей попередніх епох. Безліч географічних об'єктів стали просто «пустими просторами», які необхідно подолати на шляху до своєї кінцевої мети. Простір не тільки змінюється, але й знецінюється. Водночас автомобіль підпорядкував собі простір за допомогою інфраструктури сучасних міст. Він навіть замінив собою будинок, перетворившись на квазіприватне місце, де людина вільна робити все, що їй заманеться.

Отже, автомобіль є не просто елементом системи матеріального виробництва і споживання, він перетворює сутність та форму життя, житла, подорожі та соціалізації. Купівля та володіння автомобілем дозволяють людині набути статусу власника, а використання авто формує новий життєвий стиль, нове відчуття простору і часу. Автомобільність реструктурувала повсякденне життя, роботу, дозвілля, соціальні зв'язки, покладаючись на нові ритми робочого та вільного часу, формуючи суспільну свідомість, що зациклена на постійному регламентованому русі. Вона підпорядкувала структуру соціального, стала одним із головних каталізаторів змін у XXI ст., визначила характер сьогоднішніх мобільностей, що робить необхідним подальше соціологічне осмислення феномену автомобільності не просто як однієї з рис сучасного світу, а як ключового чинника, що впливає на зміст постмодерного життя.

Russu D. Phenomenon of automobility in sociological discourse

The article is devoted to the comprehension of the phenomenon of automobility and its place in contemporary world. Automobility is one of the mobility systems, which is based on using one's own car as the main means of transportation. Mobility system is a complex of social relations and material infrastructure

that makes a certain type of movement possible, repeatable and predictable. Any single action or movement is possible only as a part of a certain set of mobility.

A key component of the automobility system is a car, a vehicle that can beat long distances with short periods of time. This property of the car has completely changed the perception of space and time of modern man. Geography filled with “empty spaces” which individual overcomes on the way to his own goal. They are just “images” flowing outside the car window while traveling. This leads to their depreciation. The same thing happens with time, because less and less time is required in order to travel for a long distances. Conclusion is made that the car is a unifying link of the both geographical and social space of individual. Therefore, an analogy is drawn between a house and a car, which turned into a quasi-private space that completely belongs to a person.

The influence of the car on the real environment is also analyzed: today, the development of the entire urban infrastructure is subordinated to the needs of automobiles.

Approaches to studying the tourism of such scientists as J. Urry, M. Castells, R. Barthes, J. Baudrillard, Z. Bauman and some others are analyzed. They are united by the fact that they consider the car as one of the key factors affecting life in the XXI century, and not just as one of the many of its features.

Author proposes a result of sociological theorization regarding the phenomenon of automobility. Car as one of the main subjects of a consumer society, along with the status aspects of car ownership are also analyzed. The results of the research may draw attention to the importance of focusing the research optics of sociologists on the phenomenon of automobility. These results could also be used in further development of the sociology of mobility.

Key words: spatial mobility, mobility systems, automobility, social networks, car culture.

Література:

1. Лефевр А. Повседневное и повседневность. *Прогнозис.* 2010. № 1. С. 185–189.
2. Барт Р. Мифологии. Москва, 2010. 352 с.
3. Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия. Москва, 2012. 336 с.
4. Sheller M., Urry J. The City and the Car. *International Journal of Urban and Regional Research.* 2000. № 4. P. 737–757.
5. Bijker W., Law J. Building Society. Studies in Sociotechnical Change. Cambridge : MIT Press, 1992. 360 p.
6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва, 2000. 606 с.
7. Урри Дж. Мобильности. Москва : Праксис, 2012. 576 с.
8. Hagerstrand T. What about people in Regional Science? *Papers of the Regional Science Association.* 1970. № 24. P. 6–21.
9. Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург, 2008. 240 с.
10. Jasper J. Restless Nation: Starting Overin America. Chicago : University of Chicago Press, 2000. 276 p.
11. Бодрийяр Ж. Система вещей. Москва, 2001. 218 с.
12. Скопина М. Феномен «места» и «не-места» в постиндустриальном городе. *Вестник Московского государственного строительного университета.* 2013. № 1. С. 61–77.
13. Кононенко Р. Автомобильность в России. Москва, 2011. 156 с.
14. Трубина Е. Город в теории: опыты осмысления пространства. Москва, 2011. 519 с.
15. Вирильо П. Машина зрения. Санкт-Петербург, 2004. 138 с.

УДК 316.7+316.334.52
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199358

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕКЛАМИ РОБОЧИХ ПРОФЕСІЙ В ІНТЕРНЕТІ

Цимбалюк Н. М.,
доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Семічасна І. І.,
менеджер із зв'язків із громадськістю, HUB 4,0

У статті наводяться результати дослідження процесу рекламування робочих професій в Інтернеті. Особливу увагу приділено аналізу інформаційного потенціалу інтернет-повідомлень, які виступають засобами залучення молоді до робочих професій.

Досліджено ефективність інформаційних повідомлень щодо робочих професій в Інтернеті, виявлено особливості сучасних рекламних практик

Результати дослідження свідчать про активне використання Інтернету під час вибору молоддю міста Києва робочих професій. Інтернет залишається для молоді провідним джерелом інформації.

Визначено, що рівень повноти інформаційних інтернет-повідомлень, розміщених на сайтах освітніх закладів і на сайтах працевлаштування, залишається посереднім, що вказує на недостатнє усвідомлення важливості даного способу рекламування суб'єктами інформації.

У процесі дослідження виокремлено й оцінено чинники, що впливають на вибір майбутньої робочої професії. На думку респондентів, найбільш суттєвими з них виявилися такі: рівень заробітної плати, можливість професійного розвитку, можливість самореалізації, можливість кар'єрного зростання, відповідність професії рівню знань і вмінь, затребуваність професії за кордном. У результаті статистичного аналізу зафіксовано невідповідність пропозицій роботодавців і очікувань молодих працівників, які шукають роботу.

Виявлено, що реклама працевлаштування за кордоном сприяє негативній тенденції на ринку праці, значним втратам молодих фахівців, підготовлених коштом професійно-технічних закладів освіти України.

Низька ефективність інформаційних повідомлень в Інтернеті спричинена зосередженням на текстовій рекламі, небажанням рекламодавців застосовувати нові, привабливі для молоді інформаційні технології, види та форми рекламних повідомлень; відсутністю уваги до суджень споживачів щодо елементів ефективної реклами (оригінальність, яскравість, зміст, дизайн тощо).

Отримані результати можуть бути використані у створенні сучасних методик ефективної інтернет-реклами робочих професій, посилення її позицій в Інтернеті.

Ключові слова: соціальна реклама, інтернет-реклама, інформаційний потенціал, інформаційні повідомлення, робочі професії.

Постановка проблеми. Роль реклами в сучасному суспільстві вже давно не обмежується ані рамками комерційних комунікацій, ані навіть усією ринковою діяльністю. Значення реклами зростає практично в усіх галузях економіки та громадського життя.

Насамперед ідеться про соціальну рекламу, яку варто розглядати водночас і як вид соціальних послуг, і як компонент соціальної політики, і як механізм впливу на формування громадської думки.

Важливе спрямування соціальної реклами на вирішення таких нагальних соціальних проблем, як розвиток професійно-технічної освіти, популяризація робочих професій, формування нової когорти робітників, що будуть працювати в умовах ринкової економіки.

Останнім часом помітно зростає рівень зацікавленості науковців рекламною діяльністю в Інтернеті, проте варто зробити дослідницький акцент не лише на вивченні та використанні її потенціалу як важливого елементу ринкової економіки, а й на явищі, здатному вплинути на суспільну мораль загалом і поведінку окремої особистості зокрема.

На сучасному етапі свого розвитку суспільство потребує чітко сформованого ефективного механізму регулювання зайнятості та створення узгодженої системи підготовки і раціонального вико-

ристання трудового потенціалу. А соціальна реклама є одним із найбільш результативних засобів, який використовується для регулювання ринку робочої сили в конкретному регіоні зокрема та для вирішення проблеми зайнятості загалом.

Розгляд останніх досліджень і публікацій свідчить про наявність глибокого наукового аналізу поняття реклами та її типів (В. Уеллс, С. Моріарті, Дж. Бернетт, В. Попков, Є. Євстаф'єва, Г. Багиєв, Н. Мойсеєва, М. Рогожин); вивчення особливостей інтернет-реклами, її функцій, переваг та недоліків (Є. Ромат, А. Яковлєв, В. Леонов, М. Ягодкіна й ін).

На відміну від попередніх наукових розвідок, у рамках даного дослідження розглядається ефективність реклами робочих професій в Інтернеті як актуальна тема, розроблення якої спрямоване на подолання гострого дефіциту кваліфікованих кадрів у галузях матеріального виробництва.

Процес рекламування робітничих професій в Інтернеті породжує соціально-психологічну проблему, яка відображає суперечність між потребами людей в інформації, що спрямована на забезпечення ефективної регуляції їхньої життєдіяльності, та способами відображення, трансляції та конструювання реальних або референтних ціннісно-символічних систем, які формують зміст рекламування в Інтернеті. Саме тому сучасні рекламні практики можна ефективно досліджувати з позицій реалізації інформаційних можливостей соціальної реклами робітничих професій.

Соціальна реклама робочих професій в Інтернеті сьогодні актуальна, проте відчувається дефіцит спеціальних досліджень, які б визначали та розкривали питання інформаційного потенціалу соціальної реклами, її можливостей та способів збільшення рівня впливу. Наскільки ефективна соціальна реклама робітничих професій? Адже її результативність залежить від багатьох чинників, а саме: актуальності теми, соціальної ідеї, чіткості та зрозумілості викладу інформаційних матеріалів; оригінальності, візуальної та змістової єдності, обраного виду реклами та місця її розташування в Інтернеті.

Мета статті – виявити ефективність впливу інформаційних повідомлень щодо рекламування робочих професій в Інтернеті на молодь, що збирається опанувати робочу спеціальність. Зазначимо, що дослідників цікавила соціальна реклама професій державного значення, виокремлених згідно з відповідним переліком у постанові Кабінету міністрів України від 16 листопада 2016 р. (серед яких токар, верстатник деревообробніх верстатів та монтажник систем вентиляції тощо).

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося методом інтернет-опитування. Генеральну сукупність становили студенти Державого начального закладу «Київське регіональне вище професіийне училище», які є учасниками групи даного училища в соціальній мережі «ВКонтакте» (753 людини). Із них відібрані ті, хто зараз навчаються в освітньому закладі. Отже, проведене дослідження можна класифікувати як кейс-стаді.

З усіх учасників групи виокремлені 265 – студенти даного училища, які заходили в соціальну мережу не пізніше ніж місяць до того (це говорить про активне користування акаунтом та більшу ймовірність того, що студент прочитає повідомлення).

В інтернет-опитуванні взяли участь 67 студентів віком від 13 до 23 років (14 дівчат і 53 хлопці). Даний віковий розподіл дозволив ширше охопити тих, хто тільки поступив до освітнього закладу, і тих, хто вже навчається протягом певного часу. Це дозволить об'єктивніше ставитися до отриманих результатів, оскільки вони репрезентують різниий віковиий розподіл серед студентів професійно-технічного училища.

Усі відібрані студенти у процесі вибору закладу освіти зважали на інтернет-рекламу. Отже, загальний вплив інтернет-реклами робітничих професій на дану спільність можна вважати позитивним. Проте дослідникам необхідно було визначити особливості цього інформаційного впливу, характеристики його ефективності.

Студенти, які опановують робітничі професії, є тією групою, яка самостійно шукала інформацію про майбутню професію, зможе досить об'єктивно оцінити рівень наданої інформації в різних інтернет-джерелах. Позитивним чинником є те, що студенти старших курсів досить обізнані у своїй спеціалізації, щоб оцінювати повноту розміщеної реклами різних видів, її ефективність.

У даному дослідженні була застосована вибірка доступних випадків, оскільки важко гарантувати, чи пройде студент опитування за певним посиланням, яке було йому надіслано. Щоби максимально збільшити кількість опитаних, кожному з потенційних респондентів надсилалися повідомлення з посиланням на інтернет-опитування, зазначенням його мети. Перевагою такого типу вибірки є те, що можливість охопити студентів різного вікового розподілу, спеціальностей набагато більша, оскільки опитати студентів, які навчаються на 17 спеціальностях загальнодержавного значення, у рамках даного дослідження досить складно.

Рівень досяжності становить 25,66%. Розподіл студентів за віком представлено так: більшість респондентів – молодь віком 16–19 років (88,7%), серед них жінок – 79,1%, чоловіків – 20,9%.

Щоби дізнатися мотиви обрання тієї чи іншої спеціальності, необхідно було виявити референтну групу респондентів і середовище, у межах якого формувалася мотивація.

Дослідниками було висунуто гіпотезу, відповідно до якої Інтернет являє собою одне з найбільш важливих джерел, що істотно впливає на студентів під час вибору майбутньої професії.

Рис. 1

Діаграма свідчить про підтвердження висунутої гіпотези, адже під час вибору майбутньої професії 66,7% респондентів користувалися Інтернетом. Це говорить про важливість наявності ефективної інтернет-реклами за умов її професійного актуального використання. Варто зазначити, що основною референтною групою впливу, що підсилює мотивацію студентів під час вибору професії, було найближче оточення, особисті зв'язки (37,3%), батьки та родичі (37,3%). У процесі заповнення анкети респонденти повинні були обрати саме те джерело, яке вплинуло на їхній вибір найбільше (оскільки обрати могли лише один варіант відповіді).

Розглянемо сукупність чинників, що суттєво вплинули на вибір професії (10 чинників).

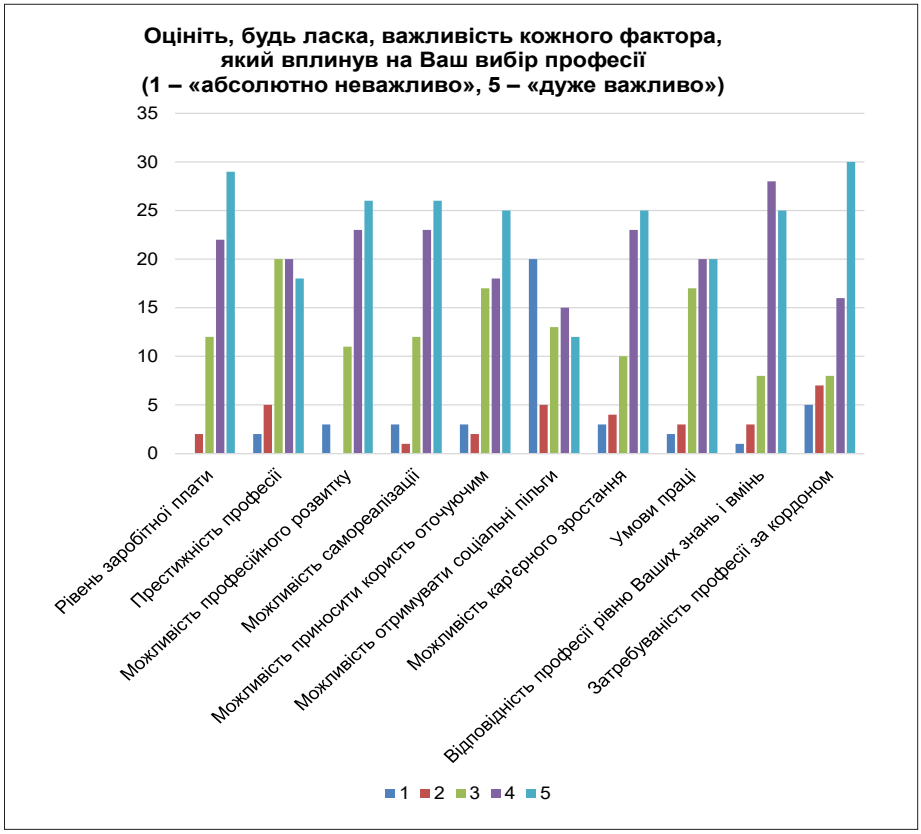

Рис. 2

Розпочнімо з аналізу тих професій, які мають найбільш високу оцінку, а саме 4 та 5 балів. На їх вибір вплинули такі чинники, як: рівень заробітної плати – 77,62% , можливість професійного розвитку – 73,13% , можливість самореалізації – 73,13%, можливість кар'єрного зростання – 71,64%, відповідність професії рівню знань і вмінь – 79,1%, затребуваність професії за кордном – 68,66%. Цікаво, що найбільш важливим показником респонденти обрали відповідність професії рівню вмінь та навичок, що перевищує навіть показники заробітної плати. Це говорить про реалізм, з яким студенти ставляться до майбутньої або наявної професії. Дуже високий рівень «важливості» продемонстрував чинник, що визначає потребу у професії за кордоном. Цей показник демонструє стабільність тенденції до відтоку професіональних кадрів за кордон, акцентує увагу держави та роботодавців, які зацікавлені в заповненні робочих місць висококваліфікованими кадрами, на необхідності відповідних запобіжних заходів.

Загалом, за інформацією, наведеною в діаграмі, можна говорити про наявність високої активності у відповідях на це запитання. Показників нижче чотирьох балів значно менше, тобто майже всі перелічені чинники суттєво впливають на вибір майбутньої професії. Єдиний чинник, який не відповідає зазначеній тенденції, – це варіант «можливість отримувати соціальні послуги» (соціальний пакет) (29,85% респондентів оцінили його в один бал). Такий вибір можна пояснити віком опитуваних. У тепетішній ситуації, у статусі студента закладу професійно-технічної освіти молодь не оцінює даний показник як особливо важливий, але, як показують подібні опитування дорослого населення, з віком оцінка цього чинника змінюється на протилежне.

Наступний блок запитань був спрямований на визначення ступеня повноти отриманої з інтернет-джерел інформації. Для цього досліджувані інтернет-сайти були поділені на ті, що спеціалізуються на пошуку робочих місць, та на сайти освітніх закладів, у яких навчають відповідним професіям. Дослідниками була висунута гіпотеза про низький рівень повноти інтернет-реклами робітничих професій.

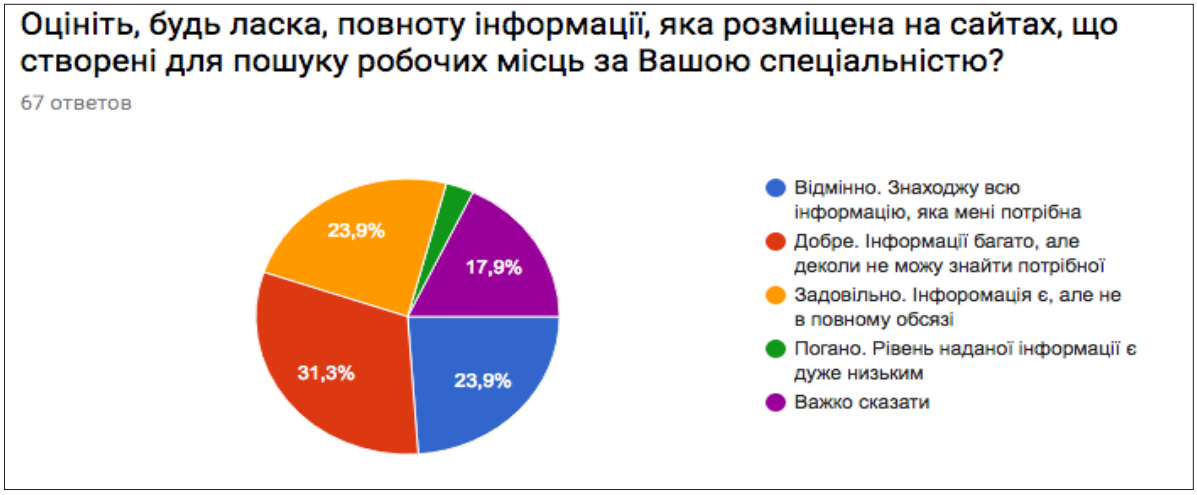

Рис. 3

Рис. 4

Рівень *повноти інформації* на сайтах пошуку робочих місць вищий, ніж на сайтах освітніх закладів. Оцінку «відмінно» сайтам пошуку робочих місць дали 23,9% респондентів, оцінку «погано» – 2% респондентів. На «відмінно» сайти освітніх закладів оцінили 16,4% респондентів, оцінку «погано» поставили 10,4% респондентів. Та ж тенденція спостерігається і в оцінці *якості інформації,* поданої на відповідних сайтах.

Наступне питання стосувалося вибору найбільш ефективного способу розміщення реклами. Серед багатьох запропонованих видів інтернет-реклами (реклама банерна, контекстна, геоконтекстна, вірусна, медійно-контекстна, продакт-плейсмент в онлайн-іграх) респонденти віддали перевгу інтернет-рекламі у вигляді *рекламного роліку*, оцінивши її як найефективніший спосіб реклами робочих професій (50,7% респондентів).

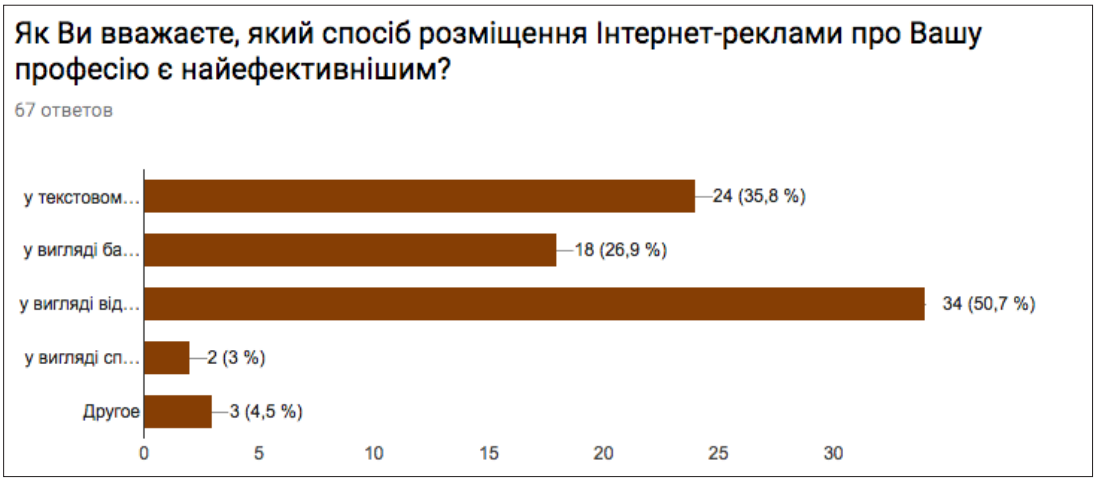

Рис. 5

Важливим для оцінки ефективності інтернет-реклами було визначення того, які елементи реклами найбільше впливають на особистість? Респондентам було запропоновано такі складові частини реклами, як текстовий зміст, дизайн реклами, оригінальність, тематика сайта розміщення, місце розташування тощо. Оцінка наведених характеристик у балах коливалася між одним та п'ятьма балами, що відповідали полярним уявленням респондентів «абсолютно неважливо» – «дуже важливо».

На думку респондентів, найважливішими елементами інтернет-реклами виступають відповідність тематиці сайту й оригінальність. Зазначені характеристики отримали п'ять балів (35,82% опитаних). Наступними важливими характеристиками (чотири бали) респонденти назвали яскравість, зовнішню привабливість реклами (28,36%) та текстовий зміст (28,6%). Значення дизайну реклами було оцінено у 2 бали (28,36%).

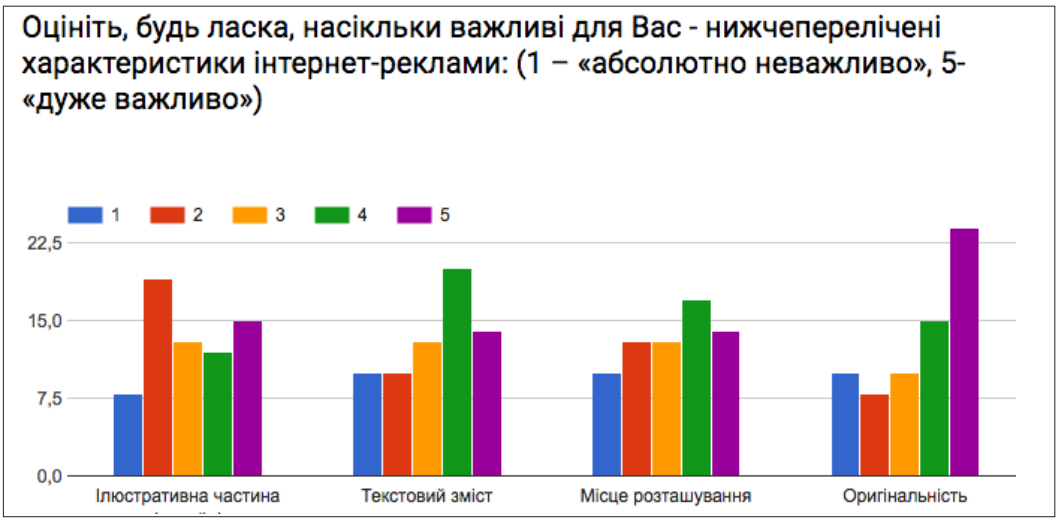

Рис. 6

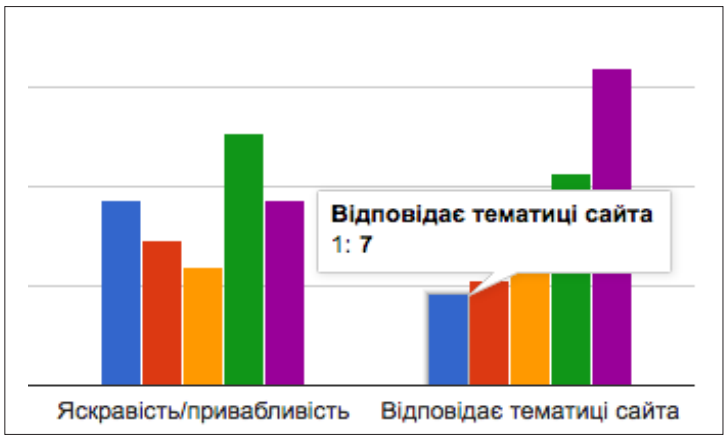

Рис. 7

Висновки. Аналізуючи результати дослідження, можно говорити про активне використання мережі Інтернет під час вибору молоддю Києва робочої професії; Інтернет залишається для молоді провідним джерелом інформації.

Рівень повноти інформаційних інтернет-повідомлень, які надаються на сайтах як освітніх закладів, так і на сайтах працевлаштування, залишається посереднім, що вказує на недостатнє усвідомлення важливості надання даної інформації з боку її субєктів, тих, хто займається її створенням та зацікавлений в її поширенні та використанні.

У процесі дослідження було виокремлено й оцінено десять чинників, які впливають на вибір майбутньої професії. На думку респондентів, найбільш суттєвими з них виявилися такі: рівень заробітної плати, можливість професійного розвитку, можливість самореалізації, можливість кар'єрного зростання, відповідність професії рівню знань і вмінь, затребуваність професії за кордном. Зважаючи на важливість даних чинників для молоді та їх відсутність у більшості оголошень про роботу, розуміємо причини наявності вакансій робочих професій. Вони полягають у невідповідності пропозицій роботодавців і очікувань працівників, які шукають роботу. Не можна не дооцінювати також такого чинника, як потреба у представниках певних робочих професій за кордоном, яка реалізується за рахунок фахівців, підготовлених у професійно-технічних закладах освіти України.

На профільних сайтах і зараз переважає текстова реклама робочих професій, і хоч 35,8% респондентів увважають її ефективнии засобом інформації, текстова реклама не використовує сучасні інформаційні технології, нівелює інші засоби трансляції рекламних повідомлень (як-от реклама у вигляді банера (25,9%), відеороликів (50,7%)), які є не менш, а то і більш ефективними.

У процесі створення інтернет-реклами не вивчаються та не враховуються думки споживачів рекламних повідомлень щодо елементів, з яких повинна складатися ефективна реклама (оригінальність, яскравість, зміст, дизайн тощо).

Отримані у процесі дослідження результати відбивають судження молоді Києва щодо інтернет-реклами робочих професій. Вони можуть бути використані у створенні сучасних методик дійсно ефективної інтернет-реклами робочих професій, яка буде займати провідні позиції в Інтернеті.

На сучасному етапі розвитку українське суспільство потребує чітко сформованого ефективного механізму регулювання зайнятості та створення узгодженої системи підготовки та раціонального використання трудового потенціалу. У цих умовах соціальна реклама стає одним із найбільш результативних засобів, який використовується для регулювання ринку робочої сили в конкретних регіонах зокрема та вирішення проблеми зайнятості загалом.

Tsimbaliuk N., Semichastna I. Information potential of advertising messages of blue collar workers on the Internet

Social advertising of blue collar workers in the Internet is a way by which it is possible to solve important social problems. That is why it is so important to investigate this from the perspective of realizing the information potential. The types and technologies of Internet advertising were analyzed. The situation of advertising of blue collar workers in Ukraine was analyzed, the main negative factors that reduce the effectiveness of advertising were identified. Practical research were carried out concerning the information potential of advertising of blue collar workers in the Internet. It has been proven that young people are actively using the Internet to find information about working professions. Occupational advertising

is available on educational and employment sites. The content of informational messages on the Internet is poor quality. Subjects of advertising underestimate its role in the development of the labor market.

The factors that influence the choice of future working profession are identified: salary level, professional development opportunity, possibility of self-realization, career opportunity, matching of profession to the level of knowledge and skills, demand of profession abroad. The latter factor has a negative impact on the labor market replenishment of young workers in Ukraine.

Information messages on the Internet are poorly performing. Text advertising remains the main informational tool. Advertisers are reluctant to use new youth-friendly information technologies, types and forms of advertising. Advertising of working professions does not take into account the judgments of young people about the elements of effective advertising (originality, brightness, textual content, design, etc.).

Key words: advertising of blue collar workers, advertising, social advertising, information potential.

Література:

1. Бахтін М. Організаційно-технічні аспекти підготовки сучасних робітничих кадрів: історія і сучасність. URL: http://www.filosof.com.ua/jornel/M_59/Bahtin.pdf.
2. Гнибіденко І. Трудовий потенціал промисловості – основа економічної безпеки України. *Проблема ефективного використання та професійно-технічної підготовки кадрів промислового сектора економіки України :* доповіді Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 28–29 листопада 2007 р. : у 2-х т. Київ : РВПС України, 2008. Т. 1. С. 32–40.
3. Капченко Р. Інновації у професійному навчанні – засіб формування робітничих кадрів для матеріально-виробничої сфери/ URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural.
4. Орлова А. Стимулювання розвитку системи професійного навчання робітничих кадрів в Україні. *Ефективна економіка.* 2012. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1572.
5. Почепцов Г. Коммуникативные технологии XX века. Москва : Релф-бук ; Киев : Ваклер, 2001. 352 с.
6. Уэллс У., Мориарти С., Бернет Дж. Реклама: принципы и практика. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 797 с.
7. Career Commitment in STEM : A Moderated Mediation Model of Inducements, Expected Contributions, and Organizational Commitment / H. Cai et al. 2017. URL: https://doi.org/10.1177/1069072717695586.
8. Gallie D. Research on Work Values in a Changing Economic andт and Social Context. 2019. URL: https://journals.sagepub.com.
9. Reynolds T., Phillips J. The Strata Model Predicting Advertising Effectiveness. 2019. URL: http://www.journalofadvertisingresearch.com.

УДК 316.485.2
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199361

ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ: ПОНЯТТЯ ТА ФУНКЦІЇ

Багінський А. В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття розглядає правосуддя перехідного періоду в контексті пошуків нових форм миротворчої діяльності. Перехідний період від конфлікту до миру потребує спеціальних заходів щодо відновлення та розвитку суспільного життя. Комплекс даних заходів у документах ООН та в наукових теоріях отримав назву «правосуддя перехідного періоду». Україна внаслідок збройного конфлікту на Донбасі та анексії Криму Російською Федерацією потребує механізмів постконфліктного врегулювання, адаптованих до національного контексту. Актуальним питанням є використання практичних та теоретичних напрацювань правосуддя перехідного періоду та визначення необхідних функцій держави в реалізації постконфліктних заходів. Серед даних ініціатив – акцент на державній політиці в регіонах, пошук шляхів допомоги слабким державам посилити власну суб'єктність і самостійно боротися з наслідками насилля. Вочевидь, різні інтерпретації минулого використовуються політиками, що є особливо характерним для розділених суспільств, де настроями окремих груп населення користуються заради отримання політичних дивідендів. З цієї точки зору завдання держави у постконфліктній відбудові – діяти автономно від короткострокових, кон'юнктурних політичних дискурсів, значна частина яких може розділити суспільство. Правосуддя перехідного періоду – сукупність процесів, пов'язаних зі спробами суспільства знайти спільну мову щодо спадщини минулих масштабних зловживань для забезпечення відповідальності, служіння справедливості та досягнення примирення. До функцій правосуддя перехідного періоду відносяться: сприяння демократизації; зменшення кількості випадків порушення прав людини; законодавче закріплення офіційних подій конфліктного минулого в офіційній версії; надання репарацій і насамперед матеріальних виплат жертвам; сприяння примиренню. Фактично правосуддя перехідного періоду не є нейтральним інструментом досягнення правди, відновлення жертв та примирення, оскільки завжди реалізується в певному політичному контексті. Крім юридичної експертизи імплементації транзитивного правосуддя, на нашу думку, має використовуватися соціально-політична експертиза. Важливим результатом такої експертизи є формування політики пам'яті, зокрема через вивчення громадської думки та врахування інтересів різноманітних соціальних груп суспільства.

Ключові слова: конфлікт, мир, правосуддя перехідного періоду, жертва конфлікту.

Постановка проблеми. Завершення Холодної війни призвело до пошуків нових форм миротворчої діяльності. У 1992 році Генеральний Секретар ООН сформував нові цілі миробудівництва у зв'язку з ключовими міжнародними ініціативами мирних процесів, висвітленими в Резолюції 1325. Серед даних ініціатив – акцент на державній політиці в регіонах, пошук шляхів допомоги слабким державам посилити власну суб'єктність і самостійно боротися з наслідками насилля. У 1995 році був уведений в дію Додатковий протокол до Порядку денного для миру, який зосереджувався на постконфліктній відбудові суспільств. Перехідний період від конфлікту до миру потребує спеціальних заходів щодо відновлення та розвитку суспільного життя. Комплекс даних заходів у документах ООН та в наукових теоріях отримав назву «правосуддя перехідного періоду».

У доповіді Генерального Секретаря «Верховенство права та перехідне правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах» дається таке визначення правосуддя перехідного періоду – «повний спектр процесів, пов'язаних зі спробами суспільства знайти спільну мову щодо спадщини минулих масштабних зловживань для забезпечення відповідальності, служіння справедливості та досягнення

примирення. Це може включати у себе судові та позасудові механізми з різним ступенем міжнародної участі (або взагалі без неї), а також індивідуальне переслідування, відшкодування збитків, установлення істини, інституційну реформу, перевірку та звільнення, або їхнє поєднання» [1, с. 4].

Україна внаслідок збройного конфлікту на Донбасі та анексії Криму Російською Федерацією потребує механізмів постконфліктного врегулювання, адаптованих до національного контексту. Актуальним питанням є використання практичних та теоретичних напрацювань правосуддя перехідного періоду та визначення необхідних функцій держави у реалізації постконфліктних заходів.

Правосуддя перехідного періоду як соціально-політичний феномен усебічно розглядають дослідники З. Міллер, Т. Олсен, Б. Хамбер, Р. Вілсон, Р. Тейтель, П. Ергерсторм та інші. Водночас в Україні вивчення даного феномена зумовлене наявністю збройного протистояння та пошуків шляхів виходу з нього, що веде до необхідності дослідження сутності та функцій транзитивного правосуддя у всій складності та комплексності його механізмів, які можуть бути використані в Україні.

Мета статті – з'ясувати сутність і функції правосуддя перехідного періоду.

Виклад основного матеріалу. Вочевидь, різні інтерпретації минулого використовуються політиками, що є особливо характерним для розділених суспільств, де настроями окремих груп населення користуються заради отримання політичних дивідендів. З цієї точки зору завдання держави у постконфліктній відбудові – діяти автономно від короткострокових, кон'юнктурних політичних дискурсів, значна частина яких може розділити суспільство.

Оскільки саме держава має справу з колективної пам'яттю, серед механізмів відбудови має бути робота з правдою про конфлікт та насилля в минулому з метою подальшого примирення. Д. Ріфф указує на сумнівність повсюдності колективної пам'яті як морального та соціального імперативу [2, с. 58]. Крім того, апеляція держави та інших політичних інститутів до можливості спільної пам'яті може призводити до незагоєння, а навпаки – до рецидивів психологічних травм. Фактично правосуддя перехідного періоду не є нейтральним інструментом досягнення правди, відновлення жертв та примирення, оскільки завжди реалізується в певному політичному контексті.

Можна виокремити декілька основних функцій правосуддя перехідного періоду:

1. Сприяння демократизації. Перехід від конфлікту до миру пов'язаний з утвердженням демократичних процедур обрання політичної влади, збільшенням політичного представництва, формуванням збалансованої партійної системи. Відповідно, тут йдеться про розбудову модерної демократичної держави, або демократичного політичного режиму.

2. Зменшення кількості випадків порушення прав людини. Подолання важкого спадку масового насилля здійснюється, зокрема, через судові й несудові механізми, що забезпечують верховенство права. Останній принцип знаходить своє втілення в ліберальній демократії, позаяк забезпечення індивідуальних прав жертв насилля – це парадигмальна основа постконфліктної відбудови, що випливає з ключових документів міжнародного гуманітарного права.

3. Законодавче закріплення офіційних подій конфліктного минулого в офіційній версії. Дана функція втілена в роботі комісії зі встановлення правди та інших інституціях. Проблема полягає в тому, що після завершення роботи даних інституцій, мандат яких є тимчасовим, реконструкція пам'яті може знову бути піддана перегляду.

4. Надання репарацій і передусім матеріальних виплат жертвам.

5. Результативною частиною правосуддя перехідного періоду стає примирення. Втім, зв'язок між заходами правосуддя перехідного періоду та примиренням є складним і не передбачає прямого причинно-наслідкового характеру.

У Стенфордському філософському словнику зазначається, що термін примирення стосується як цілі, так і процесу постконфліктного врегулювання. Дві сторони конфлікту можуть бути визначені як примирені лише у випадку, якщо їхні відносини покращено, а шкоду та несправедливість минулого усунуто з порядку денного [3].

Правосуддя перехідного періоду має справу з інституціоналізацією пам'яті з метою неповторення насильства в майбутньому. Проте є розходження у відновленні та збереженні колективної пам'яті й індивідуальним психологічним відновленням людини. З цієї точки зору проектування індивідуального відновлення на національний процес примирення є досить проблематичним.

За визначенням Р. Тейтля, генеалогія правосуддя перехідного періоду сягає завершення Другої Світової війни. Нюрнберзький трибунал продемонстрував можливості міжнародного права у притягненні винних у злочинах проти людства до кримінальної відповідальності. Женевська конвенція встановила ключові визначення таких злочинів, як-то геноцид, права жертв, амністія. Відповідно, друга активна фаза теоретичного і практичного впровадження транзитивного правосуддя стосується 90-х рр. XX сторіччя і завершення Холодної війни. У цей час механізми правосуддя перехідного періоду імплементуються в документи ООН та безпосередньо втілюються під час миротворчих операцій [4, с. 72, 75].

Втім, ще до цього у 80-х рр. ХХ сторіччя механізми правосуддя перехідного періоду були опробовані в перехідних країнах Латинської Америки, що здійснювали перехід від авторитарних режимів до нового етапу політичного розвитку. Серед центральних елементів транзитивного правосуддя в регіоні – забезпечення прав жертв насилля. Дана сфера правозахисту виникла в результаті еволюції міжнародного кримінального права, гуманітарного права, а також прав людини. Водночас головними відповідачами за порушення прав людини визнавались авторитарні держави, які здійснювали, зокрема, політичне насильство щодо мешканців латиноамериканських країн.

П. Енгстром зазначає, що транзитивне правосуддя постає як «жертвоцентричний» феномен, де жертви конфлікту чи насилля фактично домінують у здійсненні правосуддя та відновленні своїх прав. Водночас самі по собі жертви конфлікту не є гомогенною групою, і різновиди та спектр насилля можуть бути різними щодо них. Великі групи родичів тих, хто зникли безвісти, можуть об'єднуватися з невеликими союзами політичних активістів. Крім того, деякі можуть навіть об'єднувати соціальні ролі того, хто здійснював насилля, і жертв, наприклад, діти-солдати [5]. Нормативно орієнтація на жертв конфлікту підкріплена Резолюцією Генеральної асамблеї ООН від 16 грудня 2005 р. № 60/147. Основні принципи та керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування збитків визначають основні засади дотримання, гарантування та заохочення прав жертв насильства, зобов'язання держав щодо прав постраждалих на істину, справедливість і відшкодування збитків, а також спеціальні форми відшкодувань: компенсації, реституції, реабілітації, сатисфакції та гарантії неповторення.

С. Робінз підкреслює, що «зникнення людей – це порушення, яке найбільшою мірою стимулювало розвиток правосуддя перехідного періоду на противагу простому карному підходу до насильницького минулого. Ранні комісії зі встановлення істини, особливо в Аргентині та Чилі, зосереджувалися на встановленні істини про осіб, які зникли за часів правління авторитарних режимів» [6, с. 84].

Із цієї точки зору в межах транзитивного правосуддя відбувається певне заміщення функцій держави на здійснення покарань та здійснення правосуддя в цілому. Відмежування інститутів правосуддя перехідного періоду від держави відбувається через корумпованість і слабкість політичної влади перехідних режимів. Унаслідок цього застосовуються, зокрема, несудові механізми покарання винних і встановлення правди. Більш стратегічний проект із миробудівництва, де транзитивне правосуддя є лише складником, стосується створення ліберальної держави, що має запобігати проявам порушень прав людини в майбутньому. У цьому контексті серед країн, що імплементують правосуддя перехідного періоду, потрібно розрізняти країни зі слабкою або відсутньою державністю та держави з відносно визнаним та сталим суверенітетом, що мають деякі проблеми з втіленням демократії.

Комісії зі встановлення правди як один із механізмів правосуддя перехідного періоду можуть сприяти створенню наративів про події минулого, виробленню загальнонаціональної версії пам'яті, що буде сприйматися серед різних учасників конфлікту. При цьому ці комісії, видаючи звіти своєї роботи, вислуховуючи жертв насилля, фіксують у своїх документах основний наратив у дискурсі конфлікту, який може надалі корегуватися і навіть оскаржуватися з боку різних соціальних груп суспільства. Але спочатку держава має визнати жертв власне жертвами, надаючи їм відповідний статус. Даний процес визнання може бути проблематичним з огляду на те, що держава зобов'язується брати на себе витрати постраждалим від конфлікту.

З огляду на це Х. Мендез зазначає, що «також важливо розглянути різні форми «віктимності», оскільки досвід страждань не обмежується лише досвідом осіб, які стають безпосередніми жертвами вбивств, безпідставних арештів, насильницьких зникнень і тортур. Їхні найближчі родичі та навіть члени громади, до якої належать безпосередні жертви, також зазнають різних страждань» [7].

За нейтральністю дискурсу примирення може маскуватися прямо протилежна ціль – ігнорування структурних, соціально-економічних нерівностей, що в подальшому можуть призводити до відновлення конфлікту. Подолання нерівностей відноситься до компетенції держави, що регулює бюджет, розподіляючи його серед населення в інтересах усіх соціальних груп, та яка має проводити політику економічного розвитку.

Подібні соціальні нерівності існували в Північній Ірландії, де за багатьма показниками – рівнем безробіття, освітою, медициною – католицька група населення мала кращий доступ до ресурсів, аніж протестантська [8, с. 16]. У постконфліктній розбудові у Північній Ірландії було досягнуто мети зрівняння даних показників на рівнях окремих громад.

Проте, враховуючи економічну слабкість більшості держав у процесі врегулювання конфлікту, а також високу корумпованість як типове явище для авторитарних та гібридних країн (на відміну від Великої Британії), ця функція може обмежено виконуватись у контексті досить не тривалої роботи деяких механізмів транзитивного правосуддя. Практика конфліктів у всьому світі показує, що державні органи та міжнародні інституції певною мірою пришвидшують роботу перехідного правосуддя, зрештою залишаючи жертв конфлікту сам на сам із незагоєними соціальними та психологічними травмами [див. детальніше: 9].

У цьому плані механізми правосуддя перехідного періоду мають трансформувати особистість постраждалих, сприяти загоєнню індивідуальних травм та знаходженню нової соціальної ідентичності, яка була втрачена чи пошкоджена в процесі конфлікту чи війни.

Важливим фактором подвійного переходу від насилля до миру та від авторитаризму до демократії стає баланс сил усередині політичної еліти транзитної держави, зокрема, між представниками старого режиму, новою елітою, а також прихильниками демократії. Не останньою є роль армії в перехідному процесі. Якщо розподіл старих і нових сил є рівномірним, очевидно, модель взаємовідносин буде переговорною. А якщо відбувся колапс режиму, то, вочевидь, роль старої еліти буде незначною. Водночас не менш вагомим чинником є наявність людських та інституційних ресурсів для здійснення політики правди та справедливості. Важливо також, щоб навіть демократично налаштовані еліти були зацікавлені у встановленні правди та реалізації перехідного правосуддя загалом. До факторів також відносяться тривалість авторитарного панування, інтенсивність насильства, схильність суспільства до насилля [10, с. 304, 306].

У пострадянському регіональному контексті розпад СРСР слугував появі як відкритих довготривалих етнічних конфліктів (Нагорний Карабах), так і гібридних протистоянь, що лише зрештою переросли в гібридну форму війни (Донбас). (Дет. про феномен гібридної війни див., напр.: 11). Але гібридність у світлі архаїзації пострадянського політичного простору (укорінення практик кумівства, непотизму, корупції) у соцієтальному, а не лише воєнному вимірі стала противагою модерну як імперативу соціального та політичного розвитку. П. Кутуєв підкреслює, що «також мусимо пам'ятати те, що соціальні та політичні зміни не є незворотними. Нові інституції та практики, що з'являються в суспільствах, які надихаються переходом до модерну, крихкі та можуть швидко стати здобиччю процесів демодернізації» [12, с. 18].

В Україні внаслідок збройного конфлікту на Донбасі та анексії Криму Російською Федерацією механізми правосуддя перехідного періоду імплементуються в юридичну та політичну практику. Труднощі введення зазначених механізмів стосуються тлумачення збройного протистояння на сході України. Українські дослідники виокремлюють щонайменше три тлумачення конфлікту на сході України, що веде за собою різноманітність підходів до впровадження правосуддя перехідного періоду. Зокрема, йдеться про три часових періоди та три відповідні підходи до компенсацій. Перший підхід ґрунтується на визнанні даних подій антитерористичною операцією (АТО) і застосуванням законодавства у сфері боротьби з тероризмом для відшкодування збитків. Другий підхід стосується початку 2018 року, що погіршив права постраждалих осіб, оскільки призвів до підміни понять та змусив їх використовувати загальні правила відшкодування у порядку цивільного судочинства. І третій підхід використовується в контексті застосування режиму надзвичайної ситуації воєнного характеру [13, с. 34–35]. До даних проблем додається посилена ідеологізованість тлумачень конфлікту, зокрема в засобах масової інформації, пропагандистський вплив Російської Федерації та наявність так званих «спойлерів» усередині України (детальніше про феномен спойлерів див.: 14).

Крім юридичної експертизи імплементації транзитивного правосуддя, на нашу думку, має використовуватися соціально-політична експертиза. Наріжним елементом такої експертизи є формування політики пам'яті, зокрема через вивчення громадської думки та врахування інтересів різноманітних соціальних груп суспільства. Дослідники О. Якубін та О. Казьмірова підкреслюють, що необхідно «більш активно використовувати соціологічний інструмент у своїй роботі, тобто проведення регулярних соціологічних опитувань і орієнтацію політики пам'яті на результати цих опитувань для допомоги всім зацікавленим групам (а не лише політичному класу) у модернізації країни» [15, с. 161].

Висновки. Правосуддя перехідного періоду – сукупність процесів, пов'язаних зі спробами суспільства знайти спільну мову щодо спадщини минулих масштабних зловживань для забезпечення відповідальності, служіння справедливості та досягнення примирення. До функцій правосуддя перехідного періоду відносяться: сприяння демократизації; зменшення кількості випадків порушення прав людини; законодавче закріплення офіційних подій конфліктного минулого в офіційній версії; надання репарацій і передусім матеріальних виплат жертвам; сприяння примиренню. Імплементація правосуддя перехідного періоду має враховувати зміну законодавства, розбудову демократичних інститутів, з'ясування правди і розслідування всіх подій, пов'язаних із початком збройного конфлікту у 2014 році. Важливими чинниками на шляху до миру стають: орієнтація на жертв конфлікту, медіація у громадах, реформа політичної системи України, стягнення репарацій з держави-агресора.

Bahinskyi A. Transitional justice: definition and functions

The end of the Cold War led to the search for new forms of peacemaking. These initiatives include a focus on public policy in the regions, finding ways to help weak states strengthen their capacity and deal with the effects of violence on the society. The transition from conflict to peace requires special measures to restore

and develop social life. The set of measures in UN documents and scientific theories was called "Transitional Justice". As a result of the armed conflict in the Donbas and in the annexation of the Crimea, Ukraine needs mechanisms of post-conflict settlement, adapted to the national context. A topical issue is the use of practical and theoretical developments in transitional justice and defining the necessary functions of the state in the implementation of post-conflict measures. Obviously, different interpretations of the past are used by politicians, which is especially characteristic of divided societies, where the attitudes of particular groups of the population are used for political dividends. From this perspective, the task of the state in post-conflict reconstruction is to act autonomously from short-term, conjunctural political discourses, much of which can be divided by society. Transition justice is a set of processes related to society's attempts to find common ground on the legacy of past widespread violence to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation. The functions of transitional justice include: promoting democratization; reducing the number of human rights abuses; legislative consolidation of official events of the conflict past in the official version; reparations and, first and foremost, material payments to victims; promoting reconciliation. In fact, transitional justice is not a neutral tool for achieving truth, recovering victims and reconciliation, as it is always implemented in a particular political context. In addition to the legal expertise of transitional justice implementation, we believe that socio-political expertise should be used. A key element of such expertise is the formulation of memory policies, in particular through the study of public opinion and the interests of various social groups in society.

Key words: conflict, peace, transitional justice, victim of conflict.

Література:

1. Верховенство права та правосуддя у перехідних суспільствах: Доповідь Генерального Секретаря, 23 серпня 2017 р., A/HRC/36/50, ГА ООН з прав людини. URL: https://undocs.org/ru/A/HRC/36/50
2. Rieff D. In Praise of Forgetting: Historical Memory and Its Ironies. New Haven. CT : Yale University Press, 2016. 160 p.
3. Reconciliation / Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: https://plato.stanford.edu/entries/reconciliation/
4. Teitel Ruti G. Transitional Justice in a New Era. *Fordham Int'l L.J.* 2002. 26. Issue 4. P. 893–906.
5. Engstrom Par. Transitional Justice and Ongoing Conflict (November 1, 2011). URL: https://ssrn.com/abstract=2004313
6. Robins S. Towards Victim-Centred Transitional Justice: Understanding the Needs of Families of the Disappeared in Post Conflict Nepal. *International Journal of Transitional Justice*. 2011. Vol. 5. P. 75–98.
7. Mendez H.J. Victims as Protagonists in Transitional Justice. *International Journal of Transitional Justice.* 2016. 10(1): 1-5. March. URL: https://www.researchgate.net/publication/295400982_Victims_as_Protagonists_in_Transitional_Justice
8. Darby J. The Effects of Violence on Peace Processes. United States Institute of Peace, 2011. 144 p.
9. Багінський А.В. «Ліберальний мир» як концепція та практика врегулювання конфлікту. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. праць. Київ, 2019. № 3 (43). С. 15–20.
10. The politics of memory : transitional justice in democratizing societies / edited by Alexandra Barahona De Brito, Carmen Gonzalez-Enriquez and Paloma Aguilar. Oxford : Oxford University Press, 2001. 413 p.
11. Єнін М.Н., Мельниченко А.А., Мельник Л.І. Гібридна війна як різновид соціально-політичних конфліктів: сутність, технології, домінуючі дискурси. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2019. № 25. С. 103–112.
12. Kutuev P., Cholіy S. Mobilization in Post-Socialist Spaces: Between Imperatives of Modernization and Threats of Demodernization. *Ideology and Politics Journal*. 2018. Issue 2 (10). P. 4–22. URL: https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/_2.%201.%20ENG.%20Intro.pdf
13. Аналіз законодавства щодо судового порядку отримання компенсації за пошкоджене/зруйноване майно (на основі методології). *Матеріали презентації 19 грудня 2019 року.* О. Семьоркіна та ін. Київ : Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2019. 64 с.
14. Багінський А. Мобілізація громадянського суспільства у конфлікті на Сході України: ідеологічні обмеження та ресурси розбудови миру. *Ідеологія та політика.* 2018. № 2 (10). С. 94–126 URL: https://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/01/_2.%204.%202018.%20UKR.%20Baginskyi.pdf (дата звернення: 16.11.2019).
15. Якубін О.Л., Казьмірова О.М. Яка політика пам'яті потрібна Україні в 20-х роках XXI століття: 12 пропозицій. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право :* зб. наук. пр. 2019. № 3 (43). С. 158–163.

УДК 325
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199691

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УКРАЇНІ

Купін А. П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»

У статі проаналізовано концептуальне визначення поняття «внутрішньо переміщені особи». Окрім цього, виокремлені дієві положення із законодавства закордонних країн щодо правового забезпечення статусу осіб, які вимушені покинути своє місце постійного проживання. У роботі виявлена низка проблем у сфері забезпечення прав і свобод вимушених переселенців в Україні. Проаналізована Державна цільова програма відновлення та розбудови миру у східних регіонах України, виконання якої було передбачене протягом 2017–2020 років. Програма підкреслює виклики, не лише економічного, а й соціального характеру, пов'язані з реінтеграцією як внутрішньо переміщених осіб, так і учасників бойових дій. Негативні наслідки вимушеного переміщення однаково відчутні як для внутрішньо переміщених осіб, так і для територіальних громад, що їх приймають. Навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури, зниження рівня та якості надання послуг, соціальна нестабільність викликають незадоволення та непорозуміння між дедалі вразливішими внутрішньо переміщеними особами, учасниками бойових дій, які повертаються додому, та територіальними громадами населених пунктів, де мешкає значна кількість внутрішньо переміщених осіб. Без належного врегулювання внутрішнє переміщення стає тягарем, що зростає, щодо можливості територіальних громад, які їх приймають, надавати базові послуги, що руйнує згуртованість суспільства, підриває засади державних інвестицій у реформи, викликає відчуття невпевненості серед населення та посилює ризики подальшого ускладнення ситуації.

У зв'язку з вищезазначеним результатом дослідження можна вважати запропоновані шляхи щодо подолання цих проблем.

Ключові слова: вимушені переселенці, внутрішньо переміщені особи.

Постановка проблеми. Політичні процеси, які відбуваються в Україні, призвели до появи нової для держави категорії суб'єктів, які потребують соціального захисту та правової визначеності. Актуальність теми вимушених переселенців обґрунтовано тим, що вищезазначений статус мають більше мільйона громадян, але механізму з вирішення нагальних проблем таких осіб досі не існує, оскільки Україна не має досвіду з розроблення та запровадження норм щодо захисту громадян, які були вимушені покинути місце свого постійного проживання через військовий конфлікт. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» не є досконалим, незважаючи на те, що ухвалені зміни, тому важливо дослідити та проаналізувати законодавство щодо забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в інших державах і запозичити позитивний досвід для реалізації в низки чинних нормативно-правових актів.

У вітчизняній науці небагато як комплексних, так і окремих досліджень правового забезпечення прав і свобод осіб, які набули статусу внутрішньо переміщених, оскільки до 2014 р. такої категорії суб'єктів права не існувала на території України. Здебільшого науковці зосереджували свою увагу на дослідженні проблеми правового регулювання міграційних процесів загалом або захисту прав і свобод біженців зокрема. Специфіку міграційних процесів висвітлювали у своїх публікаціях такі вітчизняні науковці, як: О. Бандурка, С. Бритченко, І. Ковалишин, О. Кузьменко, О. Малиновська, С. Мосьондз, В. Олефір, В. Палько, О. Піскун, Ю. Римаренко, М. Сірант, В. Снігур, Н. Тиндик, С. Чехович.

Ураховуючи наявну проблему щодо правового регулювання статусу внутрішньо переміщених осіб, забезпечення їхніх прав та свобод, **мета статті** – виокремлення шляхів забезпечення соціального захисту та всебічної правової підтримки внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Для досягнення обраної мети поставлені такі завдання:

1) зробити аналіз закордонної практики та законодавства щодо забезпечення правового захисту вимушених переселенців;

2) охарактеризувати наявні проблеми забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні;

3) зробити аналіз перспектив удосконалення законодавства щодо регулювання статусу та забезпечення правого статусу вимушених переселенців.

Виклад основного матеріалу. Поява в конкретній державі великої кількості внутрішньо переміщених осіб завжди пов'язана зі збройними конфліктами або міжетнічними сутичками. Прикладами можуть слугувати такі держави, як: Вірменія й Азербайджан – конфлікт у Нагірному Карабасі, Грузія – Абхазія та Південна Осетія, Молдова – конфлікт у Придністров'ї, Росія – Чечня. У результаті збройних конфліктів понад півтора мільйони осіб в Азербайджані, Вірменії та Грузії були змушені залишити свої рідні місця проживання.

Поява активної внутрішньої міграції в Україні пов'язана, по-перше, з такою подією, як анексія Криму, по-друге – з військовим конфліктом на сході держави. Уперше в міжнародному праві термін «особи, переміщені всередині країни» ужито тільки в останнє десятиліття XX ст., коли міжнародне співтовариство звернуло увагу на необхідність міжнародної реакції на проблему захисту прав зазначених осіб. Механізми, що існували на той час у світі, здебільшого регулювали правовий захист біженців, залишаючи водночас поза увагою необхідність захисту не тільки осіб, які покинули територію свого громадянства, а й осіб, які з тих чи інших причин вимушені були переміщатись усередині власної держави.

З урахуванням необхідності реакції з боку міжнародної спільноти на проблему переміщених осіб, за дорученням Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та Комісії з прав людини в 1998 р. ухвалені Керівні принципи з питань внутрішньо переміщених осіб, які врегульовують вимушене переміщення осіб усередині країни та є вказівками для міжнародних і неурядових організацій [1, с. 187–188]. Однак, незважаючи на весь позитив міжнародного законодавства, головну роль у здійсненні захисту вимушених переселенців відіграє внутрішнє законодавство самої держави, усередині якої проходять міграційні процеси. Тільки застосування внутрішнього законодавства, пов'язаного із правами людини та внутрішніх переселенців, є ефективним засобом забезпечення прав і свобод останніх. Так, уряд Азербайджану, який стикнувся із проблемою біженців після початку воєнних дій у Нагірному Карабасі, у 1999 р. ухвалив Закон «Про статус біженців та вимушених переселенців (осіб, переселених у межах країни)» і закріпив, що вимушений переселенець – особа, вимушена покинути постійне місце проживання в результаті військової агресії, стихійного і техногенного лиха на території Азербайджанської Республіки і переселитися на інше місце (ст. 1).

Визначаючи правовий статус вимушених переселенців, зазначений Закон їм гарантує: право безкоштовного, однак не більше трьох місяців, проживання до отримання роботи або місця проживання у спеціально відведених місцях; безкоштовного переїзду і перевезення майна на тимчасове місце проживання; безкоштовного отримання в місцях тимчасового проживання та в лікарнях особами похилого віку, дітьми, інвалідами, малозабезпеченими й особами, які втратили голову сім'ї, необхідних ліків і медичної допомоги; здобуття дітьми освіти в дошкільних виховних установах, підлітками та молоддю – у відповідних навчальних закладах; придбання нарівні із громадянами, які постійно проживають у населених пунктах, продовольчих і промислових товарів; отримання призначеної державою одноразової й іншої допомоги; першочергове розміщення одиноких пенсіонерів і непрацездатних інвалідів на спеціальних підприємствах соціального забезпечення; отримання у встановлений строк статусу вимушеного переселенця (особи, переселеної в межах країни); порушення питання про відшкодування завданої матеріальної та іншої шкоди; звернення до суду по захист порушених прав; повернення на колишнє місце проживання (ст. 6) [2].

Для Грузії головною проблемою стали особи, переміщені всередині країни, унаслідок збройних конфліктів у Південній Осетії й Абхазії. Збройні конфлікти, які мали місце у Грузії на початку 1990-х рр., спричинили примусове переселення населення з Абхазії (у 1992–1993 рр.) і Цхінвальського регіону (у 1989– 1992 рр.). Унаслідок військової агресії в серпні 2008 р. ще 26 тисяч людей стали внутрішньо переміщеними особами у своїй власній країні. Згідно зі статистичними даними, наданими Міністерством у справах вимушених переселенців з окупованих територій, розселення та біженців, у Грузії було зареєстровано понад 265 тисяч внутрішньо переміщених осіб (приблизно 6% від загальної чисельності населення країни) з наведених вище двох регіонів [3, с. 165–167].

Визначення внутрішніх переселенців подано в Законі «Про вимушено переміщених осіб з окупованої території Грузії – вимушених переселенців», який вимушено переміщеною особою – вимушеним переселенцем визнає громадянина Грузії або особу без громадянства, яка має статус у Грузії та вимушена покинути постійне місце проживання із-за окупації території іноземною державою, агресії, збройного конфлікту, загального насильства або (і) масового порушення прав людини, унаслідок чого створилася загроза життю, здоров'ю або свободі її самої або її сім'ї, або (і) з урахуванням вищевказаних причин неможливе її повернення на постійне місце проживання (ст. 6). Отже, на відміну від Азербайджану, грузинський законодавець дає дещо вужче визначення внутрішніх переселенців,

яке не включає екологічних мігрантів, переміщених унаслідок стихійного лиха. Водночас зазначений Закон чітко визначає права й обов'язки вимушеного переселенця, до яких відносить, зокрема, право на отримання матеріальної допомоги, соціальної та іншої допомоги, право користуватись у межах Грузії належним житлом до повернення на постійне місце проживання (ст. 12). Також Закон закріплює положення щодо соціального захисту вимушених переселенців (ст. 16), визначає державні гарантії їх розселення й інтеграції в іншій частині держави до їх повернення на постійне місце проживання та реінтеграції після повернення на постійне місце проживання (р. 5) [2].

У квітні 2014 р. в Україні ухвалений Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [4], крім того, у різний час ухвалено низку підзаконних нормативних актів, що врегульовують питання тимчасового розміщення та допомоги громадянам України, які є внутрішньо переміщеними особами [5].

У жовтні 2014 р. Верховною Радою України ухвалений Закон «Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб» [6, с. 259–260]. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» визначає поняття «внутрішньо переміщена особа», урегульовує питання обліку внутрішніх переселенців, реєстрації місця їх проживання, містить норми, які мають забезпечити відновлення паспортів та інших документів цієї категорії осіб, реалізацію ними права на зайнятість, допомогу у зв'язку з безробіттям, пенсійне забезпечення й отримання соціальних послуг. Також у Законі визначаються специфічні права й обов'язки внутрішньо переміщених осіб, джерела фінансового та матеріально-технічного забезпечення цих прав; він передбачає допомогу внутрішнім переселенцям у добровільному поверненні до попередніх місць проживання і доступ до соціального житла або іпотечного кредитування на пільгових умовах для тих, хто хоче оселитися в іншому місці. Із внесенням змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» доповнено зміст визначення внутрішньо переміщених осіб, уточнені гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, внесені зміни щодо строку дії довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, покращено механізм забезпечення реалізації прав зареєстрованих внутрішньо перемішених осіб на зайнятість тощо. Незважаючи на безперервну працю законодавців у напрямі покращення та забезпечення прав і свобод осіб, які мають статут внутрішньо переміщених, існує низка нагальних проблем.

Ухвалений у січні 2015 р. режим в'їзду та виїзду з районів, контрольованих урядом, до неконтрольованих урядом районів обмежив переміщення мирного населення, рух пасажирських і вантажних транспортних засобів у зоні проведення антитерористичної операції [7]. Для цивільних осіб, які проживають у неконтрольованих районах, вищезазначений режим має низку негативних наслідків: найбільш незахищені групи населення стають відрізаними від фінансових ресурсів, через це люди відчувають дефіцит медикаментів та продуктів харчування, а також повну залежність від гуманітарної допомоги. Вказані обставини призвели до збільшення переміщення осіб із міст, контрольованих озброєними угрупованнями, в інші міста України та з метою отримання доступу до соціального забезпечення, послуг і місця працевлаштування. Гуманітарна ситуація ще більше погіршується для тих, хто не може виїхати через тяжку хворобу або у зв'язку з необхідністю здійснювати догляд за одним із членів своєї родини, який має вкрай тяжкий стан здоров'я.

В Україні чинні нормативно-правові акти у сфері охорони дитинства розраховані на мирний час. Відсутня законодавча та нормативно-регуляторна бази, що спрямовані на захист прав дітей в умовах проведення АТО. Тому вкрай необхідне врегулювання статусу дітей, що страждають від воєнних дій у Донецькій та Луганській областях, відповідно до міжнародно-правових зобов'язань України та з метою захисту їхніх прав, свобод та інтересів. Брак національних ресурсів для допомоги внутрішньо переміщеним особам вказує на необхідність залучення міжнародної допомоги, отже, і спрощення надання такої допомоги. Для врегулювання цього питання розроблено і затверджено постанову Кабінету Міністрів України, згідно з якою кошти, що надходять на відповідні рахунки гуманітарної допомоги, будуть витрачатися на одноразові виплати внутрішньо переміщених осіб [8]. Визначати суму й одержувача такої допомоги повинні відповідні комісії. Ефективність саме такого механізму залишається під питанням. Також гострою проблемою під час надання гуманітарної допомоги були нормативні акти, відповідно до яких благодійна допомога від міжнародних організацій обкладалася 15% податком на доходи фізичних осіб. На необхідності скасування цієї норми наголошували більшість міжнародних донорів, які не бачать логіки в обкладанні податком гуманітарної допомоги для внутрішньо переміщених осіб. Відповідні зміни ухвалені українським Парламентом у березні 2015 р. [9], але, незважаючи на всі запровадження, питання соціального захисту та правових гарантій особам, які набули статусу внутрішньо переміщених, залишається відкритим.

Висновки. Отже, проаналізувавши наявні нормативно-правові акти щодо статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні, досвід закордонних країн, які зіткнулися з аналогічною пробле-

мою, варто зробити висновки про те, що подальшого законодавчого врегулювання потребують норми щодо реалізації політичних, соціальних, економічних, особистих прав і свобод вимушеними переселенцями.

Для впровадження цього необхідні розроблення та подальше ухвалення підзаконних актів, які врегулюють механізм розподілення грошової фінансової допомоги від міжнародних організацій на першочергові потреби внутрішньо переміщених осіб, а також для підтримки бізнес-проєктів таких осіб. Також існує нагальна потреба в розробленні довгострокових державних програм щодо забезпечення житлом, працевлаштування й інтеграції осіб, які набули статусу внутрішньо переміщених. Для стимулювання працедавців для прийняття на вакантні посади осіб, які мають статус внутрішньо переміщених, доречно впровадити низку податкових пільг. Отже, чинні міжнародно-правові акти та стандарти щодо захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, законодавство України дають змогу для організації ефективних та дієвих програм, спрямованих на соціальну підтримку та правовий захист внутрішньо переміщених осіб.

Kupin A. Legal provision of the rights and freedoms of internally displaced persons in Ukraine

The article analyzes the conceptual definition of the concept of “internally displaced persons”. In addition, the effective provisions of the legislation of foreign countries on the legal protection of the status of persons who are forced to leave their place of permanent residence are separated. The paper identifies a number of problems in the field of ensuring the rights and freedoms of IDP’s in Ukraine. The State Targeted Program for Reconstruction and Peacebuilding in the Eastern Regions of Ukraine was analyzed, the implementation of which was envisaged during 2017–2020. The program emphasizes the challenges, not only economic but social in nature, of the reintegration of internally displaced persons and combatants. The negative effects of forced displacement are equally tangible for both internally displaced persons and their host territorial communities. The load on social infrastructure facilities, the decline in the level and quality of service delivery, social instability cause dissatisfaction and misunderstanding between increasingly vulnerable internally displaced persons, combatants returning home, and territorial communities of inhabited settlements. Without proper regulation, internal displacement becomes a growing burden for host communities to provide basic services, which undermines social cohesion, undermines public investment in reform, creates uncertainty among the population, and increases the risk of further complications.

In view of the above, the result of the study can be considered as suggested ways to overcome and solve these problems.

Key words: forced migrants, internally displaced persons.

Література:

1. Буткевич В., Мицик В., Задорожній О. Міжнародне право. Основні галузі : підручник / за ред. В. Буткевича. Київ : Либідь, 2004. 816 с.
2. О лицах, вынужденно перемещенных с оккупированных территорий Грузии, – вынужденных переселенцах : Закон Грузии от 6 февраля 2014 г. URL: https://matsne.gov.ge/index.-php?option=com_ldmssearch&view= docView&id=2244506&lang=ru/.
3. Тимчик Г. Проблеми правового забезпечення захисту внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Правове регулювання економіки :* збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», юридичний ф-т ; редкол. : В. Опришко (головн. ред.) та ін. Київ : КНЕУ, 2014. Вип. 14. С. 161–172.
4. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 26. Ст. 892.
5. Правові питання щодо тимчасового розміщення та допомоги громадянам України – внутрішньо переміщеним особам стосовно реєстрації, майнових питань, соціальної допомоги, реєстрації підприємницької діяльності, освіти та інших питань. URL: http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/2- uncategorised/1293-vnutrishno-peremishcheni-osobi.
6. Козинець І., Шестак Л. Міжнародні стандарти захисту та допомоги внутрішньо переміщеним особам. *Молодий вчений.* 2014. № 12. URL: http://molodyvcheny.in.ua /files /journal/ 2014/12/59.pdf.
7. Тимчасовий порядок контролю за переміщенням осіб, транспортних засобів та вантажів (товарів) через лінію зіткнення у межах Донецької та Луганської областей : наказ Служби

безпеки України від 22 січня 2015 р. № 27. URL: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=136472&cat_id=136462.
8. Про затвердження Порядку використання коштів, що надійшли від фізичних та юридичних осіб для надання одноразової грошової допомоги постраждалим особам та внутрішньо переміщеним особам : постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 № 535. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/535- 2014-п.
9. Про внесення змін до Податкового кодексу України т а деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи : Закон України від 24 грудня 2015 р. № 909–VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-19/page/text.

УДК 327 (479.22:73) «20»
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199692

ГРУЗІЯ В ПОЛІТИЦІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ ЩОДО ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ В ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

Пашаєва К. Ф.,
аспірант кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

У статті досліджено політику Сполучених Штатів Америки щодо регіону Південного Кавказу, зокрема динаміку зовнішньополітичного процесу між Грузією та Сполученими Штатами Америки. На особливу увагу заслуговують саме ці відносини, оскільки їх розвиток впливав на політику світового лідера щодо регіону загалом. У цьому контексті Грузія розглядається важливою складовою частиною збільшення впливу Сполучених Штатів Америки в регіоні та на пострадянському просторі. З появою інтересу у Сполучених Штатів Америки до Південного Кавказу наприкінці 1990-х років було проголошено основні політичні принципи, а саме: зміцнення суверенітету і підтримка незалежності держав регіону, вирішення територіальних конфліктів, пошук шляхів для зниження залежності країн регіону від Росії, надання допомоги у процесі проведення внутрішніх реформ. Дослідження має на меті аналіз політики провідного світового актора щодо Грузії на початку XXI століття, виявляє причини американської зацікавленості у Грузії, характеризує особливості співпраці у процесі її демократичного транзиту. Стаття є комплексним дослідженням політики Сполучених Штатів Америки щодо Грузії та чинників її формування в контексті аналізу основних аспектів двосторонніх відносин.

З кінця 1990-х років співпраця між Сполучених Штатами та Грузією була зосереджена на розбудові її демократичних інститутів. Відносини зі Сполученими Штатами Америки були і є вкрай важливими для грузинської держави, яка потребує зовнішньої підтримки. Прагнення країни до євроатлантичної та європейської інтеграції довгий час заохочувались глобальним лідером. Геостратегічне розташування Грузії та її відносини із країнами регіону важливі в контексті реалізації регіональних проєктів, зокрема енергетичних, а також готовністю слугувати плацдармом для політичного впливу Сполучених Штатів Америки і НАТО на Південному Кавказі. Особливо важлива для Грузії підтримка Сполучених Штатів Америки після російської агресії 2008 року щодо деокупації її територій, відновлення територіальної цілісності та подальшого зміцнення демократичних інституцій.

Ключові слова: Грузія, Південний Кавказ, США, євроатлантична інтеграція, Російська Федерація, зовнішня політика, НАТО.

Постановка проблеми. Постбіполярний період у міжнародних відносинах характеризується великими геополітичними змінами. Із цим пов'язано те, що в таких регіонах, як Південний Кавказ, відбувається зіткнення інтересів провідних світових гравців. З моменту набуття незалежності країнами Південного Кавказу проголошеними політичними принципами Сполучених Штатів Америки (далі – США) є зміцнення суверенітету і підтримки незалежності держав регіону, а також пошук шляхів зниження їх залежності від Росії, надання допомоги у процесі проведення внутрішніх реформ. На особливу увагу заслуговують відносини Грузії зі США, оскільки їхня динаміка впливала на політику світового лідера щодо регіону загалом.

У процесі дослідження використано статті закордонних науковців, які зробили значний внесок у вивчення зовнішньополітичних і геополітичних аспектів із зазначеної проблематики, а саме: Дж. Ніксі, Т. Джермана, Р. Гірагосяна, Є. Румера, Р. Сокольські, П. Стронскі, К. Какачії, О. Гафарли, А. Анапіосян та інших.

Хочеться окремо відзначити аналітичний доклад із питань політики США щодо регіону Південного Кавказу «Політика США на Південному Кавказі: Вірменія, Грузія та Азербайджан» Є. Румера, Р. Сокольські, П. Стронскі, які є провідними експертами Фонду Карнеґі із програми Росії та Євразії, а також «Південний Кавказ: драма на три акти» Дж. Ніксі – експерта та голови програми Росія та Євразія Королівського інституту міжнародних відносин. Вказані дослідження надають комплексний і обґрунтований аналіз зовнішньополітичну процесу в регіоні, а саме висвітлюють різні аспекти американо-грузинських відносин.

Мета статті – проаналізувати розвито квідносин між США та Грузією на початку XXI ст., визначити причини зацікавленості глобального лідера в регіоні, а саме у Грузії, охарактеризувати особливості співпраці у процесі демократичного транзиту країни.

Виклад основного матеріалу. Загальні засади зовнішньої політики США щодо Південного Кавказу, зокрема Грузії, були закладені на початку 1990-х рр., що було зумовлено глобальними тенденціями та знайшло своє втілення в основних напрямах співпраці. Цими напрямами є: підтримка демократизації і політичного реформування, сприяння переходу до ринкової економіки країн регіону, співпраця у сфері безпеки і боротьби з тероризмом, комплексні зусилля з урегулювання регіональних конфліктів та їх медіації [1, с. 265].

Ці засади безпосередньо пов'язані з інтересами Сполучених Штатів Америки зі зниження російського впливу на Кавказі та в Центральній Азії, та метою забезпечення доступу до енергетичних ресурсів Каспійського регіону. Присутність Росії в цих регіонах зміцнює її політичні позиції на глобальному рівні, що суперечить зовнішньополітичним цілям США та їхніх партнерів. У свою чергу, наявність стратегічних інтересів у США щодо Південного Кавказу викликає занепокоєння в Росії, яка вбачає в інтеграції країн регіону з НАТО та Європейським Союзом загрозу власним інтересам [2, с. 53].

З появою інтересу у США до Південного Кавказу Грузія перетворилася на головного союзника глобального лідера в регіоні. На думку політичного експерта Торнике Шарашенидзе, саме протекція США дозволила Грузії розвивати і зміцнювати свою державність без російського впливу [3, с. 45].

Найбільш плідним періодом у відносинах між США та Грузією був період адміністрацій Джорджа Буша-мл. та М. Саакашвілі. Саме із приходом у 2001 р. адміністрації Дж. Буша-мл. американська політика щодо Південного Кавказу активізувалася. Терористична атака 11 вересня 2001 р. і військові кампанії в Афганістані й Іраку вплинули на зовнішньополітичні пріоритети США. Є. Румер, Р. Сокольські та Пол Стронскі вказають на те, що на зміну невирішеним проблемам пострадянського перехідного періоду прийшли виклики нової ери, як-от матеріально-технічне забезпечення військової операції в Афганістані, створення міжнародної антитерористичної коаліції та міжнародної коаліції для війни в Іраку [4].

У березні 2002 р. США оголосили початок програми «Навчання і оснащення» ("Georgia Train and Equip Program") з озброєння та навчання збройних сил Грузії, яка була частиною операції «Непохитна свобода в Панкіській ущелині». Програма була спрямована на захист Грузії від російського тиску, пов'язаного із прагненням перехоплення чеченських бойовиків, які могли укриватися в Панкіській ущелині на території країни. У результаті проведення програми грузинським збройним силам було надано спеціалізовану допомогу і підвищено антитерористичний потенціал окремих підрозділів грузинської армії [1, с. 272].

Важливою віхою у відносинах між США та Грузією була «революція троянд» 2003 р. Нова грузинська політична еліта поставила перед собою амбіційну мету інтеграції із Заходом. Ці наміри були позитино сприйняті США, оскільки в період президентства Дж. Буша-мл. сприяння розвитку демократії було головним пріоритетом американської зовнішньої політики. Тому наміри здійснити демократичні перетворення гарантували Грузії ще більшу підтримку Сполучених Штатів.

Політичні експерти вказують на те, що успіхи Грузії мали сприяти поширенню демократичної ліберальної моделі на пострадянському просторі, де зусилля США із просування демократії зустріли опір, особливо за президентства Володимира Путіна, за якого позначилися авторитарні тенденції в російській політиці. Аналогічні тенденції проявилися у країнах Південного Кавказу – династичний трансфер влади 2003 р. в Азербайджані, суперництво різних політичних угруповань у Вірменії, поширена корупція, зловживання владними повноваженнями та розквіт клієнталістських мереж ставили під загрозу процес демократичних перетворень [4].

Із приходом до влади М. Саакашвілі було остаточно оформлено стратегічний курс Грузії на євроатлантичну інтеграцію. Національна концепція країни зазначає, що членство Грузії в НАТО стане гарантією безпеки і стабільності грузинської нації, відіграватиме важливу роль у зміцненні стабільності в усьому регіоні [5]. Першими кроками в цьому напрямі було набуття членства в Раді Європи й участь як країни-транзитера в енергетичному проєкті Баку – Тбілісі – Джейхан. Ще в листопаді 2002 р. на саміті у Празі Грузія стала першою країною Південного Кавказу, яка висловила бажання вступити в Північноатлантичний альянс [6, с. 603].

У світлі цих подій США переорієнтували свою політику на Південному Кавказі з Азербайджану, газ і нафта якого могли б стати драйверами розвитку регіону, на Грузію, яка розробила програму реформ і обрала прозахідний політичний вектор. Це перетворило Грузію на безперечного лідера трансформацій на Південному Кавказі і на усьому пострадянському просторі. Однак Росія сприймала інтеграцію Грузії до західних політичних і військових організацій як загрозу власним інтересам, особливо в контексті розширення НАТО на Схід.

Грузія надавала і продовжує активно надавати військову та політичну підтримку коаліціям, які очолюють Сполучені Штати. Грузинські підрозділи, які пройшли навчання за програмами допомоги США, успішно брали участь у Міжнародних силах сприяння безпеці НАТО в Афганістані та відправила третій за кількістю військовий контингент для проведення операції в Іраку. Хоча Сполучені Штати під-

тримували Грузію, укріплюючи її сподівання на членство в НАТО, проте продовжували заохочувати Грузію співпрацювати з Росією над мирним урегулюванням відносин із сецесіоністськими регіонами – Абхазією та Південною Осетією, не заперечуючи проведення там Росією миротворчих операцій.

На думку аналітика Р. Гірагосяна, Південний Кавказ є регіоном, який неможливо розглядати поза контекстом російсько-американських відносин. Перед американською політичною елітою стоїть завдання врівноваження наступальної позиції Росії в регіоні та підтримки співробітництва з Росією у сфері безпеки в контексті боротьби з міжнародним тероризмом [1, с. 281]. Саме тому адміністрація президента Б. Обами прагнула скорегувати політичну лінію, якої дотримувалися її попередники. Це передбачало перехід від агресивної односторонньої політики до більш узгодженого багатостороннього курсу. На тлі поступового виведення американських військ з Іраку ця зміна інтересів і стратегічних цілей новою адміністрацією призвела до зміни політики США щодо Південного Кавказу загалом [1, с. 273].

Російсько-грузинська війна 2008 р. є водорозділом в еволюції політики США щодо не тільки Грузії, але й Південного Кавказу. Російська агресія продемонструвала готовність протидіяти США у своїй сфері впливу, і що набуття членства в Північноатлантичному альянсі неприпустимо для будь-якої пострадянської держави. У свою чергу, США не були готові до конфрантації з Росією через євроатлантичні амбіції Грузії [4].

Під час конфлікту грузинський військовий контингент з Іраку було повернено до Грузії [7, с. 132]. Разом із наданням 30 млн доларів як гуманітарної допомоги та багаторічним пакетом економічної допомоги в 1 млрд доларів для стабілізації економіки, вирішення проблем переміщених осіб та підтримки демократичного розвитку країни [8, с. 132]. Украй важливою була дипломатична підтримки, надана США, особливо в питанні невизнання суверенітету та деокупації Абхазії і Південної Осетії [3, с. 47].

Для Грузії конфлікт із Росією в серпні 2008 р. був руйнівним. Матеріальна шкода, завдана країні, оцінювалась приблизно в 1 млрд доларів, переважну кількість ударів завдано по військовим базам, аеродромам і зенітним системам [9, с. 16]. Водночас цивільні об'єкти значно не пошкоджено. На думку К. Какачії, найбільші втрати для Грузії були репутаційні, оскільки вона втратила імідж надійного об'єкта для інвестування, не змогла гарантувати безпеку транспортним маршрутам, які проходять її територією [9, с. 16].

Так, серпнева війна виявила ризики, пов'язані з функціонуванням енергетичного коридору в регіоні. Зрозумілою стала необхідність надання більш вагомих гарантій безпеки регіону західними гравцями, оскільки було продемонстровано, що регіональна енергетична інфраструктура є ціллю для нанесення ударів у процесі конфліктів [9, с. 16].

Незважаючи на зазначену вище шкоду, російська військова агресія не змогла змінити курс Грузії на демократичний розвиток та інтеграцію до НАТО [5]. Політичний діалог і практичне співробітництво із Грузією було посилено, зокрема через Комісію НАТО – Грузія та Річну національну програму. 9 січня 2009 р. укладена американо-грузинська Хартія про стратегічне партнерство, яка передбачала поглиблення інтеграції з Північноатлантичним альянсом.

НАТО надає підтримку Грузії у процесі здійснення реформ, зокрема демократичних, виборчих і судових, а також реформування безпекового й оборонного секторів. Для кращої координації зусиль було створено Офіс зв'язку НАТО у Грузії. Альянс надає значну підтримку Груії в питанні захисту її територіальної цілісності та суверенітету, заохочує учасників Женевських переговорів відігравати більш конструктивну роль для мирного врегулювання конфлікту, закликаючи Росію відмовитись від визнання південно-осетинського й абхазького регіонів незалежними державами [10].

Внесок Грузії в миротворчу операцію міжнародної коаліції в Афганістані позитивно вплинув на її імідж стратегічного партнера західних країн. Це було підтверджено на Лісабонському саміті НАТО 2010 р., на якому Грузію було включено в число аспірантів [10].

Експерти характеризують політику США на Південному Кавказі після російсько-грузинського військового конфлікту як спробу збереження статусу-кво за відсутності нових ініціатив. США зосередились на запобіганні спалаху нового конфлікту між Росією і Грузією, допомозі Грузії у процесі переходу влади до нової політичної еліти [4]. Прихід до влади у Грузії у 2012 р. нової політичної сили – коаліції «Грузинська мрія» – не вплинув на зовнішньополітичні пріоритети. Після парламентських виборів 2012 р. уряд країни проводив більш стриману та збалансовану зовнішню політику, намагаючись встановити діалог із Росією, водночас дотримуючись курсу на інтеграцію з європейськими та євроатлантичними інститутами [6, с. 604].

Українська криза 2014 р. спричинила значні зрушення в політиці США на Південному Кавказі, загалом вплинула на євроатлантичну безпеку. Анексія Криму і подальші дії Росії продемонстрували не тільки протест проти вступу колишніх радянських республік до НАТО, а й російську опозицію щодо укладання угод про асоціацію з Європейським Союзом (далі – ЄС) [4]. На думку експертів, було покладено кінець епохи, коли ЄС, Росія і США спільно визнали ідею рівної відповідальності за колективну безпеку і відмовилися від концепції «сфер впливу», тому діючі засади зовнішньої політики США виявилися нерелевантними, а нові ще не були розроблені [4].

За часів адміністрації Д. Трампа політика США щодо регіону не зазнала змін. Дослідниця М. Аублаа зазначає, що США послідовно дотримуються політики невизнання сепаратистських режимів на території Грузії та інших країн пострадянського простору. У травні 2017 р. США на законодавчому рівні визнали Абхазію та Південну Осетію окупованими територіями, була накладена заборона на надання фінансової підтримки країнам, які визнали їхню незалежність, що є формою політичного тиску на ці країни [11, с. 317].

У 2016 р. укладено двосторонній Меморандум про поглиблення партнерства між Грузією і Сполученими Штатами у сфері оборони та безпеки, а також рамкову угоду на 2016–2019 рр., що розширили можливості модернізації грузинських збройних сил. Угода визначає довгострокові завдання двосторонньої співпраці Грузії і США та синхронізацію пріоритетів. У травні 2017 р. укладена Угода щодо обміну розвідувальною інформацією в боротьбі з тероризмом [12].

Також затверджено низку законопроєктів, ініційованих Конгресом США 115-го скликання, спрямованих на збереження курсу на євроатлантичну інтеграцію країни, підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності, які засуджують російську окупацію грузинських територій [12].

Як відомо, Грузії для набуття членства в НАТО необхідно відновити територіальну цілісність та вирішити довготривалі сепаратистські конфлікти на своїй території. Однак укладений у листопаді 2014 р. Росією з Абхазією Договір про союз та інтеграцію, який передбачав створення російсько-абхазької об'єднаної групи сил, та аналогічний договір із Південною Осетією лютого 2015 р. негативно впливають на перспективи членства Грузії в НАТО [6, с. 605]. Тому перед Грузією все ще стоїть завдання пошуку політичного шляху врегулювання суперечки із сепаратистськими регіонами.

Т. Джерман зауважує, що НАТО, у свою чергу, усе ще не має чіткого стратегічного бачення Південного Кавказу та пострадянського простору [6, с. 614]. На Саміті НАТО в Уельсі 2014 р. Грузії так і не було надано ПДЧ. Проте діалог було поглиблено, і країна отримала істотну підтримку Альянсу, яка передбачає розбудову оборонного потенціалу, спільні навчання, зміцнення зв'язків та розширення можливостей взаємодії між сторонами, що знайшло свою втілення у відкритті спільного навчального центру НАТО – Грузія у Вазіані в серпні 2015 р. [13, с. 227].

Так, незважаючи на те, що Грузія володіє усіма інструментами для набуття членства: Комісія НАТО – Грузія, Щорічна національна програма, Істотний пакет НАТО – Грузія тощо, Альянс не готовим до розширення, особливо на тлі останніх подій. Передусім це пов'язано із зовнішньополітичною лінією Росії, яка перешкоджає розширенню НАТО на пострадянському просторі. Експерт уважає, що керуючись принципом гри з нульовою сумою у відносинах зі своїми сусідами, які бажають тісно співпрацювати з ЄС та НАТО, Росія стимулює появу нових розділових ліній на європейському субконтиненті [6, с. 614].

Висновки. Отже, підтримка незалежності та суверенітету країн Південного Кавказу є основою політики США в регіоні. У постбіполярний період діяльність Сполучених Штатів у регіоні була зосереджена на допомозі у процесі демократичного транзиту Грузії, разом із підтримкою прагнень держави до євроатлантичної інтеграції. Важливим аспектом присутності США в регіоні була участь в енергетичному секторі Каспійського басейну, а також попереджені посилення позицій Росії.

У свою чергу, Грузія була і є зацікавлена в розвитку відносин із глобальним лідером, використовує власні інструменти для його залучення в регіон, якими є її геостратегічне розташування і добросусідські відносини з Вірменією й Азербайджаном, що важливо в контексті реалізації регіональних проєктів, а також готовністю слугувати елементом політичного впливу США та НАТО на Південному Кавказі.

Важливий етап у політиці США в регіоні пов'язаний із «революцією троянд» 2003 р., яка стала імпульсом для демократичного оновлення південнокавказських країн та поширення західних інститутів у регіоні. Грузія досягла значних успіхів у проведенні внутрішніх трансформацій. Проте серпневі події 2008 р., коли Росія вдалася до застосування сили для захисту своїх інтересів, вплинули на політику США не лише в регіоні, а й на всьому пострадянському просторі. Після цього політика США на Південному Кавказі фактично втратила свою опору, темпи співпраці США із Грузією необхідно було сповільнити у зв'язку з бажанням уникнути конфронтації з Російською Федерацією.

США надають значну дипломатичну підтримку Грузії і виступають на захист її територіальної цілісності, надавши Абхазії та Південній Осетії статусу окупованих територій. Урегулювання конфліктів у регіоні є важливим аспектом політики США, оскільки військова ескалація на Південному Кавказі може стати загрозою для союзників НАТО в Чорноморському регіоні, заважатиме реалізації економічних і енергетичних проєктів.

Pashaieva K. Georgia in the U. S. policy towards the South Caucasus during the post-bipolar period

Article studies policy of the United States towards the region of South Caucasus in particular the dynamics of foreign policy process between Georgia and the United States. It is noteworthy that development of these relations has influenced the world leader's policy towards the region as a whole. Within

this context Georgia is seen as a key element of the increasing U. S. influence in the region and the post-Soviet space. With the advent of the U. S. interest in the South Caucasus in the late 1990sbasic political principles were proclaimed, such as strengthening of sovereignty and support for independence of regional countries, resolution of territorial conflicts, and finding ways to reduce Russia's influence in the region, as well as assistance in the process of internal transformation. The aim of the research is to analyze policy of the world leading actor towards Georgia at the beginning of the 21st century, identify reasons for American interest in Georgia, and characterize features of cooperation within the process of its democratic transit. The article is a comprehensive study of the U. S. policy towards Georgia and factors that shape it in the context of analysis of bilateral relations' main aspects.

Thus, since the late 1990s cooperation between the United States and Georgia has been focused on the development of its democratic institutions. Relations with the United States have been of the utmost importance to the Georgian state which needs external support. The country's aspirations for Euro-Atlantic and European integration have been encouraged for a long time by global leader. Futher more, the geo-strategic location of Georgia and its relations with the region's countries, what is extremely important in the implementation of regional projects, in particular energy ones, as well as the willingness to serve as a strategic foothold for the U. S. and NATO political influence in the South Caucasus. Another important aspect of cooperation between the countries is the U. S. support provided to Georgia after the Russian aggression of 2008 for the de-occupation of its territories, restoration of its territorial integrity and further strengthening of its democratic institutions.

Key words: Georgia, South Caucasus, U.S., Euro-Atlantic integration, Russian Federation, foreign policy, NATO.

Література:

1. Гирагосян Р. Национальные интересы США и стратегии деятельности на Южном Кавказе. *Южный Кавказ – 20 лет независимости*. Тбилиси : Фонд Фридриха Эберта, 2011. С. 263–284.
2. Гударзи М., Лашаки А., Талеби С. Политика взаимного сдерживания России и Соединенных Штатов на Южном Кавказе: достижения и препятствия. *Кавказ & Глобализация.* 2014. Вып. 3–4. С. 47–58.
3. Шарашенидзе Т. Политика перезагрузки и ее влияние на Грузию. *В поисках путей нормализации российско-грузинских отношений* / под ред. М. Марианашвили. Тбилиси, 2014. С. 45–50.
4. Rumer E., Sokolsky R., Stronski P. U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: https://carnegieendowment.org/2017/05/31/u.s.-policy-toward-south-caucasus-take-three-pub-70122 (дата звернення: 02.11.2019).
5. National Security Concept of Georgia. URL: https://mod.gov.ge/uploads/2018/pdf/NSC-ENG.pdf (дата звернення: 02.11.2019).
6. German T. Heading west? Georgia's Euro-Atlantic path. *International Affairs.* 2015. Vol. 91. № 3. P. 601–614. DOI: 10.1111/1468-2346.12286.
7. Sadri H., Burns N. The Georgia Crisis: A New Cold War on the Horizon? *The Caucasian Review of International Affairs. 2010.* Vol. 4. № 2. P. 126–144. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/116295/CRIA_Spring_2010_Full%20Issue.pdf (дата звернення: 02.11.2019).
8. Nixey J. The South Caucasus: drama on three stages. *America and a Changed World: A Question of Leadership* / edited by R. Niblett. Hoboken, 2010. P. 125–142. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Americas/us0510_nixey.pdf (дата звернення: 02.11.2019).
9. Kakachia K. Challenges to the South Caucasus regional security aftermath of Russian – Georgian conflict: Hegemonic stability or new partnership? *Journal of Eurasian Studies.* 2011. Vol. 2. № 1. P. 15–20. DOI: 10.1016/j.euras.2010.10.005.
10. Декларація Лісабонського саміту. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68828.htm (дата звернення: 02.11.2019).
11. Aublaa M. Possible Challenges to the Republic of Abkhazia in the Focus of Trump Administration's Geopolitical Interests in the South Caucasus. *Journal of Caucasian Studies.* 2018. Vol. 3. № 6. P. 307–323.
12. Гегелашвили Н. Политика администрации Д. Трампа в отношении стран Закавказья. *Россия и Америка в XXI веке.* 2019. № 1. DOI: 10.18254/S207054760004627-6.
13. MacFarlane S. Georgia's security predicament. *25 Years of Independent Georgia: Achievements and Unfinished Projects* / edited by G. Nodia. Tbilisi, 2016. P. 208–236.

УДК 329:366.02 (477)
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199693

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

Рудень Д. М.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
Національного університету біоресурсів і природокористування України

У статті проаналізовані політико-правові засади державного фінансування політичних партій в Україні, зокрема наведений розвиток законодавчої бази, яким регулюються надання та використання коштів державного бюджету політичними партіями в Україні. Розглянуте чинне українське законодавство щодо фінансування політичних партій, зазначені обсяги фінансування, наведені оцінки політиків та експертів щодо обсягів фінансування та принципів відбору політичних партій, які мають право на державне фінансування своєї діяльності. Для порівняння наведені приклади державного фінансування політичних партій інших країн, які згруповані у три системи, коли фінансуються тільки ті партії, які не потрапили до національного парламенту, які потрапили та фінансуються пропорційно отриманим мандатам, та ті, які взяли участь у виборах.

Проаналізовані витрати бюджетних коштів політичними партіями та виміряна ефективність їх використання. Найбільше політичні партії витрачали бюджетні кошти на пропаганду, утримання осередків, заробітну плату для працівників, оренду офісів та несли матеріальні витрати. Практично не фінансувалось державним коштом політичними партіями вдосконалення ідеологічної складової частини діяльності партії, розроблення програм, стратегій, політик партій, не виділялися кошти на дослідження, зокрема соціологічні.

Розглянуто результати позачергових виборів до Верховної Ради України 2019 року та реакцію громадянського суспільства на діяльність тих політичних партій, які отримували право на державне фінансування, унаслідок чого була підтримана петиція до Президента України та внесені зміни до законодавства, яким перелік партій, що мають право на державне фінансування, був обмежений лише тими, які перемогли на виборах. Запропоновані висновки і рекомендації щодо подальшого вдосконалення законодавства у сфері фінансування діяльності політичних партій в Україні.

Ключові слова: державне фінансування політичних партій, політична система, політична корупція.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні устремління України, бажання суспільства позбавитися політичної корупції, зробити діяльність політичних партій більш прозорою та публічною, деідеологізація суспільства і політичних партій, їх орієнтація на олігархів та спонсорів, специфічне виборче законодавство, яке давало гандикап «партіям влади», професіоналізація партійного активу зумовили розробку законодавства щодо запровадження державного фінансування політичних партій в Україні.

Варто зазначити, що бюджетне фінансування діяльності політичних партій – поширена світова практика: 98 країн світу зі 180 виділяють кошти на поточну діяльність партій, а третина країн – коштом платників податків фінансує й передвиборчі кампанії партії [1].

Проблеми державного фінансування політичних партій досліджували іноземні науковці М. Дюверже, Л. Сайда, К. Фон-Бейме, К. Хессе, а також їм присвятили свої наукові праці українські вчені Л. Гонюкова, І. Кушнарьов, Е. Оліфіренко, Г. Петришина-Дюг, Ю. Шведа, О. Шумельда й інші.

Мета статті – дослідити стан політико-правового забезпечення засад державного фінансування політичних партій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перший тематичний законопроєкт було внесено до Верховної Ради ще в серпні 2002 р., і після більш ніж річного розгляду він був ухвалений Верховною Радою як Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні». Законом були внесені зміни до Закону України «Про політичні партії в Україні». Ним передбачалося, що «за рахунок коштів Державного бюджету України фінансується статутна діяльність політичних партій, не пов'язана з їхньою участю у виборах до органів державної влади, органів місцевого самоврядування» [2], а також відшкодування витрат на передвиборну агітацію під час парламентських виборів.

Право на державне фінансування статутної діяльності отримували ті партії, які здобули на останніх чергових виборах чотири і більше відсотків, зокрема якщо партія входила до складу виборчого блоку, який долав зазначений вище «поріг фінансування». Напрями витрачання державних коштів не конкретизувалися – усе, що підпадало під визначення «статутна діяльність політичної партії».

Однак державне фінансування статутної діяльності партій (мало розпочатися із січня 2007 р.) так і не було запроваджене на практиці: дія відповідних законодавчих положень була спочатку зупинена [3].

До питання державного фінансування політичних партій в Україні повернулися після Революції гідності.

Відповідно до результатів 16-го саміту «Україна – Європейський Союз», який відбувся у Брюсселі, Україна погодилась у повному обсязі виконати рекомендації Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) / Бюро демократичних інститутів і прав людини (далі – БДІПЛ) щодо реформування виборчого законодавства та вирішення питань фінансування політичних партій [4]. Унаслідок чого Верховна Рада України 8 жовтня 2015 р. ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції», спрямований на зменшення корупції через унесення комплексних змін до законодавства України у сфері фінансування політичних партій та передвиборної агітації [5].

У закордонній практиці можна виокремити три системи фінансування політичних партій. Перша – фінансуються лише партії, що не отримали на останніх виборах жодного мандата представницького органу. Друга – фінансуються лише політичні партії, репрезентовані в парламенті, але субвенції розподіляються з урахуванням кількості одержаних на виборах голосів (Бельгія, Іспанія, Кіпр). Третя – фінансуються всі політичні партії, які взяли участь у виборах до парламенту, незалежно від того, отримали вони мандати чи ні. Така модель існує в Німеччині, Австрії, Франції, Греції.

Пряме державне фінансування партій ефективно функціонує в Німеччині. У Законі Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) «Про політичні партії» вказано, що держава надає партіям кошти для часткового фінансування діяльності, яка передбачена Законом, зокрема Конституцією [6]. У ФРН субсидії видають тим партіям, які після підбиття підсумків виборів до бундестагу або Європарламенту отримують не менше ніж 0,5% голосів виборців, або на останніх виборах у ландтаг тієї чи іншої федеральної землі набирають не менше ніж 1% голосів. Також партія може отримати державне фінансування в разі залучення не менше ніж 10% «перших голосів» (голосів за кандидата в одномандатному окрузі) у будь-якому виборчому окрузі [7].

У Канаді система компенсації витрат політичних партій на виборах, як і в Німеччині, поширюється тільки на ті партії, які мають підтримку виборців. Відповідно до ст. 435 (1) Закону про вибори Канади, така підтримка надається кандидатам, які мають загалом не менше ніж 2% голосів виборців, які взяли участь у виборах, або 5% голосів – у виборчих округах, у яких зареєстрована партія висунула своїх кандидатів. Політична партія може розраховувати на покриття 50% своїх витрат на вибори в разі досягнення зазначених результатів [8].

У Польщі підтримка партій, що потрапили в парламент, здійснюється пропорційно до кількості здобутих нею депутатських місць у парламенті. В основу надання державних субсидій партіям покладено обернено пропорційний принцип, який не дає партії істотних фінансових переваг зі збільшенням електоральної підтримки. Залежно від відсотка голосів встановлюється певна фінансова квота. Відшкодування учасникам виборів витрат на ведення передвиборчої кампанії (так звана дотація) у Польщі здійснюється одноразово. Сума дотації пропорційна до кількості отриманих місць, але не може перевищувати фактичні витрати [9].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» була встановлена така схема державного фінансування поличних партій.

Щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності політичних партій, які мають на нього право, становить дві сотих розміру мінімальної заробітної плати, встановленого на 1 січня року, що передує року виділення коштів державного бюджету, помноженого на загальну кількість виборців, які взяли участь у голосуванні в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України.

На думку розробників Закону, цього обсягу достатньо для проведення статутної діяльності, але водночас не буде достатньо для проведення виборчих кампаній. За власними оцінками можна зробити висновок, що виділених коштів мало вистачати на працевлаштування партійних функціонерів у партійних організаціях та частково на винаймання офісів, проведення ж активної агітаційної роботи, видання власної партійної преси, оплата політичної реклами в засобах масової інформації (далі – ЗМІ) потребують додаткового залучення коштів.

Відповідно до Закону, політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України її виборчий список кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримав не менше 2% голосів виборців від загальної кількості голосів виборців, поданих за всі виборчі списки кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі.

Ця норма є нормою розвитку малих політичних партій. Таке фінансування дає шанс ідеологічним партіям, малочисельним партіям на функціонування в міжвиборний період.

Варто звернути увагу на таку норму Закону: кошти, виділені з державного бюджету на фінансування статутної діяльності політичних партій, розподіляються Національним агентством з питань запобігання корупції між політичними партіями в такому порядку:

1) сума в розмірі 10% щорічного обсягу державного фінансування статутної діяльності політичних партій, передбаченого ст. 17–2 цього Закону, розподіляється порівну між політичними партіями, які отримали право на таке фінансування згідно із цим Законом, якщо за результатами останніх чергових чи позачергових виборів народних депутатів України кількість представників однієї статі серед обраних від відповідних політичних партій народних депутатів України, які набули своїх повноважень, не перевищує двох третин від загальної кількості народних депутатів України, обраних від цієї політичної партії;

2) сума в розмірі 100% щорічного обсягу державного фінансування статутної діяльності політичних партій, передбаченого ст. 17–2 цього Закону, розподіляється між політичними партіями, які мають право на отримання такого фінансування згідно із цим Законом, пропорційно до кількості дійсних голосів виборців, поданих за списки кандидатів у народні депутати України від таких політичних партій у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на виборах народних депутатів України.

З моменту започаткування фінансування діяльності політичних партій лише шість партій мали можливість і скористалися цим (див. табл. 1).

Варто зазначити, що у 2016 р. «Опозиційний блок» відмовився від державного фінансування статутної партії, а його представники заявляли про необхідність направлення цих коштів на освіту [10]. Проте у 2017–2019 рр. «Опозиційний блок» уже не гребував державним фінансуванням.

Саме з моменту отримання державних коштів рівень приватного фінансування «Опозиційного блоку» різко впав. Водночас, за підсумками 2016–2017 рр. партія була серед лідерів зі збору приватних внесків, отримавши від бізнесу, членів партії та громадян 20,5 млн грн (із них 15,6 млн – на центральний рахунок, 4,9 млн – на рахунки місцевих осередків). Серед парламентських партій більше приватних внесків за цей же період отримала лише «Батьківщина» (22 млн). Крім цього, держкошти дозволили «Опозиційному блоку» розрахуватися за старі борги й замовити додаткову рекламу на телеканалі «Інтер» [11].

Таблиця 1

Державне фінансування статутної діяльності політичних партій у 2016–2019 рр.[1]

Рік **Назва політичної партії**	**III–IV квартал 2016 р.**	**2017 р.**	**2018 р.**	**2019 р.**
«Блок Петра Порошенка»	49,5 млн грн	112,1 млн грн	130,2 млн грн	143,4 млн грн
«Народний фронт»	50,2 млн грн	113,7 млн грн	132 млн грн	145,5 млн грн
Об'єднання «Самопоміч»	44,5 млн грн	100,6 млн грн	65,5 млн грн (додатково отримує 10% за ґендерну рівність)	72 млн грн + 56,6 млн грн (за ґендерну рівність)
«Радикальна партія Олега Ляшка»	16,9 млн грн	38,2 млн грн	44,4 млн грн	48,9 млн грн
ВО «Батьківщина»	6,4 млн грн	29,2 млн грн	33,9 млн грн	37,3 млн грн
«Опозиційний блок»	–	48,5 млн грн	56,3 млн грн	61,9 млн грн
Усього	**167,6 млн грн**	**442,4 млн грн**	**513,6 млн грн**	565,6 млн грн

Оскільки Законом не регулюються статті видатків і не передбачене цільове використання коштів, а лише вказується їх статутна діяльність, доцільно проаналізувати, на що ж вони витрачалися.

[1] Інформацію взято з вебсайту Національного агентства з питань запобігання корупції.

Наприклад, за перше півріччя 2018 р. політичні партії витратили 235,5 млн гривень. У «топ-5» видатків партій входять пропаганда, утримання осередків, заробітна плата для працівників, оренда офісів і матеріальні витрати. Найбільшу кількість грошей на пропаганду витратила ВО «Батьківщина» (24,8 млн грн). Ця сума практично рівняється тому, що вони отримали на свої рахунки із приватних джерел. На другому місці стоїть «Самопоміч», яка витратила 9,9 млн. І третя сходинка – за «Радикальної партією Олега Ляшка», яка витратила 7,7 млн. На утримання осередків партії сумарно витратили майже 49 млн грн. Але ця витрата характерна лише для БПП «Солідарність» та «Опозиційного блоку».

На заробітну плату працівникам секретаріатів політичні сили витратили трохи більше ніж 39,6 млн грн [12].

Аналіз структури витрат партіями отриманого державного фінансування, здійснений Комітетом виборців України, свідчить, що основними напрямами витрат коштів є: політична реклама, особливо у 2016 р.; забезпечення діяльності центрального апарату та місцевих осередків партій; зарплата працівників статутних органів і місцевих організацій партій [13]. Витрачання партіями отриманих із держбюджету коштів загалом відповідає цільовому призначенню, визначеному законодавством – «фінансування статутної діяльності». Критики з боку експертів зазнає витрачання партіями значного відсотка державного фінансування на рекламу, що спостерігалося у 2017 р. [14].

Наведені дані, з одного боку, підтверджують тезу про те, що коштів, які виділяються, вистачає лише на утримання центральних апаратів і осередків політичних партій – заробітну плату, оргтехніку, транспортні та комунікаційні послуги тощо. Хоча ці видатки мали б фінансуватися коштом членських внесків, спонсорської допомоги, за використання волонтерської праці членів партій. З іншого боку, незначними є видатки на досягнення партіями своїх програмних та ідеологічних цілей. Оскільки Законом не передбачено фінансування участі партій у виборчих кампаніях, то партії могли б зосередити зусилля, наприклад, на проведенні навчання партійного активу, розробленні програмних документів та стратегій розвитку країни відповідно до їхньої ідеології, розвитку досліджень для вироблення державних політик, виданні партійної навчальної літератури, проведенні соціологічних досліджень тощо. Також замалими, порівняно з коштами власних надходжень, є видатки державних коштів політичних партій на політичну рекламу.

Зазначимо, що ті політичні партії, які отримали державне фінансування починаючи із 2016 р. не лише не збільшили своєї квоти місць у Верховній Раді України, а ледь подолали виборчий бар'єр для проходження в парламент. Особливо слід виокремити політичну партію «Народний фронт», яка перемогла на парламентських виборах у 2014 р., витрачала майже всі державні кошти на політичну рекламу, а не на розбудову партії та її осередків, – вона втратила підтримку громадян і опинилася поза парламентом.

Звичайно, уже це не могло залишатися непоміченим і не сприймалося великою частиною українського суспільства.

Так, 23 липня 2019 р. на офіційному інтернет-порталі Президента України була оприлюднена електронна петиція Миколи Томенка «Скасувати бюджетне фінансування політичних партій в Україні», яка набрала 25 808 голосів із 25 000 необхідних. Ініціатор петиції запропонував на розгляд парламенту проєкт закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції», яким передбачено, що право на отримання державного фінансування статутної діяльності мають лише ті політичні партії, які на останніх виборах народних депутатів України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримали не менше 5% голосів [15].

У петиції зазначено, що за 2016–2019 рр. з державного бюджету України на діяльність політичних партій виділено майже 1 млрд 500 млн грн. На переконання автора петиції, використовувати народні гроші на утримання партій у воюючій, бідній, корумпованій країні – цинічно і неприпустимо. Відомо, що із 2019 р. величезні гроші також отримають партії, які не потрапили до парламенту. Нині державним коштом фінансуватимуться не лише політичні сили, які подолали п'ятивідсотковий бар'єр, а й ті, що набрали 2%. Попередньо, за оцінками експертів, партії отримають такі суми з бюджету за п'ять років: «Слуга народу» – понад 2,685 млрд; «Опозиційна платформа» – 705 млн; «Європейська солідарність» – 545 млн; «Батьківщина» – 465 млн; «Голос» – 385 млн; «Сила і честь» – 270 млн; «Опозиційний блок» – 200 млн; «Партія Шарія» – 190 млн; «Радикальна партія Олега Ляшка» – 170 млн; «Українська стратегія Гройсмана» – 135 млн; «Свобода» – 130 млн. Загалом на утримання цих партій за п'ять років діяльності Верховної Ради український народ повинен витратити приблизно 5 мільярдів 900 мільйонів гривень. Саме тому ініціатором петиції було запропоновано скасувати або принаймні призупинити законодавчі акти, які передбачають фінансування політичних партій із державного бюджету [15].

У відповідь на петицію Президентом України було внесено на розгляд Верховної Ради України, а 2 жовтня 2019 р. народними депутатами України IX скликання ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення ефективності інституційного механізму запобігання корупції», яким було встановлено, що щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності політичних партій, які відповідно до цього Закону мають право на таке фінансування, становить дві сотих розміру мінімальної заробітної плати. Політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України її виборчий список кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримав не менше п'яти відсотків голосів виборців від загальної кількості голосів виборців, поданих за всі виборчі списки кандидатів у народні депутати України в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі.

Висновки. Отже, запровадження державного фінансування політичних партій відповідає світовим трендам розвитку політичних систем, утвердженню демократичних принципів в українському суспільстві, є спробою встановлення запобіжника до проявів політичної корупції, підтримкою для малочисельних та ідеологічних партій, які не мають крупних спонсорів та не фінансуються олігархами. Водночас обсяги фінансування, діюча система розподілу коштів залишаються дискусійними та потребують доопрацювання. Перегляду потребує виборче законодавство, яке ставить суб'єктів виборчого процесу – політичні партії – у нерівні умови, передбачаючи грошову заставу для участі у виборах. Удосконалення потребує і законодавча база щодо звітності політичних партій про використання коштів політичних партій, і не тільки державних.

Ruden D. Policy and legal principles of state financing of political parties in Ukraine

The article analyzes the political and legal principles of state funding for political parties in Ukraine, in particular, the development of the legislative framework governing the provision and use of state budget funds by political parties in Ukraine. The current Ukrainian legislation on financing of political parties is considered, the amounts of financing are given, the evaluations of politicians and experts on the volume of financing and the principles of selection of political parties entitled to state financing of their activity are given. For comparison, examples of state funding for political parties in other countries are grouped into three systems, where only those parties that did not enter the national parliament, who received and are funded in proportion to the mandates received, and those who participated in the elections are funded.

Budget expenditures by political parties are analyzed and their efficiency is measured. Most political parties spent budgetary funds on advocacy, cell retention, wages for workers, office rents, and material costs. There was practically no political funding for the political parties to improve the ideological component of the party's activities, to develop programs, strategies, party policies, and no funds were allocated for research, including sociological ones.

The results of the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in 2019 and the response of civil society to the activities of those political parties eligible for public funding were considered, as a result of which the petition was submitted to the President of Ukraine and changes were made to the legislation that lists the parties entitled to state funding. funding, was limited to only those who won the election. Conclusions and recommendations for further improvement of legislation in the field of financing the activities of political parties in Ukraine are offered.

Key words: state financing of political parties, political system, political corruption.

Література:

1. Шибалкіна Ю. Політичні партії тепер будуть фінансуватися з бюджету. *Ціна держави*. URL: http://costua.com/news/101.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні : Закон України від 27 листопада 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 15. Ст. 218.
3. Державне фінансування статутної діяльності політичних партій: досвід ЄС і напрями вдосконалення вітчизняного законодавства : аналітична записка. URL: http://old2.niss.gov.ua/articles/2900/.
4. Фінансування політичних партій як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС. URL: http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2015/10/16-3-2015.pdf.

5. Пояснювальна записка до проєкту закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції як структурна складова інтеграційного процесу України до ЄС. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55653.
6. Информация о совместном российско-германском семинаре «Партии и выборы» (Information about the joint Russian-German seminar “Parties and elections”). *Вестник Центральной избирательной комиссии.* 1999. № 9 (75). С. 148.
7. Леванский С. Государственное финансирование выборов и предвыборные расходы партий в ФРГ (State financing of elections and pre-election expenses of parties in Germany). *Журнал о выборах.* 2001. № 3. С. 58–59.
8. Современные избирательные системы: Великобритания, Канада, Мексика, Польша / Д. Лафитский и др. 2006. Т. 1. С. 229.
9. Конончук С. Державне фінансування партій: відкладена реальність (Public funding of parties, set aside reality). URL: http://www.ucipr.org.ua/publications/derzhavne-finansuvanniapartii-vidkladena-realnist.
10. «Опоблок» відмовився від «партійних» грошей з бюджету. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2016/09/7/7119857/.
11. «Опозиційний блок» «підсів» на держкошти і більше не отримує приватних внесків. URL: https://www.chesno.org/post/1230/.
12. Скільки державних коштів та на що витрачають політичні партії, URL: https://www.radiosvoboda.org/a/29523958.html.
13. Основні висновки за результатами аналізу фінансових звітів політичних партій щодо використання коштів із Державного бюджету України / Ком. виборців України. URL: http://cvu.org.ua/uploads/звіт КВУ_аналіз фінансових звітів партій.pdf.
14. КВУ: партії масово скуповують рекламу за державні кошти / Ком. виборців України. URL: http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-partii-masovo-skupovuiut-reklamu-za-derzhavni-koshty.
15. Скасувати бюджетне фінансування політичних партій в Україні. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/66668.

УДК 324
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199694

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ТА ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРЧІ КАМПАНІЇ В УМОВАХ ОДНОРІЧНИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ЦИКЛІВ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Яковлєва Н. І.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Коломієць Т. В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Северинчик О. П.,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджено три річні виборчі цикли за період незалежності України. У 1994 р., 2014 р. та 2019 р. Президент України й Верховна Рада України обиралися через рік. Основними причинами цих виборів були політичні кризи, що паралізували подальший розвиток держави, та громадські настрої, які не відповідали партійному складу тогочасних виборних органів. Підкреслюється, що з позиції послідовності проведення парламентської та президентської кампаній 1994 р. відрізняється від 2014 р. та 2019 р. У 1994 р. спочатку були проведені парламентські вибори, а потім уже президентські, натомість у 2014 р. та в 2019 р. спочатку проводилися президентські, а потім уже парламентські вибори. Що стосується термінів проведення виборів, то в 1994 р. та в 2014 р. президентська й парламентська кампанії були надзвичайними, натомість у 2019 р. президентська кампанія була регулярною, а парламентська – надзвичайною. Аналізуються виборчі системи, які застосовувалися в межах однорічних виборчих циклів. На виборах Президента України виборча система – мажоритарна – залишалася незмінною впродовж періоду незалежності України. Водночас стосовно виборів до парламенту в 1994 р. використовувалася мажоритарна система, а в 2014 р. та в 2019 р. – змішана виборча система (50% мажоритарна і 50% пропорційна з 5-відсотковим бар'єром для політичних партій). Зазначено, що технологічно президентські кампанії Л. Кравчука та Л. Кучми в 1994 р. ґрунтувалися на електоральних установках парламентських виборів. Однак у 2014 р. та в 2019 р. вибори до Верховної Ради України були логічним продовженням президентських виборів за збереження основної стратегії й основних гасел кампаній політичних партій. Уточнено, що запит на радикальне реформування влади, швидке перезавантаження політичної системи та антиелітні настрої є актуальними світовими тенденціями, які відповідають українським реаліям, що було продемонстровано завдяки обранню В. Зеленського Президентом України та високому рівню виборчої довіри до нової партії «Слуга народу» в 2019 р.

Ключові слова: вибори, виборча кампанія, вибори президента, парламентські вибори, Президент України, Верховна Рада України, електоральний цикл.

Постановка проблеми. Українська електоральна історія періоду незалежності зараз налічує сім президентських виборчих кампаній (1991 р., 1994 р., 1999 р., 2004–2005 рр., 2010 р., 2014 р., 2019 р.) та вісім парламентських виборчих кампаній (1994 р., 1998 р., 2002 р., 2006 р., 2007 р., 2012 р., 2014 р., 2019 р.). Їх кількість свідчить насамперед про те, що низка виборів були позачерговими через особливі обставини соціально-політичної ситуації в державі. З одного боку, владні кола у своїх протистояннях та прийнятті суперечливих рішень входили у стадію гострої кризи, паралізуючи дієздатність

державного апарату, а з іншого – електорат був розчарований таким станом речей і висував свій запит на оновлення політичних еліт через механізм прямої демократії.

У цьому контексті є три прецеденти в історії незалежності нашої держави, коли вибори Президента України та Верховної Ради України відбувалися в один рік, зокрема: у 1994 р., у 2014 р. та в 2019 р. Загалом час проведення президентських і парламентських виборів визначений у Конституції України. Зокрема, за чинною редакцією Конституції України у ст. 103 вказано, що чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень. А ст. 77 Конституції України передбачає, що чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України [1].

Варто зазначити, що за часів дії редакції Конституції України, що відповідала президентсько-парламентській республіці, строк повноважень Президента України становив 5 років, а строк повноважень парламенту – 4 роки. Проте через одноразові випадки призначення дострокових виборів в Україні ситуацію, коли в один рік відбуваються і президентські, і парламентські вибори, можна вважати рідкісною, а отже, такою, що потребує окремого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коло наукових пошуків щодо виборчих процесів в Україні завжди було широким. Однак електоральні кампанії 1994 р., 2014 р. та 2019 р. досліджували У. Гев'юк [2], А. Колодій [3], І. Корж [4], Б. Руснак [5], К. Турчинов [6]. У контексті вивчення електоральних циклів працюють вітчизняні вчені В. Бунь [7], Л. Ткаченко [8], Н. Ротар [9]. Що стосується західних дослідників, то до історії виборів в Україні системний науковий інтерес проявляє Е. Херрон [10].

Проте велика кількість досліджень щодо електоральної проблематики не дає концептуального розуміння визначення виборчих прецедентів 1994 р., 2014 р. та 2019 р. З огляду на це **метою статті** є розкриття взаємовпливів українських президентських і парламентських виборчих кампаній в умовах однорічних електоральних циклів.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі *завдання*: виокремити особливості виборчих кампаній 1994 р., 2014 р. та 2019 р. в Україні; визначити кореляції між стратегіями президентських і парламентських кампаній в однорічний електоральний цикл; оцінити реалізацію запиту громадян на оновлення політичної еліти через механізм перезавантаження інститутів публічної влади.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні варто розглянути два базові наукові поняття. Першим із них є термін «виборча кампанія». Вітчизняна дослідниця Т. Мадрига характеризує виборчу кампанію як «законодавчо встановлений проміжок часу, протягом якого політичні суб'єкти (кандидат, партія чи блок партій) повинні позиціонувати себе в очах виборців, привернути до себе увагу електорату (об'єкта свого впливу) і спонукати людей проголосувати за кандидата тієї чи іншої політичної орієнтації, яка обіцяє своєму сегменту електорату певні соціальні вигоди» [11].

У цьому ж контексті пропонується авторське визначення наукової категорії «виборча кампанія»: це сукупність методів і заходів організаційно-агітаційного, медійно-аналітичного та юридичного змісту, що спрямовані на досягнення позитивного електорального результату партією чи кандидатом.

Друге поняття, яке є важливим для розгляду окресленої проблематики, – «електоральний цикл». Так, Н. Ротар пропонує розглядати його як сукупність взаємодій між політичними суб'єктами з приводу здійснення публічної політики в їх логічній динамічній послідовності. Відповідно до цього електоральний цикл, на переконання науковця, має три фази: 1) передвиборчий етап – етап цілеспрямованої підготовки до виборів, під час якої основні актори електорального процесу визначають стратегію й тактику передвиборної боротьби, працюють з електоратом, а останній використовує специфічні форми політичної участі, що передують електоральному вибору; 2) етап виборів – етап активних дій основних інституційних суб'єктів електорального змагання та громадян як суб'єктів виборчого процесу; 3) поствиборчий етап – етап відкритого загальнонаціонального політичного дискурсу, що є переважно пасивною підготовкою до виборів (він починається з моменту закінчення попередніх виборів і завершується з початком передвиборчого етапу) [9, с. 8–9].

Дослідниця дуже точно акцентує увагу на тому, що електоральний цикл не вичерпується юридичними строками проведення виборчої кампанії, а охоплює значно ширший період, у тому числі первинну підготовку до виборчого процесу та період післявиборчої активності, а також закладення підвалин для майбутніх електоральних процесів у діяльності партії чи кандидата. У випадках виборів 1994 р., 2014 р. та 2019 р. електоральні цикли практично накладаються один на одного.

Необхідно зауважити, що обрання протягом одного року глави держави та парламенту спричинює концентрацію агітаційної діяльності політичних суб'єктів, наявність гострої й виснажливої боротьби між конкурентами у владних колах, перенасиченість залучення електорату до участі у прямій демократії. Тобто політичні актори вичерпують організаційні, фінансові та особистісні ресурси в короткий проміжок часу, а громадяни стомлюються від постійного включення у процес прийняття важливих рішень.

Якщо порівнювати три однорічні електоральні цикли періоду незалежності України, то насамперед варто виокремити причини, за яких президентські та парламентські вибори проводилися в один рік. У 1994 р. спочатку 27 березня були проведені позачергові парламентські вибори, а потім позачергові президентські вибори, другий тур яких відбувся 10 липня. Витоками призначення цих двох позачергових виборів були страйки шахтарів через масштабну фінансову кризу [6, с. 14].

На той час вибори Президента України вже відбувалися в незалежній Україні, проте парламентські вибори не проводилися, тому фактично працював склад депутатів, що був обраний ще за часів Української РСР. Мітингувальники висували насамперед вимогу переобрання Верховної Ради України. Тобто тиск громадянського суспільства на органи влади привів у дію механізм перезавантаження тогочасних політичних еліт.

Зіставляючи однорічні електоральні цикли, варто зазначити, що лише в 1994 р. спочатку відбувалися парламентські вибори, а потім – президентські. У 2014 р. та 2019 р. було навпаки: спочатку відбувалися президентські вибори, а після – парламентські. У 2014 р. позачергові вибори були викликані безпрецедентними політичними обставинами через Революцію гідності, втечу В. Януковича з України, анексію Криму та військові дії на території Донецької й Луганської областей. Юридичною підставою проведення позачергових виборів було визначено самоусунення Президента України від виконання конституційних обов'язків [12]. Президентські вибори пройшли в один тур, перемогу на них отримав П. Порошенко з результатом 54,7% голосів виборців [13]. Варто зауважити, що в електоральній історії України поки що тільки двічі кандидат на пост Президента України перемагав у першому турі: Л. Кравчук у 1991 р. та П. Порошенко у 2014 р.

Парламентські позачергові вибори у 2014 р. були призначені указом П. Порошенка через відсутність коаліції протягом одного календарного місяця [14] та відбулися 26 жовтня. Однак підґрунтям для цієї підстави став спланований вихід фракцій «УДАР Віталія Кличка» та «Свобода» з парламентської коаліції, тому насамперед необхідно говорити про політичні причини призначення дострокових виборів [15]. У суспільстві був запит на оновлення складу парламенту, який на той час не відповідав електоральним настроям. Окрім того, партія «Блок Петра Порошенка», яка формувалася швидкими темпами після перемоги її лідера, прагнула призначення позачергових виборів через високий політичний рейтинг П. Порошенка з метою посилення представництва в депутатському корпусі.

У 2019 р. президентські вибори були черговими. Перемогу у другому турі виборів отримав В. Зеленський – кандидат, який не мав попереднього політичного досвіду, на противагу головному конкуренту – П. Порошенку. Результат голосування виборців В. Зеленського в 73,2% підтримки [16] став виявом запиту виборців на «справжність образу політика» та на оновлення політичної влади. Далі В. Зеленський пішов за попереднім сценарієм П. Порошенка та своїм указом оголосив дострокові парламентські вибори так само через відсутність коаліції в парламенті протягом 30 днів [17]. Проте у 2019 р. підстави для такого рішення були більш сумнівними, адже сама коаліція розпалася ще у 2016 р., а парламент залишався дієздатним і приймав рішення. Відповідно, Конституційний Суд України надав висновок щодо обґрунтованості указу Президента України та визнав його конституційним [18]. Фактично причинами призначення цих виборів у політичному сенсі були ті ж складники, що й у 2014 р.: запит населення на стрімкі зміни у владних колах і посилення позицій пропрезидентської партії «Слуга народу».

У проміжному підсумку, якщо розглядати часовий характер виборів, то варто зазначити, що в 1994 р. та у 2014 р. президентські й парламентські вибори були позачерговими, проте у 2019 р. президентські вибори були черговими, а парламентські – позачерговими.

Водночас питання послідовності проведення виборів потребує більш детального розгляду щодо взаємовпливів ходу електоральних кампаній. Парламентські вибори 1994 р. були першими в історії України, окрім того, вони лише одного разу відбувалися за мажоритарною системою абсолютної більшості. За результатами виборів 27 березня 1994 р. вдалося закрити лише 338 депутатських мандатів, а низку кандидатів обирали аж до кінця квітня 1996 р. [4, с. 93].

У 1994 р. за партійною приналежністю найбільшу кількість мандатів здобула Комуністична партія України на чолі з лідером П. Симоненком. Однак якщо взяти за загальною кількістю мандатів, то перше місце здобули самовисуванці – аж 168 мандатів. Це свідчило про строкатість електоральних настроїв у регіонах України та про майбутню складну політичну конфігурацію парламенту [2, с. 79].

У цьому випадку президентська кампанія слідувала за парламентською, тому кандидатам на пост Президента України можна було спиратися на електоральні настрої населення виборів до Верховної Ради України. Проте Л. Кравчук зробив стратегічну ставку на суто проукраїнські меседжі й риторику, тому програв Л. Кучмі, який будував свою кампанію на таких слоганах: «Кучма: порядок, праця і порядність» [19], «За президента Кучми твоє підприємство працюватиме», «Україна – Росія: менше річок, більше мостів» [20]. Такий підхід Л. Кучми посприяв мобілізації південних і східних областей України у другому турі виборів.

Два інші однорічні електоральні цикли (2014 р. і 2019 р.) відрізняються тим, що стратегія парламентських виборів більшості політичних партій вибудовувалася в контексті перемоги на посаду Президента України П. Порошенка чи В. Зеленського. Тобто це була трансформація з однієї виборчої фази в іншу задля оновлення представницьких органів влади. В організаційному аспекті такі електоральні цикли є досить зручними: партійні організації або виборчі штаби мобілізовані, стратегії дій із базовими механізмами підлягають екстраполяції, схеми агітаційної роботи налагоджені. Проте успіх конвертації попередніх досягнень на президентських виборах у голоси виборців на парламентських завжди залишається полем для політтехнологічної роботи та для виправдання електоральних сподівань виборців у перші місяці роботи на посту новообраного Президента України [10, с. 427].

Основним меседжем П. Порошенка на президентських виборах 2014 р. було гасло «Жити по-новому» [21]. Через ідею безальтернативності щодо інших кандидатів, яка втілювалася в концепті «Обери мир – обери Порошенка», у парламентську кампанію вийшли на базовий стрижень «Час єднатись» [22]. Україна тоді перебувала у фазі гострого збройного протистояння, тому ідея консолідації нації була найбільш прийнятною для суспільства.

Меседж виборчої кампанії В. Зеленського у 2019 р. був «Президент – слуга народу», а перед другим туром виборів у період мобілізаційної фази він був сформульований як «Зробимо це разом» або «Зробимо їх разом» [23]. Під цим розумівся концепт, що відображав суспільні настрої: не дамо досвідченим, «старим» політикам знову здобути владу. Цей стрижень був дуже вдало трансформований у період парламентської кампанії: «Зе!Депутат – слуга народу» [24], «Зробимо їх ще раз».

У політтехнологічному сенсі парламентські вибори 2014 та 2019 рр. були продовженням президентських кампаній відповідних років. Базова стратегія вибудовувалася на тому, що президенту потрібна команда, яка здатна реалізувати стратегічний курс та закріпити його на законодавчому рівні.

Щодо системи виборів, то всі вибори Президента України проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості. Парламентські вибори за умов однорічних електоральних циклів відбувалися таким чином: у 1994 р. – за мажоритарною системою абсолютної більшості, у 2014 р. та у 2019 р. – за змішаною виборчою системою, де 50% депутатів обирається за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах і 50% – за пропорційною виборчою системою в загальнодержавному багатомандатному окрузі з 5-відсотковим прохідним виборчим бар'єром [25].

До речі, ця виборча система у 2014 та 2019 рр. дала бонуси для пропрезидентських партій. Зокрема, за партійними списками «Блок Петра Порошенка» у 2014 р. здобув друге місце з результатом 21,82% голосів виборців [26], проте низка перемог на мажоритарних виборчих округах суттєво додала депутатських мандатів у Верховній Раді України 8 скликання, що дозволило БПП стати найбільшою за чисельністю фракцією. Загалом ця кількість на початку каденції склала 203 народні депутати. Проте цього не було досить для формування парламентської більшості, тому відбулися перемовини фракцій Верховної Ради України, у результаті яких була утворена коаліція «Європейська Україна», до якої увійшла конституційна більшість депутатів [27].

У 2019 р. вперше в історії українського парламентаризму партія «Слуга народу» за результатами виборів здобула монобільшість. Це стало можливим завдяки сумарному результату застосування змішаної виборчої системи. За партійними списками «Слуга народу» здобула 43,16% голосів виборців [28], а також більшість перемог кандидатів на мажоритарних виборчих округах, що сумарно склало 254 депутатські мандати. Такий стан речей спричинив відсутність необхідності формування парламентської коаліції.

Варто зазначити, що 19 грудня 2019 р. парламент подолав вето Президента України на Виборчий кодекс України, що був прийнятий Верховною Радою України 11 липня 2019 р., і 27 грудня В. Зеленський підписав остаточну редакцію. Згідно із цим актом ліквідовується застосування змішаної виборчої системи виборів до парламенту та вступає в силу пропорційна система з відкритими списками [29].

На виборах 2014 та 2019 рр. базовим запитом електорату була вимога «справжності» політика, що полягає у відповідності обіцянок у період виборчої кампанії подальшим політичним діям. Під час парламентських кампаній у 2014 та 2019 рр. відбувалося екстраполювання позитивних якостей Президента України та його меседжів на кандидатів у передвиборчих списках «Блоку Петра Порошенка "Солідарність"» і «Слуги народу» відповідно через кредит електоральної довіри, що забезпечило позитивний результат депутатськими мандатами.

Висновки. Підбиваючи підсумки дослідження однорічних електоральних циклів історії незалежної України, варто звернути увагу на те, що були три такі прецеденти в 1994 р., 2014 р. та 2019 р., які були пов'язані з особливими соціально-політичними обставинами. Головними причинами цих виборів можна назвати політичні кризи, які паралізували подальший розвиток держави, та суспільні настрої, що не відповідали партійному складу тогочасних діючих виборних органів влади.

В аспекті послідовності протікання парламентських і президентських кампаній 1994 р. є відмінним від 2014 р. та 2019 р. У першому випадку спочатку за строками проведення були парламентські вибори, а потім – президентські, натомість у другому й третьому випадках навпаки: прези-

дентські вибори передували парламентським. Щодо чинника строковості виборів варто зауважити, що в 1994 р. та у 2014 р. позачерговими були і президентські, і парламентські виборчі кампанії, натомість у 2019 р. президентська кампанія була черговою, а парламентська – позачерговою.

Варто також зіставити виборчі системи, які застосовувалися в умовах однорічних електоральних циклів. Виборча система щодо обрання Президента України є незмінною впродовж усього періоду незалежності України – мажоритарна система абсолютної більшості. Водночас щодо виборів до парламенту в 1994 р. використовувалася мажоритарна система абсолютної більшості, а у 2014 р. та у 2019 р. – змішана виборча система (50% мажоритарна і 50% пропорційна).

Усі наведені чинники в контексті політичних конфігурацій приводили до того, що технологічно президентська виборча кампанія Л. Кравчука та Л. Кучми в 1994 р. будувалася на врахуванні електоральних настроїв парламентських виборів, проте у 2014 та 2019 рр. вибори до Верховної Ради України були логічним продовження виборів Президента України зі збереженням базової стратегії й головних меседжів.

Запит на радикальне оновлення влади, швидке перезавантаження політичної системи та антиелітарні настрої є сучасними світовими трендами, яким відповідають українські реалії через обрання В. Зеленського Президентом України та високий рівень електоральної довіри до новоутвореної партії «Слуга народу» у 2019 р. У міжнародному контексті це є виявом необхідності формування нового політичного світогляду й базового усвідомлення творення прозорого концепту державного управління.

Варто зазначити, що якщо не будуть призначатися позачергові президентські чи парламентські вибори, то в умовах чинної Конституції України та Виборчого кодексу України чергові вибори будуть завжди проводитися в однорічний електоральний цикл. Відповідно, такі прецеденти, як це було в 1994, 2014 та 2019 рр., перестануть бути особливими. Проте українська електоральна історія завжди має певний аспект наукової, юридичної та політичної непередбачуваності.

Yakovlieva N., Kolomiiets T., Severynchyk O. The presidential and parliamentary election campaigns in the conditions of one-year electoral cycles in the independent Ukraine

In this article, three one-year electoral cycles during the Independence of Ukraine have been researched. In 1994, 2014 and 2019 the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine were elected in one year. The main causes of these elections were political crises that paralyzed the further development of the state and public attitudes that did not match the party composition of the current electoral authorities.

It is emphasized that in terms of the sequence of conducting parliamentary and presidential campaigns 1994 is different from 2014 and 2019. In 1994 parliamentary elections were first conducted and then the presidential elections, in 2014 and 2019, on the contrary: presidential and then parliamentary. In terms of the timing of the elections, in 1994 and 2014 the presidential and parliamentary election campaigns were extraordinary and in 2019 the presidential campaign was regular and the parliamentary one was extraordinary.

The election systems that have been applied under one-year electoral cycles are analyzed. At the election of the President, the electoral system has remained unchanged during Ukraine's Independence period – the majoritarian system. At the same time, in relation to the elections to parliament: in 1994 a majoritarian system was used and in 2014 and 2019 – a mixed electoral system (50% majority and 50% proportional with a 5% barrier for political parties).

It has been outlined that technologically presidential campaigns of L. Kravchuk and L. Kuchma in 1994 were based on the electoral attitudes of the parliamentary elections, but in 2014 and 2019 elections to the Verkhovna Rada of Ukraine were a logical continuation of the presidential elections while maintaining the basic strategy and main messages of the political parties campaigns.

It have been clarified that the request for a radical reformation of authority, a quick reboot of the political system and anti-elite attitudes are the current world trends which are in line with Ukrainian realities through the election of V. Zelensky as President of Ukraine and a high level of electoral confidence in the new party "Servant of the people" in 2019.

Key words: elections, election campaign, presidential elections, parliamentary elections, President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, electoral cycle.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 29.10.2019).

2. Гев'юк У. Позачергові парламентські вибори 1994 та 2007 рр. в Україні: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»*. 2010. Вип. 14. С. 78–82.
3. Колодій А. Позачергові президентські й парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки. URL: http://political-studies.com/?p=1263 (дата звернення: 29.10.2019).
4. Корж І. Вибори в незалежній Україні. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2007. № 1(7). С. 93–95.
5. Руснак Б. Особливості проведення позачергових виборів народних депутатів 26 жовтня 2014 року. URL: http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/329/ (дата звернення: 29.10.2019).
6. Турчинов К. Окремі недоліки національного виборчого законодавства в контексті європейської інтеграції України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 14–19.
7. Бунь В. Теоретичне визначення форм електоральної суб'єктності. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2015. Вип. 6. С. 286–294.
8. Ткаченко Л. Електоральний простір та електоральне поле: теоретичне дослідження понять. *Гуманітарні студії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 15. С. 256–263. URL: http://hstudies-univ.kiev.ua/images/HSarchive/HStudiesKNU15.pdf (дата звернення: 29.10.2019).
9. Ротар Н. Циклічні політичні процеси в Україні трансформаційного періоду: методологічні проблеми дослідження та викладання. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2006. Вип. 17. С. 8–12. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/7823/1/02.pdf (дата звернення: 29.10.2019).
10. Herron E., Thunberg M., Boyko N. Crisis management and adaptation in wartime elections: Ukraine's 2014 snap presidential and parliamentary elections. *Electoral Studies*. 2014. Vol. 40. P. 419–429.
11. Мадрига Т. *Наукові* підходи та методологія дослідження виборчої кампанії в зарубіжній політичній науці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, Соціологія, Філософія»*. 2009. Вип. 13. С. 310–313.
12. Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України : Постанова Верховної Ради України від 22 лютого 2014 р. № 757-VII / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 158. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18 (дата звернення: 29.10.2019).
13. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року. Результати голосування по Україні. URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001 (дата звернення: 29.10.2019).
14. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів : Указ Президента України від 27 серпня 2014 р. № 690/2014 / Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6902014-17590 (дата звернення: 29.10.2019).
15. Голова Верховної Ради України Олександр Турчинов офіційно оголосив про припинення діяльності коаліції «Європейський вибір» у Парламенті. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: http://mportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/96339.html (дата звернення: 29.10.2019).
16. Вибори Президента України – 2019. Результати голосування по Україні 31 березня 2019 р. URL: https://cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=720.html (дата звернення: 29.10.2019).
17. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів : Указ Президента України від 21 травня 2019 р. № 303/2019 / Президент України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3032019-27121 (дата звернення: 29.10.2019).
18. Конституційний Суд України визнав конституційним Указ Президента «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: http://www.ccu.gov.ua/novyna/ksu-vyznav-konstytuciynym-ukaz-prezydenta-pro-dostrokove-prypynennya-povnovazhen-verhovnoyi (дата звернення: 29.10.2019).
19. Семиженко А. Від Чорновола до Тимошенко: технології українських виборів у 12 історіях. Частина 1. *Інтернет-видання «Insider»*. 2017. 15 серпня. URL: http://www.theinsider.ua/politics/5992f82e517b9/ (дата звернення: 29.10.2019).
20. Онищенко В. Українська трагедія. Леонід Кучма. Частина І / за ред. Б. Мацюк. *Інтернет-видання «Волинські новини»*. 2016. 21 лютого. URL: https://www.volynnews.com/blogs/poblyzu-lutska-rozkopaly-zakhoronennia-pershoyi-svitovoyi-/ukrayinska-trahediia-leonid-kuchma-chastyna-i/ (дата звернення: 29.10.2019).
21. Передвиборча програма кандидата в Президенти України Петра Порошенка 2014 року. URL: https://programaporoshenka.com/Programa_Poroshenko.pdf (дата звернення: 29.10.2019).
22. Час єднатись: з чим БПП йшов до ВРУ. URL: http://politconsultant.org/chas-yednatis-z-chim-bpp-jshov-do-vru/ (дата звернення: 29.10.2019).
23. Офіційний сайт Зе!Команди. URL: https://www.zeteam.info/graphics.html#gallery[pageGallery]/1/ (дата звернення: 29.10.2019).

24. Офіційний сайт Зе!2019. URL: https://ze2019.com/blog/partiya_sluha_narodu (дата звернення: 29.10.2019).
25. Про вибори народних депутатів : Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17 (дата звернення: 29.10.2019).
26. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 року. Результати по Україні. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300pt001f01=910.html (дата звернення: 29.10.2019).
27. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» : угода від 27 листопада 2014 р. / *Верховна Рада України* восьмого скликання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15 (дата звернення: 29.10.2019).
28. Позачергові вибори народних депутатів України – 2019. Результати по багатомандатному виборчому округу. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html (дата звернення: 29.10.2019).
29. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/396-IX.

УДК 347.73
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199695

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОХІДНОЇ ЧАСТИНИ БЮДЖЕТІВ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Ананьєва Є. А.,
доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглядаються правові питання забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад. З'ясовані правові акти загального та спеціального характеру, що регулюють їхню фінансову діяльність. Аналізуються норми Бюджетного кодексу України щодо фінансового забезпечення діяльності об'єднаних територіальних громад, розподілу міжбюджетних трансфертів, отримання запозичень, розширення списку фінансових надходжень. Доведено, що Податковий кодекс України займає значну ланку в нормативному забезпеченні фінансової діяльності громад, оскільки встановлює види місцевих податків та зборів та процедуру їх стягнення. Визначено, що обсяг фінансових надходжень у дохідну частину бюджетів об'єднаних територіальних громад вдалося збільшити шляхом введення спрощеної систему оподаткування в частині єдиного податку. Зазначено прогалини та недоліки чинного законодавства щодо правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад, які пов'язані, по-перше, з розмежуванням повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування стосовно формування, розподілу та використання місцевих фінансів, по-друге, з невизначеністю повноважень посадових осіб виконавчих органів місцевих рад, які відповідають за фінансову діяльність. Наведено ряд шляхів усунення прогалин у законодавстві щодо фінансової діяльності об'єднаних територіальних громад. Доказується, що актуальним залишається проведення дій, спрямованих на створення міцної фінансово-економічної бази місцевого самоврядування шляхом: удосконалення законодавчої бази формування та стягнення місцевих податків і зборів; створення пільгових умов місцевого оподаткування для активізації підприємницької діяльності в регіоні; оптимізації податкового навантаження на провідні місцеві галузі економіки з урахуванням збалансованості місцевого бюджету; підвищення фіскальної ефективності обов'язкових платежів за рахунок удосконалення системи адміністрування; оптимізації податкових пільг; організації податкового контролю та зменшення податкових правопорушень і злочинів, зокрема ухилення від оподаткування; проведення роботи з підвищення правової культури населення щодо руху місцевих фінансів.

Ключові слова: правове регулювання, фінансова діяльність, об'єднані територіальні громади, бюджет, місцеві податки та збори, місцеві фінанси, місцевий бюджет, доходи бюджету об'єднаних територіальних громад.

Постановка проблеми. Правове забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад здійснюється на підставі загальних та спеціальних нормативно-правових актів. Загальні нормативно-правові акти присвячені регулюванню окремих питань правового статусу територіальних громад чи місцевого самоврядування в цілому. Спеціальне нормативно-правове регулювання стосується окремих моментів бюджетного та податкового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад. Але, на жаль, спеціальних нормативно-правових актів, присвячених загальним засадам та специфіці забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад, сьогодні не існує.

Беручи до уваги те, що в основі правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад лежить значна кількість нормативно-правових актів, серед них слід звернути увагу й на ті, що надають загальну характеристику територіальних громад як носіїв певних, у тому

числі й фінансових, повноважень. Без загального огляду правових засад формування та діяльності територіальної громади неможливо перейти до розгляду правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад.

Мета статті – на підставі чинного законодавства та думок науковців визначити основи правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад і сформувати пропозиції щодо вдосконалення правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад та внесення змін до більшості нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу. Конституцією України у статті 95 проголошено, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Також, Конституція України у статті 140 характеризує територіальну громаду як жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста, що самостійно вирішують питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Як основу для вирішення питань місцевого значення Конституція у статті 142 визначає об'єкти, що є матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. Також можна зазначити, що саме Конституція створює передумови об'єднання територіальних громад шляхом надання права територіальним громадам сіл, селищ і міст об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби [1].

Разом із цим об'єднання матеріальної та фінансової основи різних територіальних громад для реалізації спільних цілей не можна вважати тотожнім об'єднанню декількох територіальних громад в одну. Вочевидь, настав час для конституційного закріплення поняття та правового статусу саме об'єднаних територіальних громад.

З урахуванням вказаного можна наголосити, що територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування є суб'єктом фінансової діяльності, спрямованої на забезпечення реалізації інтересів відповідної територіальної громади. Але це надає нам загальну характеристику територіальних громад як суб'єктів правовідносин, як носіїв прав місцевого самоврядування з певним визначеним законодавством ступенем фінансової самостійності.

У свою чергу основний тягар правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад сьогодні покладений на Бюджетний кодекс України та Податковий кодекс України. Формування бюджетів об'єднаних територіальних громад підпорядковується загальним правилам формування місцевих бюджетів з урахуванням особливостей, визначених Бюджетним кодексом України. Його нормами досі не надано визначення поняття «бюджети об'єднаних територіальних громад», які являють собою складову частину бюджетів місцевого самоврядування, але, якщо звернутись до Бюджетного кодексу України, до них відносяться: бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах), бюджети об'єднаних територіальних громад [2].

Основними нормами Бюджетного кодексу України, що спрямовані на забезпечення фінансової самостійності суб'єктів місцевого самоврядування, є його положення щодо надання права здійснення місцевих запозичень у межах, визначених рішенням про місцевий бюджет, можливістю отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій і надання місцевих гарантій на умовах платності, строковості, а також забезпечення виконання зобов'язань у спосіб, передбачений законом, для забезпечення повного або часткового виконання боргових зобов'язань суб'єктів господарювання, що виникають за кредитами (позиками) від міжнародних фінансових організацій, можливістю вибору установ банків державного сектору місцевими радами для обслуговування бюджетних коштів, але тільки за рішенням відповідної місцевої ради, у частині бюджету розвитку та власних надходжень бюджетних установ (ст. 16, 74, 78). З метою стимулювання добровільного об'єднання територіальних громад шляхом забезпечення ресурсного наповнення їхніх бюджетів відповідно до законодавства, а саме ч. 4 ст. 67 Бюджетного кодексу України, були визначені особливості формування бюджетів об'єднаних територіальних громад, місцеві ради яких набули повноважень за результатами перших виборів до 15 жовтня року, що передує плановому [2]. Натомість органи місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районного значення, які не об'єднались, позбавлені права на виконання делегованих державою повноважень щодо фінансової самостійності в межах, установлених чинними нормативно-правовими актами.

Податковий кодекс України також є важливою частиною правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад. В останні роки збільшено обсяг місцевих податків та зборів, так, натепер згідно зі ст. 10 Податкового кодексу України до місцевих податків

та зборів належать: податок на майно; єдиний податок; збір за місця для паркування транспортних засобів; туристичний збір [3]. Місцеві ради зобов'язані встановлювати єдиний податок та податок на майно (в частині транспортного податку та плати за землю, крім земельного податку за лісові землі). Також місцеві ради вирішують питання щодо встановлення податку на майно (в частині податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки) та встановлення збору за місця для паркування транспортних засобів, туристичного збору та земельного податку за лісові землі. Отже, місцеві ради мають право на самостійне встановлення певних видів податків для наповнення дохідної частини своїх бюджетів.

На думку автора, введення нових місцевих податків, зборів та інших податкових платежів з метою наповнення дохідної частини місцевих бюджетів має як позитивні, так і негативні наслідки. Уведення таких нових податків, як: додатковий імпортний збір; акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібної торгівлі підакцизними товарами; транспортний податок з фізичних та юридичних осіб; податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, сплаченого фізичними і юридичними особами, які є власниками об'єктів нежитлової нерухомості, що зараховуються до місцевих бюджетів, як справедливо зазначає А.В. Овчинніков, послугувало зростанню фінансового ресурсу бюджетів [4, с. 636].

Також на позитивну динаміку наповнення дохідної частини місцевих бюджетів, на думку Г.В. Даудової, вплинуло реформування спрощеної системи оподаткування в частині платників єдиного податку (кількість груп платників зменшено з шести до чотирьох) та його ставок (для платників першої-другої груп установлено фіксовані ставки у відсотках до розміру мінімальної заробітної плати, для третьої групи – у відсотках до доходу, для четвертої групи (сільгоспвиробників) – з 1 га сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду залежно від категорії (типу) земель та їх розташування [5, с. 151]. Разом із цим, як зауважує Н.А. Бак, незважаючи на нові назви місцевих зборів, механізм їхнього застосування суттєво не змінився, що, відповідно, вказує на певну формальність змін, які відбулися в підсистемі місцевого оподаткування в країні [6, с. 20].

Можна погодитися з думкою А.В. Овчиннікова про те, що на сьогодні важливими залишаються дії, які направлені на вдосконалення механізму правового забезпечення бюджетів об'єднаних територіальних громад. Створюються сталі фінансово-економічної бази місцевого самоврядування; розширюється та уточнюється законодавча база справляння місцевих податків і зборів; будується міцне підґрунтя оподаткування, яке впливатиме на розвиток підприємницької діяльності; приведення в норму податкового тиску на місцеву галузь економіки з урахуванням збалансованості бюджетної системи; підвищення спроможності обов'язкових платежів забезпечувати наповнення бюджетів за рахунок удосконалення системи адміністрування, підвищення ефективності податкових пільг та розширення бази місцевих податків завдяки зменшенню масштабів ухилення від сплати податків; проведення роботи з підвищення правової культури населення [7].

Потрібно врахувати, що забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад покривається не тільки Податковим кодексом України, але й іншими підзаконними нормативно-правовими актами. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження форм типових рішень про встановлення ставок та пільг зі сплати земельного податку та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки» [8]. Державною регуляторною службою України була висловлена офіційна позиція щодо застосування постанови Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 р. № 483 «Про затвердження форм типових рішень про встановлення ставок та пільг зі сплати земельного податку та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки» [9]. В основі цієї позиції лежить аналіз норм п.п. 72.1.2.4 п.п. 72.1.2 п. 72.1 статті 72 ПКУ, згідно з якими для інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності контролюючого органу використовується інформація, що надійшла від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та Національного банку України, зокрема, інформація про встановлені органами місцевого самоврядування ставки місцевих податків, зборів та надані такими органами податкові пільги**.** Також вказано на обов'язок (абз. 4 п.п. 266.4.2, п. 266.4, ст. 266) органів місцевого самоврядування до 25 грудня року, що передує звітному, подавати відповідному контролюючому органу за місцезнаходженням об'єкта житлової та/або нежитлової нерухомості рішення щодо ставок та наданих пільг юридичним та/або фізичним особам зі сплати податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за формою, затвердженою Кабінетом Міністрів України.

На підставі цього Державною регуляторною службою України зроблено висновок, що органи місцевого самоврядування можуть приймати рішення про встановлення ставок та пільг зі сплати земельного податку та рішення про встановлення ставок та пільг зі сплати податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за будь-якою формою, проте інформацію щодо них зобов'язані подавати до ДФС виключно за формою, встановленою Постановою № 483. Слід погодитися з думкою експертної групи з фінансового моніторингу Центрального офісу реформ при Мінрегіоні про

те, що такий підхід не є раціональним, оскільки потребує підготовки двох документів з аналогічною інформацією [10].

Доцільно погодитися з думкою Н.А. Бак про те, що поступальний розвиток місцевого оподаткування в Україні потребує гармонійних змін як у системі податкових відносин держави з платниками податків, так і врегулювання численних питань у системі бюджетних відносин, реального зростання вагомості місцевого самоврядування як невід'ємного інституту сучасного демократичного суспільства [11, с. 21].

Значна кількість питань правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад залишається поза межами чинного законодавства. Як справедливо зазначає Л.А. Білуха, у правовому полі основна проблема полягає в тому, що в законодавстві поки що багато «білих плям», і виникає чимало питань у процесі фінансового забезпечення діяльності – шкіл, лікарень, закладів комунальної інфраструктури тощо [12, с. 4], які отримують фінансування з місцевих бюджетів, вочевидь, до таких прогалин відносяться й питання фінансового забезпечення фінансування діяльності й інших закладів соціальної інфраструктури, які входять у систему закладів об'єднаних територіальних громад.

До безумовних недоліків правового регулювання фінансової діяльності місцевого самоврядування, що позначається й на ефективності фінансової діяльності об'єднаних територіальних громад, як справедливо зазначає І.Б. Стефанюк, є недостатнє законодавче розмежування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, враховуючи сферу державного управління, що, відповідно, призводить до неможливості обґрунтованого визначення потреби в штатних працівниках органів місцевого самоврядування для виконання делегованих повноважень та обсягу бюджетних коштів для їх реалізації. Також ідеться про те, що чітко не визначені можливості фінансування видатків на управління для виконання органами місцевого самоврядування власних повноважень за рахунок доходів місцевих бюджетів. Так, І.Б. Стефанюк звертає увагу й на те, що чітко не окреслені розмежування між штатами (загальний штат відповідного виконавчого органу чи тільки покликаний виконувати делеговані повноваження) та конкретно не визначено характер повноважень типових штатів виконавчих органів місцевих рад. Зазначені недоліки правового регулювання призводять до непрозорого, безконтрольного, з боку територіальної громади, зростання фактичної чисельності працівників органів місцевого самоврядування та видатків на їх утримання [13, с. 75]. Цілком поділяючи ці зауваження, слід звернути увагу на те, що формування фінансових ресурсів об'єднаних територіальних громад є складовою частиною її фінансової діяльності й потребує вдосконалення правового забезпечення.

Шляхи подолання прогалин правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад дещо збігаються з пропозиціями, що містяться у правовій літературі щодо способів удосконалення фінансової діяльності органів місцевого самоврядування в цілому, на що звертають увагу ряд науковців. Зокрема, серед шляхів удосконалення системи фінансового забезпечення місцевого самоврядування В.В. Зайчикова пропонувала ряд заходів: по-перше, уточнення правового змісту бюджетів місцевого самоврядування, а саме бюджетів територіальних громад, районних та обласних бюджетів органів місцевого самоврядування; по-друге, збалансування функцій, повноважень органів місцевого самоврядування різних рівнів з їх фінансовим забезпеченням, а саме інституціалізації цієї системи через розвиток інститутів адміністративних послуг, місцевих податків і зборів, інститутів комунальної власності та спільної власності територіальних громад; по-третє, підвищення ефективності інструментів цієї системи за рахунок збільшення доходів від операцій з капіталом, підприємницької діяльності та власності [14, с. 6].

Слушною можна вважати пропозицію А.О. Монаєнка стосовно прийняття закону «Про фінансові основи місцевого самоврядування в Україні» як перехідної моделі до більш досконалих бюджетних прав і міжбюджетних відносин. Заслугою цього нормативно-правового акта автор називає законодавче закріплення важливих положень, спрямованих на підвищення самостійності місцевих бюджетів, збільшення їх дохідної бази та створення гарантій дотримання бюджетних прав органів місцевого самоврядування. На його думку, це сприятиме збільшенню частки власних доходів місцевих бюджетів, а також вирівнюванню доходів органів місцевого самоврядування [15, с. 46].

Слід погодитися з думкою Н.Б. Татаріна та С.О. Снітко про те, що подальша успішна реалізація реформи територіальної організації влади та місцевого самоврядування на засадах децентралізації вимагає продовження роботи щодо вдосконалення законодавчо-нормативного забезпечення реформи [16, с. 826].

Підсумовуючи пропозиції, слід визначити, що для вдосконалення правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад потрібно:

– по-перше, вдосконалення нормативно-правових актів, які забезпечують фінансову діяльність об'єднаних територіальних громад;

– по-друге, правове забезпечення фінансової самостійності об'єднаних територіальних громад, що надасть можливість визнати їх спроможними;

– по-третє, чітко окреслити на законодавчому рівні правовий статус об'єднаних територіальних громад як суб'єктів суспільного виробництва з повноваженнями по забезпеченню власної фінансової діяльності, а також фінансування діяльності й інших закладів соціальної інфраструктури, зокрема, встановлення мінімального обсягу публічних послуг, що мають надаватися об'єднаними територіальними громадами, розподілення власних та делегованих повноважень із зазначенням механізму залучення коштів для їх виконання;

– по-четверте, прийняття закону, яким би були окреслені основи фінансової діяльності місцевого самоврядування взагалі та об'єднаних територіальних громад зокрема;

– по-п'яте, розширити податкові можливості для об'єднаних територіальних громад на основі їх перерозподілу між державним та місцевими бюджетами;

– по-шосте, забезпечити збалансування обсягів фінансових можливостей територіальних громад з їхніми обов'язками перед населенням та державою;

– по-сьоме, підвищити ефективність фінансової діяльності об'єднаних територіальних громад шляхом розвитку засобів використання об'єктів комунальної власності.

Фінансова діяльність об'єднаних територіальних громад як об'єкт правового регулювання являє собою регульовану правовими нормами діяльність міських, селищних та сільських об'єднаних територіальних громад щодо формування розподілу та використання фінансових коштів, що забезпечують функціонування об'єднаних територіальних громад з метою створення умов для економічного розвитку відповідних територій, а також контроль за відповідними діями. Також вона є частиною публічної фінансової діяльності, що зумовлює наявність спільних рис, які також властиві й іншим її модифікаціям. Якщо розглядати її як складову частину фінансової діяльності місцевого самоврядування, вона залишається залежною від фінансової діяльності держави в цілому. Проте забезпечення прав на формування дохідної частини бюджету об'єднаних територіальних громад, їхня фінансова незалежність може стати їхньою фінансовою спроможністю.

Висновки. Отже, підсумовуючи все вищевикладене, можна дійти висновку, що вдосконалення правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад вимагає необхідності внесення змін до більшості нормативно-правових актів, які регулюють місцеве самоврядування в частині надання визначення поняття бюджетів об'єднаних територіальних громад, окреслення специфіки формування їх дохідної частини, розбудови та порядку фінансування об'єктів соціальної інфраструктури, кількісного визначення складу виконавчих органів рад об'єднаних територіальних громад та їх посадового складу.

Ananieva E. Disadvantages and gaps in the legal regulation of the financial activities of the united territorial communities and ways to improve them

This article addresses the legal issues of securing revenue for the budgets of the united territorial communities. Legal acts governing their financial activities have been clarified. The norms of the Budget Code of Ukraine on financial support of activities of the united territorial communities, distribution of intergovernmental transfers, obtaining of loans, expansion of the list of financial revenues are analyzed. It is proved that the Tax Code of Ukraine occupies a significant place in the normative provision of financial activity of communities, since it establishes the types of local taxes and fees and the procedure for their penalty. It has been determined that the amount of financial revenues in the revenue side of the budgets of the united territorial communities has been increased by the introduction of a simplified single tax system. The gaps and shortcomings of the current legislation on the legal provision of the revenue part of the budgets of the united territorial communities, which are connected, firstly, with the separation of powers of the executive and local self-government bodies regarding the formation, distribution and use of local finances, and with uncertainty over the powers of officials of executive bodies of local councils responsible for financial activities. It is proved that the implementation of actions aimed at creating a strong financial and economic base of local self-government by: improving the legislative framework for the formation and collection of local taxes and fees; creating preferential conditions for local taxation to stimulate business activity in the region optimization of the tax burden on the leading local industries, taking into account the balance of the local budget; improving the fiscal efficiency of mandatory payments by improving the administration system; optimization of tax benefits; organization of tax control and reduction of tax offenses and crimes, including tax evasion; work on improving the legal culture of the population regarding the movement of local finances.

Key words: legal regulation, financial activity, united territorial communities, budget, local taxes and fees, local finances, local budget, revenues of the united territorial communities budget.

Література:

1. Конституція України № 2680-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Бюджетний Кодекс України № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2010. № 50–51. Ст. 572.
3. Податковий кодекс України № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2011. № 13–14, 15–16, 17. Ст. 112.
4. Овчинніков А.В. Місцеве оподаткування в Україні: еволюція та перспективи його розвитку. *Мукачівський державний університет*. 2017. Вип. 8. С. 634–639.
5. Даудова Г.В. Бюджетоутворюючі податки місцевих бюджетів у контексті бюджетної децентралізації. *Теорія та практика державного управління.* 2015. Вип. 3 (50). С. 150–155.
6. Бак Н.А. Місцеве оподаткування в Україні: стан і перспективи посилення дієвості. *Економіка: реалії часу*. 2017. № 1 (29). С. 12–25. URL: https://economics.opu.ua/files/archive/2017/No1/12.pdf
7. Овчинніков А.В. Місцеве оподаткування в Україні: еволюція та перспективи його розвитку. *Мукачівський державний університет*. 2017. Вип. 8. С. 634–639. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/8_ukr/106.pdf
8. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження форм типових рішень про встановлення ставок та пільг із сплати земельного податку та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки» від 24 травня 2017 р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 58. Ст. 1747.
9. Офіційний сайт Державної регуляторної служби України. URL: http://www.drs.gov.ua/regulatory_policy/pozytsiya-derzhavnoyi-regulyatornoyi-sluzhby-ukrayiny-shhodo-zastosuvannya-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrayiny-vid-24-05-2017-483-pro-zatverdzhennya-form-typovyh-rishen-pro-vstanovlennya-stavok-ta-p/
10. Казюк Я., Венцель В. Місцеві податки і збори: аналіз вимог до прийняття рішень органами місцевого самоврядування. URL: https://decentralization.gov.ua/news/8778
11. Бак Н.А. Місцеве оподаткування в Україні: стан і перспективи посилення дієвості. *Економіка: реалії часу*. 2017. № 1 (29). С. 12–25. URL: https://economics.opu.ua/files/archive/2017/No1/12.pdf
12. Білуха Л.А. Поняття територіальної громади та спроможної територіальної громади. *Теорія та практика державного управління*. 2017. № 1 (56). URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-1/doc/3/02.pdf
13. Стефанюк І.Б. Удосконалення механізму фінансового забезпечення органів місцевого самоврядування. *Фінанси України*. 2013. № 2. С. 71–82. URL: file:///C:/Users/7272~1/AppData/Local/Temp/Fu_2013_2_8.pdf
14. Зайчикова В.В. Системи фінансового забезпечення місцевого самоврядування в європейських країнах : автореф. дис. ... канд. економ наук : 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг і кредит». Ірпінь, 2003. 22 с.
15. Монаєнко А.О. Правове регулювання фінансової діяльності органів місцевого самоврядування. *Регіональне самоврядування та місцевий розвиток.* Грудень 2012. С. 44–46. URL: file:///C:/Users/7272~1/AppData/Local/Temp/mcrru_2012_1_21-2.pdf
16. Татарін Н.Б., Снітко С.О. Особливості формування місцевих бюджетів в умовах створення об'єднаних територіальних громад. *Економіка і суспільство.* 2018. Вип. 16. С. 822–827. http://economyandsociety.in.ua/journal/16_ukr/125.pdf

УДК 342.98:343.83
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199696

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ КАДРІВ ДЛЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Зливко С. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри адміністративного,
цивільного та господарського права і процесу
юридичного факультету
Академії Державної пенітенціарної служби

Сикал М. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
цивільного та господарського права і процесу
юридичного факультету
Академії Державної пенітенціарної служби

У статті проведено аналіз сучасного стану нормативно-правового забезпечення формування кадрів для пенітенціарної системи України та визначено особливості процесу добору кадрів для Державної кримінально-виконавчої служби України. Персонал пенітенціарної системи є основним елементом у реалізації кримінально-виконавчої політики України та знаходиться у специфічному колі відносин, що вимагає його особливої та належної підготовки, а також високої професійності під час виконання покарань. Створення потужного кадрового потенціалу Державної кримінально-виконавчої служби України залежить від якості нормативно-правового забезпечення організації процесу формування кадрів для неї. Питання нормативно-правового забезпечення формування кадрів для пенітенціарної системи України є актуальними й важливими, оскільки від них залежить ефективність діяльності системи виконання покарань у цілому. На підставі проведеного аналізу визначено нормативно-правове забезпечення як діяльність органів державної влади з приводу надання юридично закріплених норм права з метою врегулювання та належної регламентації певного виду діяльності, а також встановлення механізму її регулювання, враховуючи реалії сьогодення. На підставі порівняльного аналізу кваліфікаційних рамок та компетентностей, якими повинен володіти студент на першому рівні вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр», з'ясовано, що основні положення Дублінських дескрипторів були імплементовані в національне законодавство України задля забезпечення процесу інтеграції до європейської спільноти. Вони стали підґрунтям новітньої вищої освіти, а також вони визначили чіткі компетенції, якими повинен оволодіти студент для отримання певного кваліфікаційного рівня з метою подальшої їх реалізації на практиці.

Ключові слова: пенітенціарна система, нормативно-правове забезпечення, персонал, формування кадрів.

Постановка проблеми. Безумовно, зміни в кримінально-виконавчій системі пов'язані з радикальними перетвореннями в українському суспільстві та державі, зокрема з ліквідацією Державної пенітенціарної служби України та покладанням її завдань і функцій щодо реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації на Міністерство юстиції України. Подальші спроби реформування пенітенціарної системи окреслили низку управлінських проблем, що виникли в процесі формування та організації діяльності персоналу установ і органів, які виконують кримінальні покарання. За час перебування пенітенціарної системи у підпорядкуванні Міністерства юстиції України ці проблеми додатково ускладнились. Це відображається в зниженні рівня професіоналізму, зростанні порушень законності персоналом органів і установ виконання покарань (далі – персонал), посиленні процесів професійної деформації. Ці та інші явища висувають на перший план питання щодо: 1) необхідності вдосконалення роботи з персоналом; 2) забезпечення науково-практичної обґрунтованості кадрових рішень керівників; 3) оптимізації діяльності управлінських апаратів, що працюють із персоналом; 4) удосконалення нормативно-правового забезпечення процесу формування кадрів для пенітенціарної системи України.

Актуальність вибраної теми дослідження зумовлена необхідністю створення оптимального організаційно-правового механізму управління персоналом пенітенціарної системи, який буде забезпечувати комплексний підхід до вирішення проблем формування та ефективного використання «людського фактора». Для установ і органів пенітенціарної системи вирішення питань формування якісного кадрового складу є винятково важливим, оскільки Державна кримінально-виконавча служба України є елементом правоохоронної системи, що здійснює державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Окремі аспекти нормативно-правового забезпечення формування кадрів для кримінально-виконавчої системи в різні періоди її становлення були предметом дослідження таких учених: Р.В. Алієва, Є.Ю. Бараша, О.Г. Боднарчука, А.О. Галая, С.К. Гречанюка, К.В. Муравйова, Н.О. Мельникової, В.А. Понікарова, В.Ф. Пузирного, Д.В. Ягунова. Однак на тлі останніх організаційно-структурних змін у пенітенціарній системі дослідження питань нормативно-правового забезпечення формування кадрів для кримінально-виконавчої системи не проводились.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан нормативно-правового забезпечення формування кадрів для пенітенціарної системи України та визначити особливості його процесу.

Виклад основного матеріалу. Суть нормативно-правового забезпечення полягає в наявності чітко регламентованої послідовності нормативних актів у певній сфері. Поняття забезпечення можна розглядати як цілеспрямований процес надання вмотивованих підстав для здійснення будь-якого виду діяльності. Нормативний складник передбачає закріплення відповідних актів у системі законодавства згідно з порядком їх прийняття. Правовий аспект потрібно розглядати як процес прийняття даних норм із дотриманням законності та з недопущенням порушень основних прав і свобод людини. Саме тому нормативно-правове забезпечення потрібно розглядати як діяльність органів державної влади з прийняття норм права з метою належної регламентації певного виду діяльності, виходячи з реалій сьогодення.

Процес формування кадрів передбачає створення та розвиток кадрового потенціалу, є багатогранним та має певні етапи його здійснення, які випливають із встановлених нормативних актів та інших офіційно затверджених джерел. Кадровий потенціал можна визначити як набір професійних якостей, знань, умінь та навичок, які сприяють максимально ефективній діяльності працівника. Аналіз наукової літератури щодо поняття формування кадрів дає змогу визначити його як цілеспрямований процес надання теоретичних знань та практичних умінь і навичок, ураховуючи специфіку суб'єкта підготовки. Означений процес має на меті сформувати професійно підготовлену особистість, яка матиме належні якості та в перспективі зможе ефективно виконувати поставлені завдання, забезпечуючи досягнення цілей організації. Таким чином, нормативно-правове забезпечення формування кадрів для пенітенціарної системи України – це діяльність нормотворців щодо створення правових актів, що будуть регулювати процес формування кадрів, зокрема механізми, методи, форми та засоби реалізації даного процесу на практиці. Формування кадрів для пенітенціарної системи України – це багатоаспектний процес підготовки фахівців для роботи в органах та установах виконання покарань.

Основними нормативно-правовими актами, які забезпечують реалізацію механізмів формування кадрів для Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України), є Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Положення про організацію професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України та Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України. Перший правовий акт є загальним описом досліджуваного процесу. Положення про організацію професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України встановлює поняття професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу ДКВС України, види навчання, за допомогою яких реалізується процес формування кадрів для ДКВС України. Також дане Положення описує порядок управління системою професійної підготовки з визначенням відповідних органів та їхніх повноважень у даній сфері, встановлює порядок перевірки організації професійної підготовки персоналу пенітенціарної системи України [1]. Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України визначає порядок та умови проходження первинної професійної підготовки й підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби [2].

Зазначимо, що для підготовки кадрів ДКВС України може створювати відповідні навчальні заклади, а також організовувати підготовку фахівців у інших навчальних закладах на договірній основі [3]. Однак, на нашу думку, освітні заклади, що займаються підготовкою кадрів для кримінально-виконавчої системи, є однією з небагатьох ланок у забезпеченні формування кадрів для пенітенціарної системи, яку не можна виводити за межі ДКВС України. Це зумовлено специфікою підготовки фахів-

ців для пенітенціарної системи, зокрема поглибленим вивченням спеціальних дисциплін, таких як «Кримінально-виконавче право», «Оперативно-розшукова діяльність», «Пенітенціарна психологія», «Пенітенціарна педагогіка», «Охорона праці засуджених», «Економічна діяльність підприємств установ виконання покарань» та інші. Саме тому виникає також потреба в закріпленні статусу відомчого вищого навчального закладу в спеціальному законі про пенітенціарну систему.

Нині в структурі ДКВС України існує система закладів освіти, які займаються безпосередньо профільною підготовкою фахівців для пенітенціарної системи України, а саме: Академія Державної пенітенціарної служби, Білоцерківський центр підвищення кваліфікації персоналу, Дніпровський центр ПКП ДКВС України та Хмельницький центр ПКП ДКВС України [4].

У Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» також зазначено, що процес формування кадрів для ДКВС України здійснюється відповідно до законодавства про освіту, яке у свою чергу включає Конституцію України, Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», та до інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів України, укладених в установленому законом порядку. Основний Закон є підґрунтям для функціонування системи освіти України, адже стаття 59 гарантує, що кожен має право на освіту: громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі [5]. Дане право є базовим для реалізації діяльності в галузі формування кадрів не тільки для пенітенціарної системи України, а й усіх сфер реалізації людиною свого потенціалу та можливостей під час отримання нових знань, умінь та навичок. Інші перелічені нормативні акти спрямовані на реалізацію означеного права та забезпечують механізми регулювання діяльності уповноважених органів виконавчої влади у процесі здійснення освітнього процесу.

Закон України «Про освіту» визначає, що освіта – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами. Згаданий закон визначає державну політику в галузі освіти, основні принципи освіти, органи управління освітою, державні стандарти освіти, її наукове і методичне забезпечення, встановлення національної рамки кваліфікації, а також систему освіти (зокрема, дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійно-технічну та вищу освіту) та умови функціонування навчальних закладів на відповідних рівнях; учасників освітнього процесу, їхні права та обов'язки; фінансово-господарську діяльність, матеріально-технічну базу навчальних закладів. Також даний Закон визначає аспекти міжнародного співробітництва у державній системі освіти та встановлення відповідальності за порушення законодавства про освіту [6]. Отже, означений нормативно-правовий акт є загальним та основним, що регулює сферу надання всіх освітніх послуг в Україні.

Закон України «Про вищу освіту» встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу із закладами вищої освіти на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного «людського капіталу» для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях. Зазначений закон має спеціалізоване призначення щодо регулювання та визначення державної політики у сфері надання вищої освіти; визначає рівні, ступені та кваліфікації вищої освіти (зокрема, початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти, перший (бакалаврський), другий (магістерський), третій (освітньо-науковий, освітньо-творчий) та науковий рівні), стандарти освітньої діяльності (тобто сукупність мінімальних вимог до кадрового, навчально-методичного, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення освітнього процесу закладу вищої освіти і наукової установи) та вищої освіти (сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності закладів вищої освіти й наукових установ за кожним рівнем вищої освіти в межах кожної спеціальності), систему вищої освіти та органи управління даною сферою, їх права, повноваження та обов'язки; систему забезпечення якості вищої освіти (внутрішню, зовнішню, а також забезпечення якості діяльності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти і незалежних установ оцінювання та забезпечення якості вищої освіти); правовий статус, типи, основні завдання, принципи діяльності, права та обов'язки закладу вищої освіти; суб'єктів, які здійснюють управління закладом вищої освіти, їхні права та обов'язки; умови прийому, відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення здобувачів вищої освіти; форми організації освітнього процесу та форми навчання; категорії учасників освітнього процесу, засади, права та обов'язки їхньої діяльності; організацію, мету та завдання наукової, науково-технічної, мистецької та інновацій-

ної діяльності в закладах вищої освіти як основу розвитку здобувачів і створення перспектив удосконалення системи освітньої діяльності у галузі вищої освіти; аспекти міжнародного співробітництва держави в даній галузі, а також державний та громадський контроль у сфері вищої освіти [7]. Закон України «Про вищу освіту» є основним у діяльності закладів вищої освіти, тому відіграє важливу роль у системі формування персоналу пенітенціарної системи України.

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначає: правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери, створює умови для наукової і науково-технічної діяльності забезпечення потреб суспільства і держави в технологічному розвитку; статус суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності; державні гарантії діяльності вчених та наукових працівників; повноваження суб'єктів державного регулювання та управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності, його форми та методи [8]. Означений закон не менш важливий, адже є запорукою успішного розвитку науки під час діяльності наукових працівників, які у свою чергу надають теоретичні та практичні навички здобувачам вищої освіти та стимулюють їх до наукової діяльності, що є важливим фактором підготовки кваліфікованих фахівців не тільки для кримінально-виконавчої системи, а й для будь-якої галузі.

Щодо міжнародного співробітництва в галузі освіти, то воно сприяє здійсненню його реформування з метою інтеграції України до європейської спільноти та удосконалення якості надання освітніх послуг, що у свою чергу є фактором створення потужного кадрового потенціалу та конкурентоспроможних фахівців на міжнародному рівні. На нашу думку, основним документом, який започаткував процес створення міжнародних зв'язків у галузі вищої освіти, є Дублінські дескриптори – це загальний опис типових очікуваних досягнень та здатності випускника для кожного циклу (рівня) вищої освіти. Як відомо, вища освіта включає три цикли навчання – бакалавр, магістр та аспірант (доктор) відповідно [9, с. 47]. На їх основі сформувались Рамки кваліфікації вищої освіти в Європейському Союзі.

Чітким прикладом упровадження даних дескрипторів є прийнятий у 2014 році Закон України «Про вищу освіту». У ньому важливим є другий розділ «Рівні, ступені та кваліфікації вищої освіти» [7]. Також одним з основних документів є Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної рамки кваліфікації», яка визначає рівні кваліфікації та компетентності, в разі здобуття яких призначається певний ступінь освіти [10]. Доречним буде порівняти положення вищезазначеної постанови з положеннями Дублінських дескрипторів задля встановлення відповідності та визначення стану впровадження згаданих рівнів кваліфікації в законодавство України. Порівняймо освітньо-кваліфікаційні рівні першого циклу вищої освіти (кваліфікація бакалавр) (Таблиця 1).

Таблиця 1

Порівняння положень Національної рамки кваліфікації з Дублінськими дескрипторами

Дублінські дескриптори	Національна рамка кваліфікації
«знання і розуміння»: забезпечуються і підтримуються за посередництвом передової навчальної літератури і шляхом ознайомлення з новітніми знаннями у певній сфері навчання [11, с. 25];	спеціалізовані концептуальні знання, набуті в процесі навчання та/або професійної діяльності на рівні новітніх досягнень, які є основою для оригінального мислення та інноваційної діяльності, зокрема в контексті дослідницької роботи;
«застосування знань і розумінь»: демонструються через розробку і підтримку аргументів [11, с. 26];	розв'язання складних задач і проблем, що потребує оновлення та інтеграції знань, часто в умовах неповної/недостатньої інформації та суперечливих вимог;
«формування суджень»: передбачає збір та інтерпретацію відповідних даних [11, с. 26];	провадження дослідницької та/або інноваційної діяльності;
«комунікація»: здатність до обміну інформацією, ідеями, проблемами та їх рішеннями [11, с. 26–27];	зрозуміле і недвозначне донесення власних висновків, а також знань та пояснень, що їх обґрунтовують, до фахівців і не фахівців, зокрема до осіб, які навчаються;
«уміння навчатися»: розвинуте до такої міри, за якої можливе здійснення навчання з високим рівнем самостійності [11, с. 27];	відповідальність за розвиток професійного знання і практик, оцінку стратегічного розвитку команди та здатність до подальшого навчання, яке значною мірою є автономним та самостійним;
інші кваліфікаційні рамки в залежності від особливостей вищої освіти в країні.	критичне осмислення проблем у навчанні та/або професійній діяльності та на межі предметних галузей використання іноземних мов у професійній діяльності [10].

Проаналізувавши наведену в таблиці інформацію, можемо дійти висновку, що положення згаданих документів є подібними та збігаються за смисловим аспектом.

Отже, порівнюючи кваліфікаційні рамки та компетентності, якими повинен володіти студент на першому рівні вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр», можемо констатувати, що основні положення Дублінських дескрипторів були імплементовані в національне законодавство України задля забезпечення процесу інтеграції до європейської спільноти. На нашу думку, Дублінські дескриптори стали підґрунтям для формування новітньої вищої освіти. Визначення чітких компетенцій, якими повинен володіти студент, сприятиме розумінню здобувачами саме того переліку навичок, які їм необхідно розвивати на шляху отримання певного кваліфікаційного рівня з метою подальшої їх реалізації на практиці.

Висновки. Проаналізувавши сучасний стан нормативно-правового забезпечення формування кадрів для пенітенціарної системи, можна стверджувати, що воно є важливим елементом створення потужного кадрового потенціалу ДКВС України та має деякі особливості в аспекті забезпечення реалізації механізму формування кадрів. Основними нормативно-правовими актами, що регулюють формування кадрів для пенітенціарної системи України, є Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», Положення про організацію професійної підготовки осіб рядового та начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України та Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України. Також вагоме значення має законодавство в освітній діяльності: Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову та науково-технічну діяльність», міжнародні акти тощо.

Дослідивши особливості процесу формування кадрів для ДКВС України, можна стверджувати, що він є складним та передбачає цілеспрямоване надання професійних якостей працівнику для забезпечення ефективного виконання покладених на нього обов'язків. Основними завданнями процесу формування кадрів є забезпечення належної якості освіти в означеній сфері, що охоплює підготовку фахівців, які відповідатимуть вимогам прийняття на службу, будуть морально та психологічно готовими до виконання покладених на них обов'язків, а також будуть наділені рисами, необхідними під час реалізації встановлених завдань.

Zlyvko S., Sykal M. Regulatory support of personnel selection for the penitentiary system of Ukraine

Analysis of the current state of regulatory support of personnel selection for the Penitentiary System of Ukraine is maintained in the article. The peculiarities of headhunting process for the State Criminal and Executive Service of Ukraine are defined. The personnel of the Penitentiary System is considered to be a key element in implementation of Ukraine's penal policy. It is in a specific range of relations that requires its special and proper training, as well as high professionalism while executing sentences. Creation of a powerful workforce capacity of the State Criminal and Executive Service of Ukraine depends on the quality of regulatory support of personnel selecting. Issues concerning regulatory support of personnel selection for the Penitentiary System of Ukraine are relevant and important, since the effectiveness of the Penal System functioning depends on them in general. On the basis of the conducted analysis, regulatory support is defined to be an activity of public authorities regarding the provision of legally established rules of law for the purpose of properly regulating a certain type of activity, as well as establishing a mechanism for its regulation, taking into account the present day realities. Based on a comparative analysis of qualifications frameworks and competencies that a student at the first bachelor's level of higher education must have, it has been established that the main provisions of Dublin Descriptors had been implemented in the national legislation of Ukraine in order to ensure the process of integration into the European community. They have become the foundation for advanced higher education, and they also have identified clear competencies that a student must acquire in order to obtain a certain qualification level for their further implementation in practice.

Key words: penitentiary system, regulatory support, personnel, personnel selection.

Література:

1. Про затвердження Положення про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 08.09.2015 р. № 1675/5. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1088-15 (дата звернення: 11.09.2019)

2. Про затвердження Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України : Наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2018 р. № 4091/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z1496-18 (дата звернення: 11.09.2019).
3. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15 (дата звернення: 11.09.2018).
4. Державна Кримінально-виконавча служба України : навчальні заклади. URL: http://www.kvs.gov.ua (дата звернення: 05.09.2019).
5. Конституція України : Основний Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 08.09.2019).
6. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 08.09.2019).
7. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 08.09.2019).
8. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19 (дата звернення: 08.09.2019).
9. Артьомов І.В., Шершун А.В., П'ясецька-Устич С.В. Інновації у вищій освіті: глосарій термінів і понять ; за ред. І.В. Артьомова. Ужгород : ПП «АУТДОР–ШАРК», 2015. 160 с.
10. Про затвердження Національної рамки кваліфікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF (дата звернення: 10.09.2018).
11. Захарченко В.М., Парменова Д.Г. Рамки кваліфікацій: призначення, розроблення та впровадження: тренінг-курс. 2016. 90 с. URL: http://onma.edu.ua/wp-content/uploads/2017/01/QFs_Trenyng-kurs_11-11-2016.pdf (дата звернення: 10.09.2019).

УДК 342.951:347.77
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199697

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ОХОРОНУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Коротун О. М.,
кандидат юридичних наук, докторант
Науково-дослідного інституту публічного права

У статті акцентується увага на тому, що сучасні тенденції розвитку демократичних засад, трансформаційні процеси політичного, економічного та суспільного розвитку зумовлюють необхідність реформування системи державного управління. Усе це позначається на закріпленні за публічною адміністрацією цілей і завдань, форм та методів діяльності, призводить до зміни прав та обов'язків, функцій, механізму правового регулювання, застосування адміністративно-правових норм, що неминуче пов'язане з адміністративно-правовим статусом публічної адміністрації.

На підставі аналізу доктринальних думок та чинних нормативно-правових актів автором досліджено правовий аналіз категорії «адміністративно-правовий статус публічної адміністрації», який в юридичній літературі характеризують через такі юридичні інститути: публічні суб'єктивні права та юридичні обов'язки; правосуб'єктність; суб'єкти й об'єкти управління; адміністративно- правові гарантії; державний примус тощо. Акцентується увага, що у системі юридичних норм, які визначають адміністративно-правовий статус суб'єкта публічної адміністрації, провідну роль відіграють норми адміністративного права.

Констатується, що функція адміністративного права набуває свого прояву у впливі на суспільні відносини шляхом встановлення правового регулятора, де регулятивна та охоронна функції адміністративного права поряд з іншими функціями управлінської діяльності посідають ключове місце в діяльності публічної адміністрації, що забезпечує охорону прав суб'єктів інтелектуальної власності. Акцентується, що в адміністративно-правовому статусі суб'єктів публічної адміністрації регулятивна та охоронна функції адміністративного права поряд із визначеними повноваженнями є визначальними в забезпеченні охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності.

Ключові слова: статус, адміністративне право, суб'єкти, публічна адміністрація, охорона, інтелектуальна власність.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку демократичних засад, трансформаційні процеси політичного, економічного та суспільного розвитку зумовлюють необхідність реформування системи державного управління. Усе це позначається на закріпленні за публічною адміністрацією цілей і завдань, форм та методів діяльності, призводить до зміни прав та обов'язків, функцій, механізму правового регулювання, застосування адміністративно-правових норм, що неминуче пов'язане з адміністративно-правовим статусом публічної адміністрації.

Аналіз нормативно-правового регулювання дає підстави до констатації, що суб'єкти публічної адміністрації виступають провідною категорією у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності, які залежно від покладених на них функційних повноважень наділені різноманітним адміністративно-правовим статусом. Однак, будучи однією із центральних у теорії держави і права, категорія «правовий статус» до цього часу викликає теоретичні спори, що спонукає до більш повного розкриття правової природи діяльності уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, що забезпечують охорону прав інтелектуальної власності.

Питанням діяльності адміністративно-правового статусу суб'єктів публічної адміністрації займалася значна кількість вітчизняних учених-адміністративістів, серед яких варто відмітити В.Б. Авер'янова, В.М. Бевзенка, В.В. Галунька, Т.О. Карабін, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, В.І. Курила, О.П. Світличного, С.Г. Стеценка та ін. Проте питання визначення адміністративно-правового статусу суб'єктів публічної адміністрації у сфері забезпечення охорони прав інтелектуальної власності є малодослідженим в юридичній науці, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є правовий аналіз, визначення й обґрунтування діяльності уповноважених органів у сфері забезпечення охорони прав інтелектуальної власності, що цілісно відображало б систему та правову природу суб'єктів публічної адміністрації в досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Категорія правового статусу є однією з центральних у теорії держави і права та у всіх без винятку галузевих юридичних науках, що зумовлюється складністю та багатозначністю цього юридичного явища. Сьогодні важко знайти хоча б одну наукову працю з правничої (юридичної) тематики, яка була б реалізована у формі дисертації, монографії, науково-практичного чи навчального посібника, в якій би категорія правового статусу не використовувалася [1, с. 316].

Утім, на сьогодні ще не склалося єдиної думки щодо визначення поняття «правовий статус». Так, одні вчені поняття «правовий статус» і «правове становище» вважають синонімами, інші дотримуються позиції, що категорія «правовий статус» поки що не знайшла чіткого визначення в наукових джерелах, а тому потрібно виділити цей термін для загальної характеристики становища особи (фізичної чи юридичної) в суспільстві, оскільки категорія «правове становище» переважно застосовується для характеристики особи у визначеному колі суспільних відносин [2, с. 130].

Щодо названих понять В. Новосьолов зазначає: «Поняття «правовий статус» і «правове становище» є синонімами, тому спроби використовувати ці терміни, які відрізняються за змістом та значенням, недопустимі, незважаючи на те, що громадянин може виступати в різних якостях, та існує необхідність термінологічного відображення цих особливостей» [3, с. 23].

До цього можна додати думку А. Куліша, що питання правового статусу державного органу в юридичній літературі донедавна зводилося, головним чином, до визначення його компетенції, встановленого законодавством кола прав та обов'язків [4, с. 86].

Важливо зазначити, що в системі юридичних норм, які визначають адміністративно-правовий статус суб'єкта публічної адміністрації, провідну роль відіграють норми адміністративного права. Адміністративно-правова норма встановлюється Конституцією та іншими законами України, Загальною декларацією з прав людини ООН, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи, іншими ратифікованими Верховною Радою України міжнародними правовими актами, підзаконними нормативними правовими актами публічної адміністрації. Їхній зміст зумовлюється своєрідністю положення суб'єктів і об'єктів управління в публічному праві: суб'єкти публічного управління наділяються юридично-владними повноваженнями, а об'єкти управління зобов'язані виконувати їхні законні вимоги, вона визначає міру встановленої свободи для об'єктів управління, які не є владними, та суворо регламентовані дії для суб'єктів публічної адміністрації, через її опосередкування забезпечуються публічні права й свободи людини і громадянина [5, с. 30–31].

Вказане можна доповнити думкою, що наповнення понять «правовий статус», «правове положення» та «правове становище» різним змістом є штучним, частково зумовленим різними перекладами слова «статус» (з лат. *status* – становище, положення, статус), і, що найголовніше, не має практичного застосування у вигляді правового закріплення розмежування таких понять або доцільності, зумовленої практичними потребами [6, с. 106].

Суперечність викликає тільки та обставина, що в Типовій інструкції з документування управлінської інформації в електронній формі та організації роботи з електронними документами в діловодстві, електронного міжвідомчого обміну, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 55 «Деякі питання документування управлінської діяльності», вживається термін «правовий статус», під яким розуміється набрання електронними даними юридичної сили [7].

Із наведеного нормативного акта випливає, що термін «правовий статус» складається з двох слів «правовий», коренем якого є «право» та «статус».

Незважаючи на те, що в юридичній літературі на теоретичному рівні істотних поглядів щодо терміна «право» немає, варто виходити з того, що термін «право» є багатозначним. У свою чергу в сучасному розумінні під статусом (від лат. «status» – положення, становище) розуміється правове становище (сукупність прав і обов'язків) фізичної чи юридичної особи [8, с. 1263].

Отже, з поняттям «статус» пов'язано правове положення юридичних осіб, які залежно від порядку їх створення поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Нас цікавлять останні. Юридичні особи публічного права – це ті юридичні особи, які створюються безпосередньо законом або адміністративним актом як носії публічних завдань, їх організація регулюється приписами законів публічних інтересів, і вони виконують відповідні публічні функції. Такі юридичні особи створюються розпорядчим способом державними органами та органами місцевого самоврядування або організаціями, які віднесені до публічних за іншими підставами, визначеними в законі чи іншому нормативно-правовому акті, і порядок їх створення, організаційно-правові форми, правове становище не є предметом цивільно-правового регулювання, а отже, вони визначаються публічними законами [9, с. 216].

Сукупність критеріїв, які визначають зміст та межі діяльності суб'єктів публічної адміністрації – цільовий компонент правового статусу, організаційно-структурний компонент, компетенція, – утворюють таке поняття, як правовий статус суб'єкта публічної адміністрації. Саме зі змісту правового статусу учасники адміністративно-правових відносин можуть судити про роль та місце суб'єкта публічної адміністрації в таких відносинах, його мету й особливості поведінки, надані повноваження, взаємні відносини з іншими учасниками публічно-правових відносин [10, с. 172].

На думку О. Світличного, крім органів виконавчої влади, публічне управління може здійснюватися широким колом уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, які наділені різними за змістом і обсягом адміністративними повноваженнями, які організаційно не входять до системи органів виконавчої влади (окремі фізичні особи, юридичні особи публічного та приватного права); з погляду правової характеристики, залежно від рівня повноважень суб'єктів публічної адміністрації, їхня діяльність може розрізнятися за такими основними функціями: виконавчою, організаційною, регулятивною, експертною, оціночною, профілактичною, адміністративно-правовою, захисною, охоронною тощо [11, с. 215].

Отже, саме правовий статус відображає головні особливості органу, його місце в системі державних органів влади, мету, завдання, функції, повноваження, компетенцію, відповідальність [12, с. 118].

Суб'єкти публічної адміністрації, що забезпечують охорону прав суб'єктів інтелектуальної власності, мають низку прав і обов'язків, які окреслені нормами Конституції України, спеціальними та іншими законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами, вирішують у процесі практичної діяльності поставлені завдання, забезпечують адміністративно-правове регулювання, застосовуючи правові засоби нормотворчого, розпорядчого характеру, надають адміністративні послуги, а в разі необхідності застосовують до порушників, які незаконно використовують об'єкти права інтелектуальної власності або вчиняють інше правопорушення у сфері охорони права інтелектуальної власності, заходи державного примусу та адміністративної відповідальності.

Вказане випливає з адміністративно-правового статусу публічної адміністрації та пов'язане з публічним адмініструванням у сфері інтелектуальної власності. Публічне адміністрування – це вид соціального адміністрування, вид специфічної діяльності держави та органів місцевого самоврядування, що дістає вияв у функціонуванні органів та установ, які впливають на суспільні відносини з метою їх урегулювання відповідно до публічних інтересів [13, с. 124].

Багатозначність наукових поглядів за характером їх зв'язку дає змогу виокремити думку, згідно з якою залежно від мети норми поділяються на регулятивні та правоохоронні, або адміністративно-деліктні. Перші у своїй сукупності створюють розділ управлінського права, другі – розділ адміністративно-деліктного права. За сферою дії адміністративно-правові норми поділяються на норми загальнообов'язкові та внутрішньоапаратні. Загальнообов'язкові – це, наприклад, норми, що встановлюють адміністративну відповідальність за скоєні проступки, внутрішньоапаратні – ті, що регламентують відносини, які виникають між співробітниками органу держави. Однак і останні з названих можуть групуватися як норми загальні та відомчі. Практичну значимість також має поділ норм залежно від рівня узагальненості. У цьому випадку слід відрізняти норми загальні та спеціальні. Останні є виключенням із загального правила, але відповідно до законодавства під час регулювання деяких видів суспільних відносин діють спеціальні, а не загальні [14, с. 150].

Вплив держави на об'єкти управління у сфері інтелектуальної власності має характер публічного регулювання, котре являє собою вплив суб'єктів на об'єкти управління, який від імені держави здійснює публічна адміністрація залежно від визначених повноважень, у здійсненні адміністративно-правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, найповнішому забезпеченні охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності та інших учасників правовідносин.

О. Чомахашвілі, досліджуючи адміністративно-правове регулювання охорони прав на промислові зразки як об'єкт права інтелектуальної власності, доводить, що адміністративно-правове регулювання у сфері охорони прав на промислові зразки певною мірою здійснюється всіма органами державної влади, але головними суб'єктами управлінської діяльності у цій сфері залишаються органи виконавчої влади [15, с. 16].

Апріорі правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності підпорядковано стимулюванню створення її результатів, насамперед найбільш витребуваних і значимих для життя та здоров'я людини, забезпечення захисту довкілля, безпеки у суспільстві, їх використання, забезпечення гідної винагороди творцям і правомірним володільцям майнових прав, світового та національного правопорядку у цій сфері на основі запобігання правопорушенням, швидкого та ефективного їх виявлення, відновлення прав потерпілих та покарання винних. Це забезпечується через нормотворчу, правозастосовну і правоохоронну діяльність у сфері інтелектуальної власності, де правове регулювання цих правовідносин здійснюється через вплив норм права та провозастосовної системи на їхні елементи в межах визначених моделей їх упорядкування. Збій у певній частині призводить до відхилення в диспозиції норми права певного спрямування і потреби включати охоронні та захисні засоби приватноправового, адміністративного чи кримінального походження [16].

На думку А. Комзюка, правове регулювання – це специфічний вплив, який здійснюється правом як особливим нормативним інституційним регулятором. При цьому правове регулювання має цілеспрямований, організаційний, регулятивний характер і здійснюється за допомогою цілісної системи засобів, що реально виражають саму матерію права як нормативного інституту утворення регулятора [17, с. 47].

На сьогодні однією з найбільш актуальних є позиція, відповідно до якої засобами цієї галузі права формуються, охороняються і захищаються публічні правовідносини, організується і забезпечується функціонування публічної адміністрації (публічне адміністрування) [18, с. 36].

Функції адміністративного права під впливом розвитку політичних реалій, ринкових відносин, нових форм господарювання, демократизації публічної влади, нових інститутів адміністративного права зазнають еволюційних змін. Вагомий вплив на функції адміністративного права мають міжнародні стандарти та принципи сучасного європейського адміністративного права. Усе це неминуче позначається на діяльності всіх державних органів, їх посадових осіб у відносинах із громадянами.

У цьому аспекті доречною є думка Т. Коломоєць та П. Лютікова, які зауважують, що раніше вказана галузь права традиційно розглядалася як система норм, спрямована на врегулювання відносин у галузі державного управління, а сьогодні її роль і призначення істотно змінилися. Перехід від державоцентриських до людиноцентриських пріоритетів у адміністративно-правовому регулюванні зумовив зміну акцентів у спрямуванні адміністративно-правового регулювання, виділив у системі суб'єктів адміністративно-правових відносин громадянина з його правами, законними інтересами і свободами. Головне призначення держави в особі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування – забезпечити належний рівень реалізації громадянами своїх прав, свобод та законних інтересів у виконавчо-розпорядчій сфері відносин [19, с. 4].

Отже, в адміністративно-правовому статусі суб'єктів публічної адміністрації регулятивна та охоронна функції адміністративного права поряд із визначеними повноваженнями є визначальними в забезпеченні охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності.

Регулятивна функція адміністративного права у сфері забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності та інших учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності має свої особливості та здійснюється шляхом впливу на поведінку учасників цих відносин, які повинні відповідати адміністративно-правовим нормам, правам та обов'язкам.

Охоронна функція адміністративного права є сукупністю визначених нормами адміністративного законодавства способів і засобів впливу з метою охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності та інших учасників правовідносин у сфері інтелектуальної власності, яка здійснюється шляхом визначення нормами адміністративного і спеціального законодавства прав та обов'язків. Охоронна функція адміністративного права в діяльності публічної адміністрації полягає і в регулюванні інших суспільних відносин – тих, що виникають між публічною адміністрацією та особою з приводу реєстрації об'єкта права інтелектуальної власності.

Висновки. Аналіз наведених підходів дає можливість констатувати, що функція адміністративного права набуває свого прояву у впливі на суспільні відносини шляхом встановлення правового регулятора, де регулятивна та охоронна функції адміністративного права поряд з іншими функціями управлінської діяльності посідають ключове місце в діяльності публічної адміністрації, що забезпечує охорону прав суб'єктів інтелектуальної власності.

Такими суб'єктами публічної адміністрації є: Кабінет Міністрів України; Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України; МВС; Міністерство фінансів України; Міністерство культури України; АМКУ; СБУ; Національна поліція; Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів; ДПС; ДМС; Державне агентство України з питань кіно; місцеві органи виконавчої влади, їхні структурні підрозділи; апарати управління центральних органів виконавчої влади, їхні територіальні підрозділи.

Саме на цих суб'єктів публічного управління, які мають притаманний їм адміністративно-правовий статус, що дає змогу визначити місце публічної адміністрації в системі суспільних відносин, лягає безпосереднє практичне забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності.

Korotun O. Administrative and legal status of public administration entities providing protection of intellectual property rights

The article draws attention to the fact that the current trends in the development of democratic foundations, the transformation processes of political, economic and social development make it necessary to reform the system of public administration. All this affects the public administration's goals and objectives, forms and methods of activity, leads to changes in rights and responsibilities, functions, mechanism of legal regulation, application of administrative and legal norms, which is inevitably linked to the administrative and legal status of public administration.

On the basis of the analysis of doctrinal opinions and current normative legal acts, the author investigates the legal analysis of the category «administrative and legal status of public administration», which is characterized in the legal literature through the following legal institutions: public subjective rights

and legal obligations; legal personality; subjects and objects of management; administrative and legal guarantees; state coercion and the like. Attention is drawn to the fact that the rules of administrative law play a leading role in the system of legal rules that determine the administrative and legal status of a public administration entity.

It is stated that the function of administrative law becomes manifest in influencing public relations by establishing a legal regulator, where the regulatory and protective functions of administrative law, along with other functions of administrative activity, occupy a key place in the activity of public administration, which ensures the protection of intellectual property rights. It is emphasized that the administrative and legal status of public administration entities, the regulatory and protective functions of administrative law, along with certain powers, are decisive in protecting the protection of intellectual property rights.

Key words: status, administrative law, subjects, public administration, protection, intellectual property.

Література:

1. Музичук О.М. Уточнення сутності категорії «правовий статус» суб'єкта адміністративно-правових відносин та його елементного складу. *Форум права.* 2008. № 1. С. 316–321.
2. Циганов О. Адміністративно-правовий статус суб'єктів надання адміністративних послуг у сфері правоохорони. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 130–134.
3. Новосьолов В.И. Правовое положение граждан в советском государственном управлении. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1976. 217 с.
4. Куліш А. Організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України. *Вид-во Сумського державного університету.* Суми, 2007. 220 с.
5. Галунько В., Курило В., Короєд С. Адміністративне право України. Херсон : Грінь Д. С. 2015. Т. 1: Загальне адміністративне право. 272 с.
6. Совгиря О.В. Структура конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України: теоретико-методологічні аспекти. *Вісник Вищої Ради Юстиції*. Київ, 2012. № 4 (12). С. 105–112.
7. Деякі питання документування управлінської діяльності : постанова Кабінету Міністрів України № 55 від 17.01.2018 р. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/ru/55-2018-п (дата звернення: 20.10.2019).
8. Советский энциклопедический словарь: ок. 80000 слов / И.В. Абашидзе и др. ; гл. ред. А.М. Прохоров. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. 1632 с.
9. Кузнецова Н.С. Концептуальні засади інституту юридичної особи в новому цивільному законодавстві. Матеріали VIII регіональної науково-практичної конференції «Проблеми державоутворення і захисту прав людини в Україні». Львів, 2002. С. 215–216.
10. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право : навчальний посібник ; за заг. ред. Р.С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
11. Службове право: витоки, сучасність та перспективи розвитку : колективна монографія / за заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 205–217.
12. Мандичев Д.В. Поняття адміністративно-правового статусу органу виконавчої влади. *Право і суспільство.* 2010. № 5. С. 117–121.
13. Адміністративне право України : підручник ; за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Вид. 2, зі змін. і доп. Київ : Істина, 2012. 528 с.
14. Бондаренко В.А. Призначення та особливості структури адміністративно-правових норм. *Науковий вісник*. 2011. № 4. С. 146–154.
15. Чомахашвілі О.Ш. адміністративно-правове регулювання охорони прав на промислові зразки в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ірпінь, 2008. 21 с.
16. Шишка Р.Б. Механізм правового регулювання правовідносин у сфері інтелектуальної власності. URL: http://aphd.ua/publication-168 (дата звернення: 20.10.2019).
17. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : монографія / за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків : Вид-во НУВС, 2002. 312 с.
18. Курс адміністративного права : підруч. / В.К. Колпаков та ін. 2-ге вид. перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 872 с.
19. Адміністративне право України : підруч. / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Київ : Істина, 2010. 480 с.

УДК 343.1
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199698

ПОВНОВАЖЕННЯ ГОЛОВУЮЧОГО ЯК КЕРУЮЧОГО В СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Ламбуцька Т. О.,
аспірантка кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

Статтю присвячено розгляду повноважень головуючого судді як керуючого в судовому провадженні першої інстанції крізь призму кримінального процесуального законодавства. Здійснено науково-правовий аналіз чинних нормативно-правових актів та науково-теоретичних джерел із даного питання. Установлено, що ні законодавство, ні правова доктрина не наводить визначення термінопоняття «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції».

За результатами вивчення доктринальних і нормативних джерел сформовано авторське трактування повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції, під яким пропонується розуміти закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві правомочності головуючого, що забезпечують реалізацію визначеного предметом відання головуючого обсягу його функцій, цілей та завдань у кримінальному провадженні в районному, районному в місті, міському чи міськрайонному суді, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення.

Встановлено надмірну розпорошеність повноважень головуючого в тексті Кримінального процесуального кодексу України, виявлено недостатність їх переліку. Наголошується на необхідності систематизації та розширення переліку повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Зокрема, запропоновано систематизувати повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції, визначивши їх у Кримінальному процесуальному кодексі окремою статтею.

Запропоновано надати головуючому комплекс контролюючих повноважень стосовно активної позиції захисту та передбачити у складі процесуального статусу головуючого у кримінальному провадженні відповідальність головуючого за пасивного адвоката. Доцільність таких нововведень проілюстровано на прикладах практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: повноваження головуючого, судове провадження, суд першої інстанції, Кримінальний процесуальний кодекс України, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. Важлива процесуальна роль у судовому провадженні вітчизняним законодавцем відведена головуючому. Водночас на підставі даних, отриманих у результаті системного аналізу сучасної кодифікації кримінальних процесуальних норм, доходимо висновку, що нині чинна редакція Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України не містить окремої статті, присвяченої повноваженням головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Не наводить вітчизняний законодавець і дефініції терміна «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції».

Повноваження головуючого у судовому провадженні першої інстанції, вивчаючи інші, пов'язані з ним теми, розглядали: М. Шевчук, С. Бурмагин, В. Вапнярук, С. Ківалов, С. Міщенко, В. Захарченко, О. Яценко, Л. Бартащук та ін.

Водночас науково-теоретичний аналіз опублікованих на сьогодні наукових досліджень дає змогу дійти висновку про те, що у правовій доктрині відсутні роботи, спеціально присвячені дослідженню повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Дане питання все ще залишається маловивченим. Відсутнє й доктринальне визначення термінопоняття «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції».

Мета статті – на основі аналізу результатів загальнотеоретичних та галузевих досліджень сучасного стану правового регулювання повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції виявити наявні проблеми, зокрема понятійного та термінологічного характеру, а також запропонувати напрями їх вирішення, що дасть змогу вдосконалити нині чинне кримінальне процесуальне законодавство та практику його застосування.

Виклад основного матеріалу. Сутність категорії «повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції» доцільно розглядати крізь призму її триелементної структури за формулою: «повноваження головуючого» + «судове провадження» + «перша інстанція».

Беручи за основу запропоновану формулу, насамперед необхідно зазначити, що в розкритті змісту поняття «повноваження» науковці не змогли дійти одностайності. Аналіз наукової літератури з даної проблеми дає змогу виділити як мінімум два підходи. Представники першого вважають, що повноваження – це сукупність прав і обов'язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для виконання покладених на них функцій [3, с. 639]. Представники другого – що повноваження варто розглядати як право, надане кому-небудь для здійснення чогось, компетенцію, доручення [8, с. 469].

На нашу думку, більш вдалим видається перший із вищенаведених підходів. Керуючись такими висновками, пропонуємо повноваження головуючого у кримінальному провадженні трактувати як закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві правомочності головуючого, що забезпечують реалізацію визначеного предметом відання головуючого обсягу його функцій.

Що ж стосується термінів «судове провадження» та «перша інстанція», то вичерпні їх тлумачення наведено у КПК України. Так, зокрема, судове провадження за КПК України – це кримінальне провадження в суді першої інстанції, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд і ухвалення та проголошення судового рішення. А суд першої інстанції, згідно з п. 22 ч.1 ст .3 КПК України, – це районний, районний у місті, міський та міськрайонний суд, який має право ухвалити вирок або постановити ухвалу про закриття кримінального провадження, а також Вищий антикорупційний суд у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його підсудності цим Кодексом, апеляційний суд у випадку, передбаченому КПК [6]. Звідси випливає, що під повноваженнями головуючого в судовому провадженні першої інстанції варто розуміти повноваження головуючого у кримінальному провадженні в районному, районному в місті, міському чи міськрайонному суді, а також Вищому антикорупційному суді у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його підсудності, апеляційному суді у випадку, передбаченому КПК, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення.

На підставі отриманих даних доходимо висновку, що під повноваженнями головуючого в судовому провадженні першої інстанції слід розуміти закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві правомочності головуючого, що забезпечують реалізацію визначеного предметом відання головуючого обсягу його функцій, цілей та завдань у кримінальному провадженні в районному, районному в місті, міському чи міськрайонному суді, а також Вищому антикорупційному суді у кримінальних провадженнях щодо злочинів, віднесених до його підсудності, апеляційному суді у випадку, передбаченому КПК, яке включає підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення та проголошення судового рішення.

З аналізу законодавчих положень, розміщених у КПК України, можна виокремити такі повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції:

– керує перебігом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійсненням учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи із судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження; вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку (ст. 321);

– у призначений для судового розгляду час відкриває судове засідання й оголошує розгляд відповідного кримінального провадження (ч. 1 ст. 342);

– оголошує склад суду, прізвище запасного судді, якщо він призначений, прізвища прокурора, потерпілого, цивільного позивача, обвинуваченого, захисника, цивільного відповідача, представників та законних представників, перекладача, експерта, спеціаліста, секретаря судового засідання, роз'яснює учасникам судового провадження право відводу і з'ясовує, чи заявляють вони кому-небудь відвід (ч. 1 ст. 344);

– після оголошення обвинувачення встановлює особу обвинуваченого, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце і дату народження, місце проживання, заняття та сімейний стан, роз'яснює йому суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання. Якщо обвинувачених декілька, головуючий здійснює зазначені дії щодо кожного з них (ч. 1 ст. 348);

– якщо у кримінальному проваджені пред'явлено цивільний позов – запитує обвинуваченого, цивільного відповідача, чи визнають вони позов (ч. 2 ст. 348);

– надає стороні обвинувачення та стороні захисту право проголосити вступні промови (ч. 1 ст. 349);

– перед допитом свідка встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки свідка з обвинуваченим і потерпілим; з'ясовує, чи отримав свідок пам'ятку про права й обов'язки свідка, чи зрозумілі вони йому, за необхідності роз'яснює їх, а також з'ясовує, чи не відмовляється він із підстав, встановлених Кодексом, від давання показань, і попереджає його про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та завідомо неправдиві показання (ч. 1 ст. 352);

– приводить свідка до присяги (ч. 2 ст. 352);

– перед допитом потерпілого встановлює відомості про його особу та з'ясовує стосунки потерпілого з обвинуваченим; з'ясовує, чи отримав потерпілий пам'ятку про права й обов'язки потерпілого, чи зрозумілі вони йому, у разі необхідності роз'яснює їх, а також попереджає його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання (ч. 1 ст. 353) тощо.

Так, правомочність керування перебігом судового засідання й усунення із судового розгляду всього, що не має значення для кримінального провадження, передбачена у ст. 321 КПК України, надає головуючому судді право знімати запитання учасників судового розгляду, якщо вони спрямовані на дослідження обставин, які вже достатньо з'ясовані, або явно виходять за межі кримінального провадження. До того ж головуючий уповноважений надавати вказівки судовому розпоряднику щодо організації підготовки залу судового засідання до слухання в ньому справи, забезпечення додержання особами, які є в суді, встановлених правил та інших заходів, спрямованих на сприяння веденню судового засідання [9] тощо. Тобто де-факто головуючий судового провадження в суді першої інстанції уповноважений забезпечувати проведення й завершення розгляду кримінальної справи протягом розумного строку (принцип кримінального судочинства передбачений ст. 28 КПК України). Хоча де-юре у ст. 321 КПК України цей момент не конкретизований. На нашу думку, відсутність у положеннях цієї статті відповідної вказівки цілком виправдано можна віднести до числа законодавчих прогалин КПК України, що нині потребують першочергового усунення.

Керування перебігом судового засідання передбачає, що головуючий спрямовує судове слідство на забезпечення сторонам рівних можливостей вільно, способом, який вони вибирають, але який водночас не суперечить вимогам закону, здійснювати свої права, що є одним із функціональних обов'язків головуючого в судовому провадженні першої інстанції як керуючого судовим засіданням.

Головуючий уповноважений вживати всіх необхідних заходів для дотримання порядку в залі судового засідання. Водночас на осіб, присутніх у залі судового засідання, кримінальний процесуальний закон покладає обов'язок дотримання певних правил: під час входу до залу суду та виходу суду вони повинні встати. Сторони кримінального провадження допитують свідків та заявляють клопотання, подають заперечення стоячи й лише після надання їм слова головуючим у судовому засіданні. Свідки, експерти, спеціалісти дають показання стоячи на місці, призначеному для свідків. Особи, присутні в залі, заслуховують вирок суду стоячи [7] тощо.

Водночас варто зазначити, що кримінальним процесуальним законодавством головуючий уповноважений надати дозвіл на відхилення від зазначених вище правил у судовому засіданні. Таке рішення ухвалюється ним, базуючись на суддівському розсуді. У КПК України, у ст. 3, що присвячена визначенню основних термінів Кодексу, немає визначення суддівського розсуду. З огляду на вказане, виникає потреба звернутися до наукової літератури. Так, наприклад, варта уваги позиція відомого дослідника Аарона Барака [1, с. 13–14], який розглядає суддівський розсуд як повноваження, надане особі, яка володіє владою вибирати між двома чи більше альтернативами, коли кожна з них є законною. Науковець зазначає, що суддівський розсуд апріорі не є ні емоційним, ні розумовим станом. На його думку, це радше юридична умова, за якої суддя має право робити вибір із декількох варіантів. А. Барак використовує для пояснення цього явища таке порівняння: «Це начебто правовий шлях привів до роздоріжжя, і суддя повинен, не маючи ясного та точного стандарту для керівництва, вирішити, яким шляхом іти». Тобто автор наголошує на можливості вибору, а не на свободі, незалежній від будь-яких чинників. Він говорить про те, що розсуд передбачає «радше зону можливостей, аніж просто одну позицію» [1, с. 15].

Натомість В. Вапнярчук уважає, що під судовим розсудом у кримінальному процесі необхідно розуміти здійснюваний у регламентованому законом порядку специфічний вид правозастосовчої діяльності суду, сутність якого полягає у здійсненні з підстав, визначених законом, за вчасною волею вибору з декількох рівнозаконних альтернатив найбільш ефективної (дієвої), виходячи з визначених законом мети, завдань, принципів кримінального провадження, його конкретних обставин та сформованої доказової бази, а також керуючись морально-правовими категоріями справедливості, добросовісності, розумності та пропорційності [3, с. 239]. На нашу думку, найбільш вдалий є підхід, запропонований В. Вапнярчуком. Уважаємо, що саме такий підхід необхідно взяти за основу у процесі розроблення законодавчого тлумачення суддівського розсуду, пропонуємо законодавчо закріпити наведене визначення терміна «суддівський розсуд» у ст. 3 КПК України з незначним його коригуванням для спрощення розуміння в такій редакції: «Суддівський розсуд – це різновид правозастосов-

чої діяльності суду, що здійснюється в регламентованому законом порядку та полягає у здійсненні з підстав, визначених законом, вибору з декількох рівнозаконних альтернатив найбільш ефективної (дієвої), з огляду на визначені законом мету, завдання, принципи кримінального провадження, його конкретні обставини та сформовану доказову базу, а також керуючись морально-правовими категоріями справедливості, добросовісності, розумності та пропорційності».

Водночас варто вказати, що загалом норми кримінального процесуального законодавства містять чималу кількість повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції. Однак не можна не звернути увагу на їх надмірну розпорошеність у тексті КПК України та недостатність у кримінальному процесі, що зумовлює необхідність внесення деяких законодавчих змін. Ідеться насамперед про необхідність систематизації повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції та розширення їх переліку. Зокрема, за доречне видається систематизувати повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції, визначивши їх у КПК окремою статтею.

Крім того, з огляду на євроінтеграційний курс нашої держави, сьогодні необхідне подальше вдосконалення кримінального процесуального законодавства України в напрямі узгодження його з європейськими вимогами та стандартами. Так, законодавець, зважаючи на те, що для з'ясування обставин, які мають значення для правильного вирішення кримінальної справи, необхідна активна участь суб'єктів процесу, що належать до двох протилежних за змістом виконуваних ними функцій сторін – обвинувачення і захисту, закріпив у Конституції України як одну з основних засад судочинства змагальність сторін і свободу в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості (п. 3 ч. 1 ст. 129). Суду в цьому змаганні відведена роль безстороннього спостерігача, який має виконувати функцію правосуддя, зберігаючи свою неупередженість [3, с. 51]. Ця позиція законодавця видається не зовсім вдалою з огляду на таке.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 47 КПК України, захисник зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені цим Кодексом та іншими законами України, з метою забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого.

Цікавою в даному контексті видається практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово констатував порушення права на захист у справах, де захисник формально був призначений, проте не здійснював ефективного захисту, що становило істотне порушення вимог КПК (справа «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р.[12]).

Крім того, у п. 262 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. [10] Суд наголосив, що, хоча право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист, наданий захисником, який, у разі потреби, призначається офіційно, не є абсолютним, воно є однією з основних ознак справедливого судового розгляду. Встановлені під час апеляційного перегляду обставини свідчать про те, що обвинувачений відмовився від захисника з тих підстав, що вона, на його думку, не здійснювала належним чином захисту його прав, а захисник цих обставин не спростувала. Тобто призначений захисник унаслідок неналежного виконання своїх професійних обов'язків не забезпечив ефективного захисту обвинуваченого, чого потребували інтереси правосуддя, що є порушенням п. п. «с» п. 3 ст. 6 Міжнародної конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» [5]. За наявності ознак «символічного надання послуг» захисниками, ураховуючи практику ЄСПЛ у справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р., апеляційний суд уважає, що це становило істотне порушення вимог КПК.

Заслуговує на увагу в даному контексті також справа проти Хорватії: «Адвокат діяв як пасивний спостерігач у провадженні про утримання особи у психіатричній лікарні. А національний суд не зважив на відсутність ефективного юридичного представництва. Отже, мало місце порушення Конвенції». Такого висновку дійшов Європейський суд з прав людини у справі «Чутура проти Хорватії» (заява № 55942/15) [11].

Коротко розглянемо суть справи. Драган Чутура, перебуваючи у стані психічного розладу, словесно погрожував сусідам. Оскільки він становив загрозу для інших людей, його раніше вже утримували в лікарні, суд ухвалив рішення про його поміщення під варту у психіатричну установу строком на шість місяців. Згодом були проведені слухання із представниками лікарні, державної прокуратури й адвоката, і термін утримання був подовжений ще на один рік.

Батько пана Д. Чутура від імені сина подав апеляцію. Він стверджував, що родина не мала жодного уявлення про те, що сина могли тримати в лікарні, їм не було відомо про судове провадження. Але оскарження успіху не мало.

Після умовного звільнення Д. Чутура звернувся до ЄСПЛ, де справу розглядали переважно в частині продовження утримання під вартою.

Суд зазначив, що, незважаючи на те, що Д. Чутура обрав адвоката в початковому судовому процесі у кримінальній справі, національні суди призначили нового адвоката для надання безоплатної юридичної допомоги у провадженні про примусову госпіталізацію. Другого адвоката з невідомих причин незабаром замінив інший.

Цей третій адвокат діяв як пасивний спостерігач у провадженні щодо продовження примусового ув'язнення пана Д. Чутура: адвокат не звертався до заявника або судді під час зустрічі в лікарні із суддею, не намагався зв'язатися із заявником або його сім'єю, не подав жодних заяв від імені клієнта під час слухання.

ЄСПЛ звернув увагу на те, що судам було добре відомо про пасивну позицію адвоката, але вони не забезпечили ефективного представництва особи. Це відбулося попри те, що вони мали посилений обов'язок нагляду, адже йшлося про особу з обмеженими можливостями.

З урахуванням цього Суд у Страсбурзі постановив, що національні органи влади не виконали процесуальні вимоги, необхідні для продовження примусового тримання особи в лікарні, тому мало місце порушення ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [11].

Виходячи з вищевикладеного, на нашу думку, доцільно було б надати головуючому комплекс контролюючих повноважень стосовно активної позиції захисту та передбачити у складі процесуального статусу головуючого у кримінальному провадженні відповідальність головуючого за пасивного адвоката. Такі зміни сприятимуть реалізації принципу «забезпечення права на захист», передбаченого у ст. 20 КПК України.

Висновки. Отже, за результатами вивчення доктринальних і нормативних джерел у статті наведено низку законодавчих пропозицій, що, на нашу думку, потребують упровадження. Зокрема, за доцільне вважаємо:

1) законодавчо закріпити у ст. 321 КПК України повноваження головуючого в суді першої інстанції забезпечувати проведення й завершення розгляду кримінальної справи протягом розумного строку;

2) законодавчо закріпити у ст. 3 КПК України визначення терміна «суддівський розсуд» у такій редакції: «Суддівський розсуд – це різновид правозастосовчої діяльності суду, що здійснюється в регламентованому законом порядку та полягає у здійсненні з підстав, визначених законом, вибору з декількох рівнозаконних альтернатив найбільш ефективної (дієвої), з огляду на визначені законом мету, завдання, принципи кримінального провадження, його конкретні обставини та сформовану доказову базу, а також керуючись морально-правовими категоріями справедливості, добросовісності, розумності та пропорційності»;

3) систематизувати повноваження головуючого в судовому провадженні першої інстанції, визначивши їх у КПК окремою статтею;

4) розширити коло процесуальних повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції шляхом доповнення їх законодавчого переліку комплексом контролюючих повноважень стосовно активної позиції захисту, передбачити у складі процесуального статусу головуючого у кримінальному провадженні відповідальність головуючого за пасивного адвоката.

Варто також зазначити, що правове регулювання повноважень головуючого в судовому провадженні першої інстанції потребує подальшого наукового вивчення з метою виявлення недоліків та шляхів удосконалення.

Lambutska T. Limits of authority of presiding judge as a head of court proceedings in the first instance court through criminal procedural legislation

The article is devoted to limits of authority of presiding judge as a manager in the court of first instance through criminal procedural legislation. The scientific-legal analysis of the current normative-legal acts and scientific-theoretical sources on this issue is carried out. It is established that neither the law nor the legal doctrine defines the term "authority of the presiding judge in the trial at first instance".

According to the results of the study of doctrinal and normative sources, the author's interpretation of the powers of the presiding judge in the court proceedings at first instance is formed under the proposition to understand the powers of the presiding judge, enshrined in the criminal procedure of the presiding officer city, city or city district court, which includes preparatory court proceedings, court proceedings and decisions and pronouncement of the judgment.

The powers of the chairman of the text of the Criminal Procedure Code of Ukraine were found to be too dispersed and the list was insufficient. The need to systematize and expand the list of powers of the presiding judge at first instance is emphasized. In particular, it is proposed to systematize the powers of the presiding judge in the trial at first instance by defining them in the Criminal Procedure Code as a separate article.

It is proposed to give the presiding judge a set of supervisory powers regarding the active position of defense and to prescribe the presiding judge's responsibility for the passive lawyer as part of the procedural status of the presiding judge in criminal proceedings. The feasibility of such innovations is illustrated by the case-law of the European Court of Human Rights.

Key words: presiding powers, court proceedings, court of first instance, Criminal Procedure Code of Ukraine, European Court of Human Rights.

Література:

1. Барак Аарон. Судейское усмотрение. Пер. с англ. Москва : Норма, 1999. 376 с.
2. Бартащук Л. Роль суду (судді) у забезпеченні права людини на повагу гідності під час розгляду кримінальної справ. *Закон и жизнь*. 2011. № 3. С. 50–56.
3. Вапнярчук В. Сутність активної та ініціативної діяльності суду у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2014. № 25. С. 236–239.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2007. 992 с.
5. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.10.2019).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2768 (дата звернення: 18.10.2019).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / відп. ред.: С. Ківалов, С. Міщенко, В. Захарченко. Харків : Одіссей, 2013. 1104 с.
8. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. Т. 3 : Обе – Роб / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 1998. 928 с.
9. Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення старшими судовими розпорядниками та судовими розпорядниками проведення судового засідання, їх взаємодії з правоохоронними органами : наказ ДСАУ від 18 жовтня 2004 р. № 182/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1391-04 (дата звернення: 04.11.2019).
10. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 квітня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_683 (дата звернення: 18.10.2019).
11. Справа «Чутура проти Хорватії» від 10 січня 2019 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-6293527-8211183 (дата звернення: 18.10.2019).
12. Справа «Яременко проти України» від 12 червня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_405.

УДК 343.148
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199742

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Лук'янчиков Є. Д.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Лук'янчиков Б. Є.
кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач відділу підготовки прокурорів
з процесуального керівництва та криміналістичного забезпечення
досудового розслідування
Національної академії прокуратури України

Петряєв С. Ю.
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Звертається увага на об'єктивні передумови використання знань різних галузей науки, техніки, мистецтва ремесла та окремих видів практичної діяльності для виявлення ознак злочинів та викриття осіб, винних у їх вчиненні. Аналізуються думки науковців, що здійснювали спроби сформулювати поняття «спеціальні знання», що застосовуються у кримінальному провадженні, визначити їх обсяг, особливі риси та ознаки. Доводиться, що поняття «спеціальні знання» має бути сформульовано науковцями. Саме вони мають виявити всі визначальні та суттєві ознаки знань, що дозволять віднести до спеціальних, і лише після цього визначення може знайти відображення у відповідних нормативних актах, а не навпаки, як це не рідко відбувається в практиці.

В історичному аспекті показано процес закріплення в законодавчих актах можливості використання знань різних галузей науки і практичної діяльності у кримінальному процесуальному доказуванні. Аналізуються форми використання спеціальних знань і суб'єкти такої діяльності. Доводиться, що призначення експертизи як форми використання спеціальних знань зумовлюється не їх відсутністю у слідчого, а недопустимістю суміщення в одній особі різних процесуальних функцій. Пропонується авторське визначення спеціальних знань, не пов'язане з суб'єктом їх використання.

Ключові слова: слідчий, спеціаліст, експерт, спеціальні знання, експертиза, висновок експерта, джерела доказів.

Постановка проблеми. Злочинна діяльність супроводжує розвиток людства на всіх його історичних етапах, пристосовується до тих умов, що формуються на певному етапі його становлення. Не можна не звернути увагу на те, що для досягнення злочинної мети активно використовують досягнення науково-технічного прогресу, сучасні технічні засоби та інформаційні технології, недоліки та прогалини законодавства.

Саме тому з давніх часів для виявлення ознак злочинів та з'ясування обставин його вчинення почали використовувати знання різних галузей науки, техніки, мистецтва та окремих видів практичної діяльності (ремесла). Проте до цього часу залишається дискусійним питання щодо самого поняття спеціальних знань, форм та видів їх використання у кримінальному провадженні, що потребує подальших наукових досліджень, які будуть сприяти удосконаленню законодавства та результативності діяльності правоохоронних органів.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню поняття, природи та сутності спеціальних знань, форм і суб'єктів їх використання приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних науковців: Р.С. Бєлкін, Г.І. Грамович, Б.В. Романюк, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько. Вчені намагаються роз-

крити поняття спеціальних знань, визначити їх обсяг, особливі риси та ознаки, зазначає М.Г. Щербаковський. Проте, вказує він, жодна з позицій не набула загального визнання, а пошуки науковців не припиняються [1, с. 37], що свідчить про актуальність досліджуваного питання.

Незважаючи на широке коло досліджень, дискусії щодо визначення спеціальних знань та їх співвідношення з криміналістичними не припиняються. Подібне становище М.Г. Щербаковський спробував пояснити тим, що ні в чинному КПК України (ст. 69), ні в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» не розкривається зміст поняття «спеціальні знання» [1, с. 38].

З подібною думкою можна погодитися лише частково. Розкрити зміст поняття спеціальні знання є завданням науковців, а не законодавця. Саме на науковців покладається завдання виявити всі визначальні та суттєві ознаки знань, що можна віднести до спеціальних, і лише після цього визначення може знайти відображення у відповідних нормативних актах, а не навпаки, як це не рідко відбувається в законотворчій практиці України.

Мета статті полягає у дослідженні становлення і розвитку інституту спеціальних знань в законодавстві, теорії і практиці їх використання для вирішення різноманітних юридичних конфліктів, виділенні визначальних ознак, які дозволяють віднести ті або інші знання до спеціальних у кримінальному провадженні, з'ясуванні їх співвідношення з криміналістичними знаннями.

Виклад основного матеріалу. Вперше поняття «обізнані особи» зустрічається у Зводі кримінальних законів Російської імперії (1832), а свідчення таких осіб визнаються доказом у судочинстві [2, с. 12]. За такого підходу до використання знань обізнаних осіб ще не йдеться про таку форму їх використання, як судова експертиза. Отримані від них відомості розглядалися як свідчення. Вперше судова експертиза документів знаходить своє офіційне відображення у Зводі законів Російської імперії 1857 р., де зазначалося, що розгляд і дослідження почерків проводиться обізнаними у цій мові особами, яких призначає суд. Далі наводилися вимоги, яким мали відповідати такі особи [3, с. 102]. У подальшому нормативне закріплення можливості запрошення до участі у кримінальному судочинстві обізнаних осіб (володіють спеціальними відомостями або мають певний досвід у науці, мистецтві, ремеслі, промислі або будь-якому занятті) зустрічається в ст. 112 Статуту кримінального судочинства 1864 року. На жаль, у цій нормі не визначено, в яких формах особи, які володіли такими знаннями, могли брати участь у провадженні (спеціаліст, експерт).

З цього часу не припиняються дискусії щодо поняття спеціальних знань. Провівши ґрунтовне дослідження розглядуваного питання, М.Г. Щербаковський зазначає, що результативне використання в кримінальному судочинстві спеціальних знань безпосередньо залежить від їх змісту, ознак та носіїв, тобто осіб, які ними володіють та іменуються «обізнаними особами» [1, с. 43].

Вважається недостатньо обґрунтованим віднесення до характеристики саме спеціальних знань вказівки на осіб, які ними володіють. Якщо виходити із загального розуміння знань, як перевіреного практикою результату пізнання матеріальної і духовної дійсності, правильного його відображення в мисленні людини [4, с. 471], ними може володіти широке коло осіб, які поставили за мету їх опанування на достатньому професійному рівні. Поділяючи думку М.К. Камінського, В.Ю. Шепітько слушно зазначає, що знання як соціокультурний продукт не належать і не можуть належати одній конкретній людині, що вони завжди будуються на спадкоємності з іншими знаннями, що вони рухаються у потоці діяльності, передаючись методом своєрідних соціальних естафет [5, с. 613].

Звичайно, значна більшість осіб, які володіють такими знаннями (їх носіїв), не буде брати участі у судових провадженнях під час вирішення юридичних конфліктів. Проте сутність таких знань як спеціальних не зміниться, оскільки їх набуття потребує певного часу навчання, практичної або наукової діяльності, вони не є загальнодоступними для широкого кола осіб на певному етапі розвитку людства. Прикладом цьому може бути дискусія про віднесення знань у галузі права до спеціальних. Заперечуючи їх спеціальний характер, зазвичай посилаються на редакцію ч. 1 ст. 242 КПК, де зазначається: «не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». Під час ознайомлення з такою редакцією виникає запитання, з якої галузі права не допускається експертиза. Якщо йдеться про кримінальне процесуальне право, з цим можна погодитися повністю. Складніше визначитися з можливістю правової експертизи у тих випадках, коли це потрібно для правильної кваліфікації відповідних протиправних діянь. З цього питання слід визнати слушною думку В.Ю. Шепітька, який зазначає, що примітивне тлумачення терміну «питання права» або «правові питання» викликає певні неузгодженості під час здійснення кримінального (або іншого провадження). При цьому можуть бути достатньо складні «правові питання», які невідомі (і не можуть бути відомі) слідчому, прокурору, адвокату чи судді [5, с. 614]. Формулювання цієї норми скоріше за все слід розглядати як анахронізм. На той час, коли це положення було сформульовано, слідчий мав можливість вирішувати питання багатьох галузей права самостійно. На цей же час законодавство надзвичайно розгалужено. Норми різних галузей (а інколи і в межах однієї) не узгоджуються. Розібратися у них може дійсно спеціа-

ліст вузької галузі. Сьогодні законодавець опосередковано визнає і передбачив можливість правової експертизи і визнання правових знань спеціальними. Це експертиза правових актів на відповідність Конституції України, обмеження кола осіб, які можуть бути захисником у провадженні або надавати правову допомогу. Із великої кількості юристів лише обмежена їх частина вважається спеціалістами, що можуть надавати правову допомогу в юридичних провадженнях.

У юридичній літературі у визначення спеціальних знань обов'язково намагаються включити вказівку на суб'єкта їх застосування. Для однозначного тлумачення спеціальних знань Ю.М. Чорноус та Є.О. Даніч пропонують ч. 1 ст. 71 КПК доповнити приписом «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок» [6, с. 595]. У такому разі у визначенні вказується на знання, які відносять до спеціальних, – наукові, технічні (у більшості випадків є науковими), суб'єкта їх застосування і мету – надання консультацій. З невідомих обставин автори не згадують про надання спеціалістом письмових роз'яснень під час дослідження доказів судом (ст. 360 КПК). За такого підходу до формулювання визначення спеціальних знань може скластися враження, що без суб'єкта їх застосування знання взагалі не можуть існувати. Проте вони є надбанням людства – накопичуються, систематизуються і зберігаються для можливого використання наступними поколіннями. Слушною у цьому плані вважається думка В.І. Шиканова, який до спеціальних пізнань пропонує відносити знання і практичний досвід, що виявилися необхідними для всебічного, повного та об'єктивного з'ясування обставин, що входять в предмет доказування у кримінальному провадженні [7, с. 4].

Певними спеціальними знаннями можуть володіти різні учасники кримінального провадження. Проте форми використання таких знань будуть різними. Непоодинокі випадки, коли особа після закінчення навчального закладу набуває спеціальності інженера, економіста тощо. Через деякий час поступає на роботу в правоохоронні органи, отримує юридичну освіту та її призначають слідчим. Ця особа володіє знаннями інженера у відповідній галузі. Постає питання, чи може така особа скористатися ними під час розслідування, чи можна взагалі заборонити особі використовувати такі знання в процесі розслідування.

Вважається, що особа може і зобов'язана використовувати набуті знання під час розслідування. Наприклад, знання в галузі економіки та фінансів допоможуть під час обшуку визначити документи, що підлягають вилученню, правильно сформулювати запитання для проведення експертизи, належним чином оцінити інформацію, отриману від допитуваного.

Знання у відповідній галузі не втрачають значення спеціальних для осіб, які ними не володіють на достатньому рівні. Насамперед це стосується знань у галузі криміналістики (криміналістичних знань), які, як зазначає В.Ю. Шепітько, є юридичними, оскільки криміналістика – юридична наука. Кожний юрист вивчає криміналістику і має володіти криміналістичними знаннями. Але сьогодні ні у кого не має сумнівів відносно можливості призначення та проведення різних видів криміналістичних експертиз: трасологічної, дактилоскопічної, почеркознавчої, фототехнічної, портретної, зброї та слідів і обставин її використання тощо [5, с. 614–615].

Погоджуючись з думкою В.Ю. Шепітька, слід звернути увагу на таке. По-перше, рівень криміналістичних знань, якими володіє слідчий і експерт, суттєво відрізняється. Для отримання допуску на проведення відповідного виду криміналістичної експертизи особа має пройти спеціальну підготовку та скласти кваліфікаційний іспит. По-друге, навіть якщо слідчий має відповідний допуск (раніше працював експертом), він не може бути експертом у цьому провадженні і підлягає відводу (ст. 77, 79 КПК).

Спеціальні знання, передусім криміналістичні, під час кримінального провадження можуть застосовуватися у різних формах і різними учасниками. Про можливість і доцільність безпосереднього використання спеціальних знань слідчим під час провадження свідчать відомчі інструкції і спеціалізація слідчих на розслідуванні відповідних категорій злочинів (проти особи, крадіжок, вчинених неповнолітніми, тощо). Це не породжує самостійного джерела доказів, але сприяє підвищенню результативності слідчих (розшукових) дій.

Висновок про нормативне закріплення безпосереднього використання спеціальних знань суддею можна зробити з аналізу ст. 18 Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. В процесі тривалої роботи вони набувають відповідних знань, що необхідні під час судового провадження щодо неповнолітніх. Це дозволить урахувати певні психофізіологічні властивості такої категорії осіб для правильного визначення міри покарання за вчинене правопорушення та застосування належних заходів виховного характеру.

Питання щодо володіння спеціальними знаннями суддею має давню історію і вирішується по-різному. Аналізуючи положення норм Статуту кримінального судочинства 1864 року, М.Г. Щербаковський зазначає, що судді та слідчі не володіють спеціальними знаннями технічного характеру, і тому така обставина зумовлює необхідність призначення експертизи [1, с. 39]. На підтвердження своєї думки, він посилається на роботу відомого процесуаліста того часу Л.Є. Владимирова, який зазначав, що навіть випадкове володіння судом спеціальними знаннями, необхідними для експертного рішення справи, не може його позбавити від виклику обізнаних осіб. Випадкове знання суддів із спеціальних питань є знанням позасудовим, що не може мати значення судового факту.

З аналізу цього міркування можна дійти висновку, що судді, хоч і випадково, але можуть володіти спеціальними знаннями, і позбавити їх цього неможливо. Ці знання будуть сприяти правильному сприйняттю інших доказів у провадженні. В подібних випадках, на нашу думку, має йтися про форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Чинний КПК України не допускає суміщення в одній особі різних процесуальних функцій. Слідчий суддя або суддя не може брати участь у кримінальному провадженні, якщо брав участь у цьому провадженні як експерт або спеціаліст (п. 2 ч. 1 ст. 75 КПК). Подібна вимога стосується прокурора або слідчого (п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК). У подібних випадках зазначені особи підлягають відводу у цьому кримінальному провадженні. Закон не допускає їх участі у конкретному провадженні не тому, що вони володіють спеціальними знаннями, а тому, що вони брали участь у цьому провадженні в іншому процесуальному статусі.

Не зважаючи на наявність у слідчого або судді знань у певній галузі, окрім тих, що пов'язані з кримінальним провадженням, він зобов'язаний звернутися до експерта, якщо це необхідно для з'ясування певних обставин злочину. Сьогодні законодавець наводить певний перелік обставин, з'ясування яких потребує обов'язкового призначення експертизи (ч. 2 ст. 242 КПК).

Отже, експертиза є однією з визначальних форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі. На відміну від безпосереднього використання спеціальних знань слідчим, за результатом експертного дослідження експерт складає висновок, що є джерелом доказів у провадженні.

Разом із тим слід зазначити, що спеціальні знання у кримінальному провадженні можуть використовуватися не тільки під час проведення судових експертиз. Чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість залучення до провадження осіб, які володіють спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і можуть надавати консультації під час досудового розслідування (ст. 71 КПК), а під час судового розгляду усні консультації та письмові роз'яснення (ст. 360 КПК).

Під правовими основами використання спеціальних знань слід розуміти дозволеність та правомірність такої діяльності з точки зору норм закону. В законі вказується на необхідність всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 9 КПК). Ці вимоги закону є правовими передумовами обов'язку слідчого та суду застосовувати спеціальні знання.

Вказане положення розвинуто в КПК України (ст. 69, 71, 100, 103, 105, 107, 195 та інших), де вказується на можливість застосування прийомів та технічних засобів фіксації обставин на місці події, речових доказів, умов та результатів проведення слідчих та інших процесуальних дій. Вони визначають порядок застосування фотографії, звуко- та відеозапису, вимірювальних приладів, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи, а також вимоги до висновку експерта (ст. 69, 242, 243 КПК).

Статті 69, 242, 243, 332 КПК України визначають умови і порядок проведення експертизи, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні наукові та інші спеціальні знання, а у ст. 71 КПК України зазначається і про участь спеціаліста у кримінальному провадженні. Зазначені положення і формують правові основи використання спеціальних знань у процесі досудового провадження і судового розгляду.

Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні допускається за умови дотримання ряду принципів: а) законності; б) науковості; в) забезпечення прав особи; г) безпечності; д) ефективності; є) використання уповноваженою на те особою; ж) збереження досліджуваного об'єкта.

Залежно від суб'єкта, що володіє спеціальними знаннями, та форми їх реалізації такі знання можна виділити у три групи: а) спеціальні знання, якими володіють учасники сторони обвинувачення; б) спеціальні знання, якими володіють учасники сторони захисту; в) спеціальні знання осіб, яких сторони процесу залучають для вирішення певних завдань.

Суб'єктами використання спеціальних знань та технічних засобів у кримінальному провадженні є: слідчий, суд, прокурор, спеціаліст, експерт, захисник. Слідчий та спеціаліст використовують спеціальні знання та технічні засоби з метою виявлення та фіксації джерел криміналістичної інформації в ході проведення слідчих (розшукових) дій. Наслідком такого використання є виявлені

речові джерела чи їх матеріально фіксовані відображення у вигляді фотознімків, копій слідів, що додаються до протоколу слідчої (розшукової) дії. Вони є засобом доказування у кримінальному провадженні. З*а суб'єктом* слідчого пізнання виділяють дві форми використання спеціальних знань: *безпосередню та опосередковану.*

Безпосереднє використання спеціальних знань здійснюється самим слідчим або судом. Ця форма не породжує самостійного джерела доказів, але вона сприяє результативності слідчих дій (огляд місця події (ч. 2 ст. 238 КПК), місцевості, приміщення, речей та документів (ч. 1 ст. 237 КПК) і т. д.). Без проведення експертизи можна оперативно встановити обставини, що мають значення для провадження (прочитати залитий текст, виявити підчистку і так далі), та закріпити виявлені нові відомості в протоколі огляду речових доказів.

Опосередковане використання спеціальних знань реалізується у формі: а) залучення спеціаліста до участі в слідчій дії; б) надання спеціалістом консультацій або письмових роз'яснень у суді; в) призначення судової експертизи.

Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями і уміннями застосовувати технічні або інші засоби і може давати консультації *під час досудового розслідування і судового розгляду* з питань, що потребують відповідних спеціальних знань. Набуття особою прав та обов'язків спеціаліста пов'язується не із запрошенням до участі в конкретній слідчій (розшуковій) дії, як це передбачалося ст. 128¹ КПК України 1960 р., а з запрошенням до участі в досудовому розслідуванні, що свідчить про можливість звернення до нього з питань, що потребують спеціальних знань, протягом кримінального провадження. Цим розширюються можливості використання знань обізнаних осіб слідчим на усьому етапі кримінального провадження, складовою частиною якого є досудове розслідування (п. 10 ст. 3 КПК).

Висновки. Під спеціальними знаннями пропонується розуміти систему відомостей певної галузі науки або виду діяльності (ремесла), що застосовуються слідчим, прокурором, судом або залученою ними для цього особою для вирішення конкретних завдань кримінального провадження. Це сприятиме подальшим дослідженням форм та способів використання таких знань для вирішення юридичних конфліктів.

Lukyanchikov Ye., Lukyanchikov B., Petriaiev S. Use of special skills in criminal proceedings

Attention is drawn to the objective prerequisites for the use of knowledge of various fields of science, technology, the arts and crafts and certain types of practical activities for identifying signs of crime and exposing persons guilty of their perpetration. The opinions of scientists who have tried to formulate the concept of "special knowledge" used in criminal proceedings, to determine their scope, special features and features are analyzed. It is argued that the concept of "special knowledge" should be formulated by scientists. It is they who need to identify all the defining and essential features of knowledge that will allow them to be attributed to the specific and only after that, the definition can be reflected in the relevant regulations, and not vice versa, as is not often the case in practice.

Historically, the process of securing in the legislative acts the possibility of using knowledge of various branches of science and practical activity in criminal procedural evidence is shown. The forms of use of specialized knowledge and the subjects of such activity are analyzed. It is argued that the purpose of examination, as a form of use of specialized knowledge, is not always conditioned by their absence from the investigator, but the inadmissibility of combining different procedural functions in one person. It offers the author's definition of specialist knowledge not related to the subject of their use.

Key words: investigator, specialist, expert, specialist knowledge, expertise, expert opinion, sources of evidence.

Література:

1. Щербаковський М.Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
2. Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с
3. Винберг А.И., Шавер Б.М. Криминалистика. Москва, 1949. 272 с.
4. Советский энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. Москва : Советская энциклопедия, 1980. 1600 с.

5. Шепітько В.Ю. Криміналістичні та спеціальні знання: сутність, співвідношення, тенденції використання. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу.* Київ : КНДІСЕ Мінюста України, 2019. С. 611–616.
6. Чорноус Ю.М., Даніч Є.О. Особливості залучення спеціальних знань до кримінального провадження. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу.* Київ : КНДІСЕ Мінюста України, 2019. С. 593–597.
7. Шиканов В.И. Использование специальных познаний при расследовании убийств : учеб. пособие. Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1976. 92 с.

УДК 342.7
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199743

ПОНЯТТЯ ГАРАНТІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Олійник А. Ю.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
факультету підприємництва та права
Київського національного університету технологій та дизайну

Кеда І. В.,
студент кафедри приватного та публічного права
факультету підприємництва та права
Київського національного університету технологій та дизайну

У статті розглянуто поняття гарантій реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні. Проаналізовано праці авторів: К. Волинки, Л. Воєводіна, П. Глущенка, М. Гуренко, С. Лисенкова, І. Магновського, О. Негодченка, В. Погорілка, П. Рабіновича, В. Сіренко, О. Скакун, В. Федоренко й ін.

Аналіз різних позицій авторів щодо гарантій прав і свобод людини та громадянина дає змогу дійти висновку, що існують їх характеристики: а) загального розуміння (С. Лисенков); б) місця і ролі в українській теоретико-правовій думці (І. Магновський); в) витоків колективістської концепції (М. Гуренко); г) захисту (О. Негодченко); ґ) ролі в механізмі реалізації прав і свобод (Л. Воєводін). Їх розглядають як: а) правові (В. Погорілко); б) юридичні (П. Глущенко); в) загальні та спеціальні (П. Рабінович, В. Сіренко, О. Скакун); г) загальні та правові (юридичні) (К. Волинка) тощо.

Можна стверджувати, що всі автори не заперечують того факту, що гарантії конституційних прав і свобод – це умови і засоби забезпечення їх реалізації. Дається визначення гарантій реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні як закріплені нормами Конституції України, що мають найвищу юридичну силу і деталізовані в законодавстві України, загальносоціальні та юридичні умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення названої конституційної свободи, охороняють, захищають, відновлюють її та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях.

Погоджуючись із наведеними критеріями класифікації гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина, ми пропонуємо виділити критерії такої класифікації залежно від групи прав та групи свобод, тобто виділення окремо гарантій конституційних свобод. Така пропозиція ґрунтується на наявності особливостей гарантій конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: конституційна свобода фізичної особи на підприємницьку діяльність, гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні, умови і засоби забезпечення названої конституційної свободи.

Постановка проблеми. Гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність і обмежень зайняття такою діяльністю для окремих категорій фізичних осіб свідчать про їх теоретичну значущість та необхідність вирішення важливих практичних завдань щодо вдосконалення їх реалізації особою в Україні.

Проблема регулювання конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні розглядалася вченими теоретиками, конституціоналістами та юристами інших галузей права. Авторами пропонуються різні визначення гарантій забезпечення реалізації конституційних прав і свобод, зокрема свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність. Поняття гарантій забезпечення реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні самостійно ще не досліджувалося.

Мета статті – з'ясування поняття гарантій реалізації конституційної свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні

Завдання дослідження: а) аналіз різних поглядів авторів щодо поняття гарантій реалізації конституційних прав і свобод особи, включаючи і свободу на підприємницьку діяльність; б) фор-

мулювання поняття гарантій реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні; в) характеристика ознак гарантій реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні; г) надання висновків і рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. У перекладі із французької *garantie* означає «забезпечення», «запорука», «умова, яка забезпечує що-небудь» [1, с. 77]. Аналіз різних позицій авторів щодо гарантій прав і свобод людини та громадянина дає змогу дійти висновку, що існують їх характеристики: а) загального розуміння (С. Лисенков); б) місця і ролі в українській теоретико-правовій думці (І. Магновський); в) витоків колективістської концепції (М. Гуренко); г) захисту (О. Негодченко); ґ) ролі в механізмі реалізації прав і свобод (Л. Воєводін). Їх розглядають як: а) правові (В. Погорілко); б) юридичні (П. Глущенко); в) загальні та спеціальні (П. Рабінович, В. Сіренко, О. Скакун); г) загальні та правові (юридичні) (К. Волинка) тощо.

С. Лисенков гарантії прав і свобод визначає як умови, засоби, способи, що забезпечують їх здійснення в повному обсязі, усебічну їх охорону [2, с. 73]. І. Магновський, розглядаючи гарантії прав і свобод людини в українській теоретико-правовій думці, наголошує на двох моментах, що, на його думку, є умовами гарантування: а) узгодженість позитивних законів із природними правами, що дає змогу визнавати їх основними джерелами права; б) існування у злагоді держави і суспільства як умови функціонування прав і свобод та середовища їх гарантування [3, с. 71].

М. Гуренко аналізує колективістський підхід до розуміння гарантій прав і свобод і робить висновок про те, що в його основі лежали погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Ульянова (Леніна) на людину як колективну істоту, яка живе в суспільстві, пов'язана з ним і не може бути вільна від нього. Суспільство, держава і людина − явища класові. Марксисти відкидали позакласове існування людини, її прав та гарантій їх реалізації [4, с. 74–75].

О. Негодченко визначає гарантії захисту прав і свобод як систему соціально-економічних, юридичних, організаційних передумов, умов, засобів і способів, що створюють можливості для здійснення прав, свобод, інтересів людини та громадянина. Він виділяє систему конституційних організаційно-правових гарантій, серед яких називає Президента України, Верховну Раду України, органи виконавчої влади, суди, прокуратуру, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, місцеве самоврядування. Видом нормативно-правових гарантій, поряд із нормами-принципами й обов'язками, він називає юридичну відповідальність [5, с. 66–68].

Л. Воєводін досліджує гарантії прав і свобод у механізмі їх реалізації. Призначення гарантій полягає в тому, щоб забезпечити перетворення можливості на дійсність. Права і свободи особи є юридичною моделлю, що закріплюється нормами права. Гарантії призначені забезпечити перетворення юридичного становища прав і свобод людини та громадянина на їх фактичне становище, тобто для фактичного отримання соціальних благ, закріплених правовою нормою. Вони необхідні не лише для реалізації прав і свобод, а й для виконання обов'язків.

Серед принципів гарантій Л. Воєводін називає їхню комплексність та повноту, дієвість і ефективність забезпечення людині та громадянину реального користування соціальними благами. Досліджуючи юридичні гарантії прав і свобод в механізмі їх реалізації, Л. Воєводін визначає їх як засоби і способи, за допомогою яких у суспільстві забезпечується громадянам реалізація їхніх прав і свобод. Він розрізняє нормативні й організаційні гарантії. Нормативними вважає конституційно-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові та процесуальні гарантії. Організаційні юридичні гарантії, на його думку, виражаються у правовій діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, об'єднань громадян і окремих громадян [1, с. 77].

В. Погорілко характеризує гарантії правові. Він визначає їх як установлені законом засоби забезпечення використання, дотримання, виконання і застосування норм права. На його думку, існує два види правових гарантій: нормативно-правові й організаційно-правові. Серед нормативно-правових гарантій він називає матеріальні і процесуальні. Дія правових гарантій спрямована на забезпечення конституційного ладу, верховенства права, конституції і закону, утвердження правопорядку, охорону прав і свобод людини і громадянина, здійснення прямого народовладдя, державної влади і місцевого самоврядування [6, с. 76].

В. Погорілко і В. Федоренко визначають гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина як систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина. Названі гарантії вони поділяють на загальні і спеціальні (юридичні). Загальні гарантії визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя, а саме: політичної, економічної, соціальної, культурної (духовної) та інших. Спеціальні юридичні гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина представлені нормативно й організаційно-правовими механізмами реалізації цих прав і свобод [7, с. 140–142]. Ми не можемо погодитися з авторами стосовно включення до складу гарантій юридичних механізмів забезпечення прав і свобод. Справедливіше було б говорити про те, що гарантії є складовою частиною механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Юридичні гарантії, на думку П. Глущенка, охоплюють усі правові засоби, що забезпечують здійснення й охорону прав і свобод. Він розрізняє три їх види: а) компетентність органів держави у процесі реалізації конституційних прав і свобод громадян; б) встановлення відповідальності посадових осіб і громадян за належну реалізацію прав і свобод чи за допущені зловживання; в) процедурно-процесуальний порядок захисту і відновлення порушених прав і свобод [8, с. 78].

П. Рабінович і М. Хавронюк визначають гарантії реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина як умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою й іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них із метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина [9, с. 246]. Такої думки дотримуються також О. Совгиря і Н. Шукліна, визначаючи гарантії прав і свобод людини і громадянина як передбачену Конституцією і законами України систему правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється охорона і захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина [10, с. 182].

Ми частково погоджуємося із наведеним визначенням стосовно умов і засобів. Принципи і норми, на нашу думку, регулюють і охороняють конституційні свободи і не є складовими частинами гарантій. Окремими авторами вони (принципи і норми) включаються до складу правового статусу людини і громадянина. Розглядаючи гарантії прав і свобод, варто говорити не лише про охорону і захист, а й про створення сприятливих умов та відновлення порушеного права і відшкодування збитків.

Гарантії реалізації конституційних прав і свобод П. Рабінович і М. Хавронюк поділяють на загальносоціальні (загальні) і правові, юридичні (спеціальні) [9, с. 246–250]. Загальносоціальні гарантії поділяють на ідеологічні, політичні, економічні, соціальні, організаційні. Правові (юридичні) гарантії вони поділяють за такими критеріями: 1) залежно від їхнього змісту: а) матеріальні; б) процесуальні; в) організаційні; 2) залежно від їхнього юридичного статусу: а) міжнародно-правові та національні; б) конституційні та галузеві; в) інші правові гарантії; 3) за критерієм основного суб'єкта їх забезпечення: а) державні; б) міжнародні; в) гарантії, які забезпечуються державою за участю відповідних об'єднань громадян; г) гарантії, які забезпечуються державою за участю самих громадян. До спеціальних (захисних) прав-гарантій вони відносять конституційні права, передбачені ст. ст. 55–63 Конституції України [9, с. 246–254].

Існують різні думки стосовно розуміння та класифікації гарантій реалізації і забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Можна стверджувати, що всі автори не заперечують того факту, що гарантії конституційних прав і свобод – це умови і засоби їх забезпечення реалізації. Не заперечується ними й поділ гарантій на загальні і спеціальні, а також те, що вони закріплюються Конституцією і законами України, є гарантіями як конституційних прав, так і конституційних свобод, зокрема конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. Ми пропонуємо виділити критерії такої класифікації залежно від групи прав та групи свобод, тобто виділення окремо гарантій конституційних свобод. Така пропозиція ґрунтується на наявності певних особливостей гарантій конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Гарантії забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні можна охарактеризувати як систему умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення названої конституційної свободи людини і громадянина. Ефективність цієї системи щодо здійснення конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні залежить від різних чинників, але основними серед них є наявність її ознак. До них відносять: а) закріплення умов і засобів Основним законом, дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу; в) дія верховенства права та верховенства Конституції України, коли інші закони та підзаконні нормативно-правові акти їй відповідають; г) організаційна діяльність держави, її органів, суб'єктів громадянського суспільства щодо створення умов і реалізації засобів; ґ) закріплення на конституційному рівні організаційних гарантій основних свобод людини і громадянина; д) функціонування в Україні незалежної судової влади; е) захист свобод та їх поновлення в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та в міжнародних правозахисних організаціях [11, с. 105].

Важливою ознакою гарантій конституційної свободи людини і громадянина на підприємницьку діяльність в Україні є закріплення умов і засобів їх здійснення Основним законом, дія якого не може бути припинена довільно. Конституційні гарантії свободи людини і громадянина закріплюються в р. 2 Конституції України. Вони є невідчужуваними і непорушними. Їх невідчужуваність означає, що вони належать кожній людині, яка знаходиться в Україні, і громадянину України, незалежно від його місця перебування. Їх не можна продати, подарувати, передати в заставу, віддати в оренду чи відчужувати якимось іншим шляхом. Ніхто не може гарантії конституційної свободи на підприємницьку діяльність порушувати чи незаконно і безпідставно обмежувати. Навіть у випадках воєнного чи надзвичайного стану гарантії конституційних свобод (ст. ст. 55–64) не підлягають обмеженню. Конституційні

гарантії свободи особи на підприємницьку діяльність є невичерпними. Це означає, що за необхідності можуть бути установлені законом й інші гарантії конституційних свобод. Конституція гарантує неможливість скасування наявних свобод, зокрема і свободи на підприємницьку діяльність. Під час ухвалення нових законів або внесення змін до чинних не допускається звуження їх змісту й обсягу. Гарантується конституційна рівність свободи людини на підприємницьку діяльність, що означає рівність суб'єктів підприємницької діяльності перед законом, неможливість установлення привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками.

Отже, закріплення в Конституції України конституційних гарантій свободи людини і громадянина на підприємницьку діяльність є важливою умовою їх забезпечення. Засобами забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність є закріплення в Основному законі України механізмів охорони, захисту і поновлення конституційних свобод та відшкодування спричинених її порушенням збитків (матеріальних і моральних) (ст. 56).

Ознакою гарантій конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні є визнання державної влади похідною від влади народу. Єдиним джерелом влади в Україні є народ України. Він може здійснювати владу як безпосередньо, так і через обрані ним державні органи й органи місцевого самоврядування. Безпосереднє здійснення влади народом України шляхом визначення і зміни конституційного ладу України, шляхом усеукраїнського чи місцевих референдумів, шляхом обрання Парламенту і Президента України, органів і посадових осіб місцевого самоврядування є умовою недопущення узурпації влади будь-ким, гарантує здійснення кожною людиною конституційної свободи на підприємницьку діяльність.

Отже, уся повнота влади в Україні належить народу України. Тільки народ є джерелом державної влади і формує громадянське суспільство. Як єдине джерело влади народ виступає гарантом забезпечення конституційних свобод людини і громадянина в Україні. Включаючи і свободу на підприємницьку діяльність.

Важливою умовою забезпечення конституційних свобод в Україні є дія принципу верховенства права. В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Як зазначає А. Колодій, принцип верховенства права є одним із найголовніших принципів правової держави. Він визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, є базовим і найбільш значущим. У правовій державі поєднуються принципи верховенства права, поділу влад і гарантування свободи людини. А. Антонович уважав, що головним суспільним обов'язком держави є створення умов для найкращого розвитку свободи особи [12, с. 121–124].

Отже, верховенство права та Конституції України є найважливішою умовою гарантування конституційних свобод людини, зокрема і свободи на підприємницьку діяльність. Там, де цей принцип реалізується в повному обсязі, де правова держава постійно створює умови для розвитку свободи особистості, існує розвинуте громадянське суспільство.

Не менш важливою ознакою гарантій конституційних свобод людини і громадянина є організаційна діяльність держави, її органів та посадових і службових осіб, а також суб'єктів громадянського суспільства щодо створення умов і реалізації засобів їх забезпечення.

В Україні діють загальнодержавні, центральні і місцеві органи державної влади, які поділяються на законодавчі, виконавчі, судові і контрольно-наглядові і створюють умови та реалізують засоби забезпечення конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. До загальнодержавних органів, що гарантують забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність в Україні, варто віднести Верховну Раду (Парламент) України, Президента України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд, Генерального прокурора України й ін. Ці органи, забезпечуючи гарантування конституційних свобод людини і громадянина, зокрема і свободи особи на підприємницьку діяльність, організовують законодавчу, виконавчо-розпорядчу і судову гілки влади та діють як самостійно, так і через організацію діяльності підлеглих їм органів і посадових осіб щодо створення умов та реалізації засобів гарантування свободи особистості.

Отже, органи державної влади різних рівнів мають повноваження щодо забезпечення конституційних свобод, зокрма і свободи на підприємницьку діяльність особи в Україні. Вони створюють умови, охороняють, захищають свободи людини від протиправних дій із боку будь-яких інших суб'єктів права та здійснюють дії, спрямовані на відновлення порушених свобод.

До суб'єктів громадянського суспільства, які створюють умови і реалізують засоби забезпечення конституційної свободи на підприємницьку діяльність, відносять: а) сім'ю; б) місцеве самоврядування (територіальні громади, органи і посадові та службові особи); в) об'єднання громадян (політичні партії, профспілки, творчі спілки, релігійні організації та інші громадські об'єднання); г) фізичних осіб як окремих підприємців, господарські підприємницькі корпорації різних форм власності (приватної, кооперативної, муніципальної, державної, спільної тощо); ґ) власників засобів виробництва;

д) зайнятих у різних сферах господарювання найманих працівників та фізичних осіб, що не зайняті на виробництві з різних причин; е) засоби масової інформації та ін.

Отже, гарантії конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність людини і громадянина – це закріплені нормами Конституції України, що мають найвищу юридичну силу і деталізовані в нормах законів України, загальносоціальні та юридичні умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення названої конституційної свободи, охороняють, захищають, відновлюють її в разі порушення та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях.

Висновки. Підсумовуючи, зробимо такі висновки і дамо рекомендації.

Гарантії конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні – це закріплені нормами Конституції України, які мають найвищу юридичну силу і деталізовані в нормах законів України, загальносоціальні та юридичні умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення названої конституційної свободи, охороняють, захищають, відновлюють порушену свободу та сприяють відшкодуванню моральних і матеріальних збитків на національному і міжнародному рівнях.

Вони становлять важливий елемент забезпечення реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні. Крім нормативних гарантій, розрізняють і організаційні гарантії, тобто організацію діяльності державних і недержавних інституцій, які утверджують і забезпечують названу конституційну свободу, створюють умови, охороняють, захищають її від правопорушень та беруть участь у відновленні порушеної конституційної свободи на підприємницьку діяльність.

Враховуючи той факт, що в літературі окремо не досліджувалися критерії групування гарантій конституційних свобод підприємницької діяльності, пропонуємо провести таке дослідження.

Olinyk A., Keda I. The concept of guarantees of realization of the constitutional freedom of the person for business activity in Ukraine

The article deals with the notion of guarantees of realization of constitutional freedom of an individual for business activity in Ukraine. The works of the authors are analyzed: K. Volynki, L. Voevodina, P. Glushchenko, M. Gurenko, S.Lysenkov, I. Magnovsky, O. Negodchenko, V. Pogorilka, P. Rabinovich, V. Sirenko, O. Skakun, V. Fedorenko and others. An analysis of the different positions of the authors regarding the guarantees of human and citizen's rights and freedoms makes it possible to conclude that their characteristics are: a) common understanding (S. Lysenkov); b) places and roles in Ukrainian theoretical and legal thought (I. Magnovsky); c) the origins of the collectivist concept (M. Gurenko); d) protection (O. Negodchenko); e) roles in the mechanism of realization of rights and freedoms (L. Voevodin). They are considered as: a) legal (V. Pogorilko); b) legal (P. Glushchenko); c) general and special (P. Rabinovich, V. Sirenko, O. Skakun); d) general and legal (legal) (K. Volynka), etc.

It can be argued that all authors do not deny the fact that guarantees of constitutional rights and freedoms are the conditions and means of ensuring their implementation. The guarantees of realization of the individual's constitutional freedom for entrepreneurial activity in Ukraine are defined as enshrined in the norms of the Constitution of Ukraine, which have the highest legal force and detailed in the legislation of Ukraine, general social and legal conditions and means that create a favorable environment for the exercise of the said constitutional freedom, protect, protect, restore, and contribute to moral and material damages at the national and international levels.

In accordance with the above criteria for the classification of guarantees of constitutional rights and freedoms of the individual and the citizen, we propose to distinguish the criteria for such classification depending on the group of rights and the group of freedoms, i. e. the allocation of guarantees of constitutional freedoms separately. Such a proposal is based on the availability of certain features namely the guarantees of the constitutional freedoms of a person and a citizen in Ukraine.

Key words: constitutional freedom of individual for entrepreneurial activity, guarantees of realization of constitutional freedom of individual for entrepreneurial activity in Ukraine, conditions and means of ensuring said constitutional freedom.

Література:

1. Воєводін Л. Гарантії у механізмі реалізації прав і свобод. *Міжнародна поліцейська енциклопедія :* у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничій дім «Ін Юре», 2005. Т. II : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 77–78.

2. Лисенков С., Таранов А. Гарантії прав і свобод людини і громадянина. *Міжнародна поліцейська енциклопедія :* у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничій дім «Ін Юре», 2005. Т. ІІ : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 73.
3. Магновський І. Гарантії прав і свобод людини в українській теоретико-правовій думці. *Міжнародна поліцейська енциклопедія :* у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничій дім «Ін Юре», 2005. Т. ІІ : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 70–72.
4. Гуренко М. Гарантії прав і свобод людини і громадянина. *Міжнародна поліцейська енциклопедія :* у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничій дім «Ін Юре», 2005. Т. ІІ : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 73–75.
5. Негодченко О. Гарантії захисту прав і свобод людини. *Міжнародна поліцейська енциклопедія :* у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничій дім «Ін Юре», 2005. Т. ІІ : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 66–68.
6. Погорілко В. Гарантії правові *Міжнародна поліцейська енциклопедія :* у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничій дім «Ін Юре», 2005. Т. ІІ : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 76.
7. Погорілко В., Федоренко В. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В. Погорілко. Київ : Наукова дума ; Прецедент, 2007. 344 с.
8. Глущенко П. Гарантії юридичні. *Міжнародна поліцейська енциклопедія :* у 10-ти т. / відп. ред. : Ю. Римаренко та ін. Київ : Видавничій дім «Ін Юре», 2005. Т. ІІ : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 78.
9. Рабінович П., Хавронюк М. Права людини і громадянина : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
10. Совгиря О., Шукліна Н. Конституційне право України : навчальний посібник. Київ : Юрінком-Інтер, 2008. 632 с.
11. Олійник А. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні : монографія. Київ ; Дніпро : КНУТД ; ДДУВС, 2018. 371 с.
12. Колодій А. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 1998. 208 с.

УДК 340.13
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199747

ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Риндюк В. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

У статті розглянуто поняття «правотворча діяльність» як вид юридичної діяльності з погляду праксеології – науки про загальні закони людської діяльність. Визначено змістовні структурні складові частини цієї діяльності, як-от суб'єкт та об'єкт діяльності, спосіб, яким здійснюється правотворчість, результат і мета правотворчої діяльності.

Запропоновано розглядати правотворчу діяльність як діяльність органів публічної влади (органів державної влади й органів місцевого самоврядування), змістом якої є реалізація їхніх державно-владних (владних) повноважень щодо ухвалення загальнообов'язкових рішень у юридичній формі законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, способом здійснення цієї діяльності є правотворча техніка, об'єктом – законодавство, результатом – нова якість законодавства (щодо змісту та/або форми), а метою – досягнення належного правопорядку в суспільстві, що, у свою чергу, залежить від якості й ефективності законодавства.

Система органів публічної влади, які є суб'єктами правотворчої діяльності, та їхні повноваження ухвалювати в межах своєї компетенції владні рішення в юридичній формі законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, визначені чинним законодавством України.

Об'єктом правотворчої діяльності є законодавство. Водночас останнє слід розглядати як спосіб існування норм права у джерелах права на загальному рівні в юридичних формах джерел права, що мають вищу юридичну силу (законодавчі акти), та особливому рівні в юридичних формах джерел права, що мають меншу (підзаконну) юридичну силу (підзаконні нормативно-правові акти). Характер змін якості законодавства залежить від конкретного напряму правотворчої діяльності (удосконалення, упорядкування, конкретизація (деталізація), систематизація, консолідація, кодифікація, уніфікація, гармонізація, адаптація тощо).

Способом здійснення правотворчої діяльності є правотворча техніка – система юридичних засобів, логічних і мовних прийомів, методів та юридичних процедур правотворчості, які спрямовані на вироблення норм права у формі правових положень нормативно-правових актів.

Ключові слова: праксеологія права, правотворча діяльність, законодавство.

Постановка проблеми. У теорії права правотворча діяльність розглядається як офіційна діяльність уповноважених суб'єктів держави та громадянського суспільства зі встановлення, зміни, призупинення і скасування правових норм, їх систематизації [1, с. 342]. Водночас на перше і найбільш загальне уявлення про правотворчу діяльність вказує сам термін «правотворча діяльність» – як на певний вид діяльності, що є формою інтелектуально-вольової активності людини, пов'язаної із правом, зокрема із творенням, виробленням права. У юридичній літературі на позначення діяльності, пов'язаної із правом, уживаються декілька термінів: «правова діяльність», «юридична діяльність», «юридично значуща діяльність», «діяльність у сфері права» тощо. Наприклад, у Конституції України (ст. ст. 127, 148) ужито термін «професійна діяльність у сфері права».

Отже, скласти загальне уявлення про діяльність, пов'язану із правом взагалі, особливостями її різновидів, зокрема про правотворчу діяльність, неможливо без дослідження цієї діяльності з погляду праксеології, тобто науки про загальні закони людської діяльність. О. Бандура розглядає праксеологію права як філософсько-правову науку, предметом якої є дослідження правової діяльності в усьому розмаїтті її філософських аспектів та яка є складовою частиною загальної (філософської) праксеології (теорії людської діяльності). Основні риси категорії правової діяльності запозичено у філософської категорії діяльності. Діяльність становить процес взаємодії людини зі світом, спрямований на його опанування та перетворення згідно з людськими потребами. Людина є суб'єктом діяльності, а об'єктами можуть бути фрагменти як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини. Діяльність є механіз-

мом перетворення ідеального на матеріальне. Структурними елементами діяльності є суб'єкт, об'єкт, мета, засоби, процес (діяльність має процесуальний характер) і результат [2, с. 12–14].

Багато наукових робіт присвячені дослідженню правотворчої діяльності під різним кутом зору. У представленій статті розглядається праксеологічний, тобто діяльнісний, аспект правотворчості. Серед публікацій, на яких ґрунтується дане дослідження, варто назвати праці таких науковців, як: О. Бандура, О. Ющик, С. Плавич, М. Козюбра, О. Скакун, І. Настасяк та ін.

Мета статті – дослідження поняття «правотворча діяльність» як виду юридичної діяльності з погляду праксеології права, тобто визначення змістовної структури цієї діяльності, як-от: суб'єкт і об'єкт, спосіб, яким здійснюється діяльність (засоби і сам процес діяльності (дії суб'єкта)), досягнутий результат і особлива її мета.

Виклад основного матеріалу. Найбільш широким терміном на позначення поняття діяльності, пов'язаної із правом (або діяльності у сфері права), є термін «правова діяльність». Зокрема, науковцями поняття «правова діяльність» визначається як діяльність, що складається з усіх дій суб'єктів права в різних сферах життя, здійснюється на їх підставі й відповідно до них (Ф. Фаткуллін); як діяльність, що охоплює не тільки дії суб'єктів, що здійснюють державну (публічну) владу, а й усіх юридичних і фізичних осіб, та є ширшим поняттям, ніж поняття «юридична діяльність» (Б. Шалієв) [3, с. 25].

С. Гусарєв розглядає *правову діяльність* як один із видів соціальної діяльності, що здійснюється у правовій сфері суб'єктами права з використанням правових засобів та з метою отримання правового результату, унаслідок чого відбувається створення права, його розвиток і реалізація у процесі функціонування суспільних відносин. Правова та юридична діяльність співвідносяться як загальне та частка, а юридичну діяльність слід відрізняти від неюридичної правової діяльності. Отже, пропонується широке тлумачення *юридичної діяльності* як різновиду правової діяльності, що здійснюється у формах практичної, освітньої та наукової, юристами, на професійній основі, з метою отримання відповідного правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів [4, с. 16].

У такому разі юридичною є будь-яка діяльність, що здійснюється у правовій сфері життя суспільства юристами, а правовою неюридичною – суб'єктами, що не мають юридичної освіти. Однак варто зазначити, що, наприклад, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування щодо ухвалення відповідних правових актів у межах їхніх повноважень за своєю природою є юридичною діяльністю. Проте далеко не всі суб'єкти цієї діяльності мають юридичну освіту (народні депутати, Президент України, члени Кабінету Міністрів України, депутати місцевих рад). Тому навряд чи коректно критерієм розмежування юридичної діяльності з іншими видами діяльності, пов'язаної із правом, визначати наявність юридичної освіти в її суб'єктів.

В. Карташов розглядає юридичну діяльність як «об'єктивовану в офіційних актах, опосередковану правом, інтелектуально-вольову, управлінську, виробничо-трудову діяльність компетентних установ і організацій, що здійснюється в певних процедурно-процесуальних формах за допомогою спеціальних юридичних дій та операцій, способів і засобів, спрямована на вирішення суспільних завдань і функцій і задоволення тим самим публічних і приватних інтересів» [5, с. 8]. У запропонованому визначенні суб'єктами юридичної діяльності є компетентні установи й організації, а результат такої діяльності знаходить свій зовнішній вираз в офіційних актах-документах. Однак, як зауважує О. Ющик, у наведеному визначенні В. Карташов, очевидно, не розрізняє «юридичну діяльність» та «діяльність у галузі права», «юридично значущу діяльність». Діяльність представника державного апарату і юрисконсульта приватної фірми чи представника організації за договором доручення – це, очевидно, суттєво різні види діяльності, пов'язаної із правом [6, с. 416–417].

На наш погляд, найбільш послідовною є позиція О. Ющика, який розглядає юридичну діяльність як специфічний вид соціальної діяльності, змістом якої є реалізація державним апаратом законодавчої, адміністративної і правоохоронної функцій, або, інакше, правове оформлення державного управління суспільством [6, с. 20]. Логічним критерієм виокремлення юридичної діяльності серед інших різновидів діяльності, пов'язаної із правом, є наявність у суб'єктів цієї діяльності державно-владних (владних) повноважень (повноважень щодо ухвалення обов'язкових до виконання рішень і забезпечення їх здійснення тими, кому вони адресовані), а не наявність юридичної освіти або певної компетенції установ і організацій.

Визначальним для розуміння державно-владних повноважень є поняття державного суверенітету як політико-правової властивості державної влади. Відповідно до ч. 2 ст. 5 та ст. 6 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, тобто органи публічної влади. У «Юридичній енциклопедії» зазначається, що термін «публічна влада» аналогічний терміну «народовладдя», а основними видами публічної влади є влада народу як безпосереднє народовладдя, державна влада (законодавча, виконавча, судова) та місцева публічна влада (місцеве самоврядування) [7].

Отже, юридичну діяльність варто відрізняти від інших видів діяльності пов'язаної із правом, та розуміти як специфічний вид соціальної діяльності, суб'єктами якої є органи публічної влади (органи державної влади й органи місцевого самоврядування), а змістом якої є реалізація їхніх державно-владних (владних) повноважень, що виявляється в ухваленні загальнообов'язкових рішень в юридичній формі правових актів та забезпеченні виконання цих рішень. Отже, виходячи із принципу поділу влади, закріпленого у ст. 6 Конституції України, на законодавчу, виконавчу та судову, основними видами юридичної діяльності є правотворча, правозастосовна та правоохоронна.

Правотворча діяльність як вид юридичної діяльності спрямована на встановлення, зміну скасування норм права суб'єктами публічної влади в межах їхніх повноважень в юридичній формі законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів. Водночас законодавство слід розглядати як спосіб існування норм права у джерелах права на загальному рівні, в юридичних формах джерел права, що мають вищу юридичну силу (законодавчих актах), та на особливому рівні, в юридичних формах джерел права, що мають меншу (підзаконну) юридичну силу (підзаконні нормативно-правові акти).

Підвидами правотворчої діяльності, залежно від рівня владних повноважень її суб'єктів, є законотворчість та підзаконна правотворчість. Зміст *законотворчої діяльності* полягає в установленні, зміні та скасуванні норм права на загальному рівні в юридичній формі нормативно-правових актів вищої юридичної сили (законодавчі акти). Відповідно до Конституції України, виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина (п. 1. ч. 1 ст. 92); засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них (п. 22. ч. 1 ст. 92). Отже, нормативні приписи, які *визначають права і свободи, основні обов'язки людини і громадянина, засади юридичної відповідальності*, тобто диспозиція та санкція норми права мають міститися в нормативно-правових актах вищої юридичної сили, тобто в Конституції та законах України.

Зміст *підзаконної правотворчої діяльності* полягає в конкретизації (деталізації) норм права суб'єктами публічної влади в межах їхніх повноважень на особливому рівні, в юридичній формі підзаконних нормативно-правових актів. Це означає, що права і свободи, основні обов'язки людини і громадянина, засади юридичної відповідальності, які на загальному рівні визначені диспозицією та санкцією норми права в законодавчих актах, конкретизуються (деталізуються) на особливому рівні підзаконних нормативно-правових актів меншої юридичної сили. Тобто на рівні підзаконних нормативно-правових актів мають визначатися *особливості реалізації прав, свобод, обов'язків та відповідальності, визначених законом*.

Отже, *суб'єктами правотворчої діяльності є органи публічної влади, наділені державно-владними (владними) правотворчими повноваженнями.* Система органів публічної влади та їхні повноваження ухвалювати в межах своєї компетенції владні рішення в юридичній формі законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів визначені чинним законодавством України. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Парламент – *Верховна Рада України*, яка ухвалює нормативно-правові акти вищої юридичної сили в юридичній формі законів України. Нормативний характер можуть мати також постанови Верховної Ради України, які є підзаконними нормативно-правовими актами. Нормативно-правовими актами *Президента України* як глави держави є укази Президента України. *Кабінет Міністрів України* є вищим органом у системі органів виконавчої влади, у межах своєї компетенції видає постанови Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер.

Систему центральних органів виконавчої влади становлять *міністерства України* й інші центральні органи виконавчої влади. Міністерства в межах своїх повноважень видають накази, які можуть мати нормативний характер. Відповідно до ч. 1 ст. 23 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. (зі змінами), інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень видають накази організаційно-розпорядчого характеру, а отже, не є суб'єктами правотворчої діяльності.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації* (ч. 1 ст. 118 Конституції України). Із ч. 6 ст. 41 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. (зі змінами) випливає, що акти місцевих державних адміністрацій (розпорядження голів і накази керівників структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій) можуть мати нормативний характер.

Місцеве самоврядування – як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України – здійснюється територіальною громадою в порядку, установленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, ухвалюють рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. У ч. 1 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. зазначено, що рада в межах своїх повноважень ухвалює нормативні й інші акти у формі рішень.

Діяльність людини передбачає певне протиставлення суб'єкта й об'єкта діяльності: людина протиставляє собі об'єкт діяльності як матеріал, який повинен набути нової форми і властивостей, перетворитися з матеріалу на продукт діяльності [8, с. 151]. Будь-яка діяльність є цілеспрямованим впливом суб'єкта на об'єкт, де суб'єкт – це носій діяльності, джерело активності, спрямованої на об'єкт, а об'єкт – те, що протистоїть суб'єкту; те, на що спрямована діяльність суб'єкта; те, що перетворюється, змінюється в результаті цієї діяльності.

Отже, *об'єктом правотворчої діяльності є законодавство*, адже саме останнє зазнає різного роду змін у процесі правотворчості, виникає якісно новий стан законодавства (щодо змісту та/або форми). Характер змін якості законодавства залежить від конкретного напряму правотворчої діяльності (удосконалення, упорядкування, конкретизація (деталізація), систематизація, консолідація, кодифікація, уніфікація, гармонізація, адаптація тощо).

Результатом правотворчої діяльності загалом є новий якісний стан законодавства (щодо змісту та/або форми), а результатом правотворчої діяльності окремих її суб'єктів можна вважати законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти. Процес діяльності – це перетворення ідеального результату, що був на початку уявним, на реальний результат діяльності наприкінці цього процесу, з використанням відповідних способів діяльності. Результат – це остаточний, кінцевий підсумок якого-небудь заняття, діяльності, розвитку тощо; наслідок якої-небудь дії, якогось явища тощо; показник чого-небудь [9, с. 1209]. Результатом діяльності є створення певного нематеріального чи матеріального блага, у якому втілені знання, навички, уміння суб'єкта діяльності.

Так, і в юридичній літературі зазначається, що результатом правотворчої (нормотворчої) діяльності взагалі є нормативно-правові акти, за допомогою яких формально закріплюють норми права. Загальним результатом нормотворчості є законодавство як джерело права [10, с. 210–211]. Продукт державної правової нормотворчості – це найперше нормативно-правові акти, які в усій своїй сукупності містять систему юридичних норм. У свою чергу, норми виражаються у вигляді численних нормативних положень, які є змістом різних нормативно-правових актів [11, с. 95].

Будь-яка діяльність, правотворча також, здійснюється певним чином, певним способом, за допомогою визначених прийомів, методів, з дотриманням певного порядку (процедур) діяльності та з використанням певних засобів. Слово «спосіб» тлумачиться як певний образ дій, прийом, метод, той чи інший порядок для здійснення, досягнення чого-небудь; те, що служить знаряддям, засобом тощо в якій-небудь справі, дії [9, с. 1375], а отже, є найбільш загальним і охоплює такі поняття, як «прийоми», «методи», «порядок (процедури)», «засоби» діяльності. Варто також зазначити, що у філософії через поняття «спосіб» визначається поняття «техніка» як спосіб добиватися чого-небудь, досягати, здійснювати; у самому широкому розумінні слова – як сукупність засобів людської діяльності, спрямованої на зміну того, що є, відповідно до людських потреб і бажань [12, с. 453].

Щодо поняття засобів діяльності, а в контексті правотворчої діяльності нас цікавлять саме правові (юридичні) засоби, то останні є досить складною юридичною категорією. У найзагальнішому вигляді правові засоби розглядаються як такі юридичні інструменти, за допомогою яких суб'єкти права можуть задовольнити свої інтереси, досягнути поставлених цілей [13, с. 104–105]. Правові засоби – це правові явища, виражені в інструментах (настановах) і діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права. У понятті «правові засоби» можна узагальнити всі ті явища (інструменти і процеси), що покликані забезпечувати досягнення поставленої мети. Ця категорія пов'язує ідеальне (мета) з реальним (результат) [14, с. 310–318].

Отже, *способом правотворчості є правотворча техніка,* яка охоплює собою відповідні прийоми, методи, юридичні процедури та правові засоби здійснення правотворчої діяльності. Поняття та зміст правотворчої, зокрема законодавчої, техніки були розроблені автором цієї статті в монографічному дослідженні «Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика» (Київ, 2012 р.) [15]. Правотворча техніка є системою юридичних засобів, логічних і мовних прийомів, методів і юридичних процедур правотворчої діяльності, спрямованої на вироблення норм права у формі правових положень нормативно-правових актів.

І, нарешті, діяльність є активністю суб'єкта, що має усвідомлюваний характер і спрямована на досягнення поставленої мети – уявної моделі майбутнього результату діяльності (те, чого суб'єкт діяльності прагне досягнути). Саме із цією моделлю зіставляється отриманий результат діяльності. Мета – те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти; заздалегідь намічене завдання; замисел [9, с. 661, 1588]. О. Ющик пише, що метою юридичної діяльності взагалі є належний правопорядок у суспільстві [16, с. 16–18], тобто фактичний стан упорядкованості суспільних відносин за допомогою права. С. Плавич підкреслює, що, виходячи зі специфіки правотворчої діяльності, метою правотворчості є діалектична взаємодія мети (створення якісного законодавства) та результату (ефективна реалізація права) [17, с. 10].

Отже, *метою правотворчої діяльності є належний правопорядок у суспільстві.* Правопорядок складається завдяки тому, що вимоги права правильно і послідовно реалізуються в поведінці членів суспільства через належне виконання ними своїх юридичних обов'язків, утримання від порушення юридичних заборон, правомірне використання належних їм суб'єктивних прав [10, с. 337–338]. Водночас якість законодавства зумовлює ефективність законодавства, що, у свою чергу, забезпечує досягнення належного правопорядку в суспільстві.

Висновки. З огляду на вищезазначене, можна запропонувати загальне уявлення про правотворчу діяльність як діяльність органів публічної влади (органів державної влади й органів місцевого самоврядування), змістом якої є реалізація їхніх державно-владних (владних) повноважень щодо ухвалення загальнообов'язкових рішень у юридичній формі законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, способом здійснення цієї діяльності є правотворча техніка, об'єктом – законодавство, результатом – новий якісний стан законодавства (щодо змісту та/або форми), а метою – належний правопорядок у суспільстві, умовою встановлення якого є якісне й ефективне законодавство. Подальшими перспективними напрямами наукових пошуків щодо цього питання є дослідження названих змістовних складових частин правотворчої діяльності.

Ryndiuk V. Law-making activity as a type of legal activity: praxeology aspect

In the article the concept of "law-making activity" as a type of legal activity is considered in terms of praxeology (the science of general laws of human activity). The substantive structural components of this activity are defined, namely the subject and object of this activity, the way of law-making activity, the result and purpose of law-making.

Law-making is considered as the activity of public authorities (state authorities and local self-government authorities); the content of this activity is exercise of power to make binding decisions in the legal form of legislative and by-law normative legal acts; the way of carrying out this activity is law-making technique; the result – a new quality of legislation (regarding the content and/or form); and the goal – achieving proper order in society, which in turn depends on the quality and effectiveness of legislation

System of public authorities that are subjects of law-making, and their authority to make, within the limits of their competence, power decisions in the legal form of legislative and by-law normative acts, determined by the current legislation of Ukraine.

The object of law-making is legislation. At the same time, the legislation should be considered as a way of existence of rules of law in the sources of law at the general level in the legal forms of sources of law having the highest legal force (legislative acts), and at a particular level in the legal forms of sources of law having lesser (subordinate) legal force (by-law normative acts). The nature of changes in the quality of legislation depends on the specific direction of law-making activity (improvement, ordering, concretization (detailing), systematization, consolidation, codification, unification, harmonization, adaptation, etc.).

The way of implementation of law-making activity is law-making technique – system of legal means, logical and linguistic techniques, methods and legal procedures of law-making, which are aimed at developing norms of law in the form of legal provisions of normative legal acts.

Key words: praxeology of law, law-making activity, legislation.

Література:

1. Скакун О. Теорія держави та права : підручник. 2-ге вид. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с.
2. Бандура О. Праксеологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 2 (14). С. 11–23.
3. Настасяк І. Загальнотеоретичний аналіз правової діяльності (у контексті дослідження функційної частини правової системи). *Urnalul juridic naţional: teorie i practică*. Septembrie 2018. С. 24–28.
4. Гусарєв С. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 35 с.
5. Карташов В. Юридическая деятельность: проблемы теории и методологии : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1990. 44 с.
6. Ющик О. Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2004. 519 с.
7. Юридична енциклопедія : у 6-ти т. / редкол. : Ю. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5 : П – С. 736 с. URL: http://leksika.com.ua/12350514/legal/publichna_vlada.

8. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ильичева и др. Москва : Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Бусел. Київ : Перун, 2005. 1728 с.
10. Теорія держави і права : підручник / О. Петришин та ін. ; за ред. О. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
11. Теплюк М. Правотворчість як діяльність, пов'язана з правом. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 90–97.
12. Философский энциклопедический словарь / ред. сост. : Е. Губский, Г. Кораблева, В. Лутченко. Москва : Ифра-М, 1997. 576 с.
13. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / Є. Білозьоров та ін. ; за заг. ред. Є. Гіди. Київ, 2010. 322 с.
14. Балинська О., Гарасимів Т. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. Львів : Вид. ЛьвДУВС, 2010. 416 с.
15. Риндюк В. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика : монографія. Київ : Юридична думка, 2012. 272 с.
16. Ющик О. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. 192 с.
17. Плавич С. Теоретико-методологічні засади правотворчості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 16 с.

УДК 349.6; 341.171
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199752

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ СКИДАННЯ ЗАБРУДНЮЮЧИХ РЕЧОВИН ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ УКРАЇНОЮ

Уберман В. І.,
кандидат технічних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідної установи
«Український науково-дослідний інститут екологічних проблем»

Васьковець Л. А.,
кандидат біологічних наук, доцент,
професор кафедри охорони праці та навколишнього середовища
Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

У статті досліджено європейський еколого-правовий інститут регулювання скидання забруднюючих речовин із точкових джерел у поверхневі води та проблеми його імплементації в українське водне законодавство. Визначено, що в сучасних українських умовах головним європейським інструментом дотримання стандартів якості довкілля щодо пріоритетних для Європейського Союзу забруднюючих речовин є зони змішування зворотної води, за характеристиками яких мають встановлюватися нормативні (граничні) обмеження на скидання забруднюючих речовин: граничні значення виділення водокористувачами. Використання зон змішування як природного регулятора скидання пріоритетних забруднюючих речовин для визначення граничних значень скидів забезпечує дотримання вимог головних екологічних директив Європейського Союзу. Нині зони змішування як правовий регулятор скидання забруднюючих речовин в екологічному та водному законодавстві України de jure не використовуються. Зони змішування використовуються в Україні de facto як інженерне поняття гідравліки водних об'єктів у методичних засобах для встановлення граничних значень виділення речовин із метою дотримання нормативів гранично допустимих концентрацій речовин у воді поза зонами змішування. Визначено, що українські граничні значення концентрацій принципово відрізняються від європейських стандартів якості довкілля за своїм цільовим призначенням, формою та змістом. Для першочергової імплементації європейського регулювання скидання забруднюючих речовин в українське водне законодавство треба здійснити в останньому законодавче поділення забруднюючих речовин за їхнім значенням для охорони вод; визначити та включити у Водний кодекс України та підзаконні акти європейське поняття стандарту якості довкілля як критеріальної бази регулювання скидання забруднюючих речовин; запровадити списковий підхід до предмета регулювання скидання забруднюючих речовин, виходячи з ризику шкідливого впливу забруднюючої речовини; кодифікувати вимоги щодо охорони вод від забруднення з різних актів у складі Водного кодексу України. Шляхом порівняння правових джерел європейського й українського регулювання скидання забруднюючих речовин за 14-ма головними ознаками визначено наявність значних відмінностей між європейськими й українськими еколого-правовими вимогами до зон змішування під час скидання забруднюючих речовин та необхідність їх усунення у процесі імплементації.

Ключові слова: імплементація законодавства ЄС, водне законодавство України, якість вод, охорона вод від забруднення, забруднюючи речовини, нормативне регулювання скидання забруднюючих речовин.

Постановка проблеми. Загальна проблема, на вирішення якої спрямована стаття, полягає у створенні еколого-правових підстав для запровадження в Україні європейської системи забезпечення доброї якості води в її природних джерелах. В екологічному законодавстві Європейського Союзу (далі – ЄС) відповідні вимоги зосереджено в еколого-правовому інституті якості вод та її регулювання (далі – ЕПІЯВР).

Норми європейського ЕПІЯВР містяться в багатьох актах екологічної частини acquis ЄС. Імплементація законодавства ЄС належить до міжнародних зобов'язань України [1]. Важливою складо-

вою частиною ЕПІЯВР є підінститут регулювання скидання забруднюючих речовин (далі – РСЗР), до якого входять еколого-правові інструменти, що впливають на якість вод шляхом обмеження емісії (виділення) забруднюючих речовин (далі – ЗР) зі зворотною водою і мають назву нормативів граничного значення виділення (далі – ГДВ). Системне вивчення зазначеного підінституту ініційовано авторами даної статті у [2, с. 437–440]. Протягом 2010–2019 рр. в Україні здійснювалися головні кроки реформування державного управління в галузі охорони та раціонального використання вод, його адаптації до європейського водного законодавства шляхом впровадження інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом (далі – ІУВРБП). Правові аспекти такого управління досліджувалися, зокрема, у роботах [3–5]. Важливою ланкою реформування є перехід до європейського законодавчого регулювання скидання ЗР, без якого неможливо досягнути цілей забезпечення європейської якості вод. За ст. 42 Водного кодексу України (далі – ВКУ), скидання ЗР є одним із видів спеціального водокористування, яке розглядається як складова частина ІУВРБП. З іншого боку, у водному законодавстві ЄС інститут спеціального водокористування відсутній. За ст. 10 Водної рамкової директиви ЄС (далі – ВРД) [6], еколого-правові інструменти регулювання якості вод шляхом впливу на емісії ЗР пов'язані з комбінованим підходом до регулювання, який вимагає здійснення емісії ЗР або на базі найкращих доступних технологій та методів (далі – НДТМ), або з дотриманням стандартів якості довкілля (далі – СЯД). Нині НДТМ або подібних йому інструментів у водному законодавстві України не існує, а в галузі охорони вод, крім очищення міських стічних вод, немає відповідного нормативного, методичного, організаційного й інженерно-екологічного забезпечення. Лише недавно [7] розроблено концепцію змін у дозвільній системі природокористування (законодавчі вимоги до якої досліджено у [8]). За цією зміною у складі заходів із реформи дозвільної системи передбачено використання інтегрованого або уніфікованого дозволу та впровадження «галузевих керівництв» із переліком найкращих доступних технологій і методів управління – висновків НДТМ. Тому нині єдиним реальним шляхом скорішого просування в бік дотримання європейських вимог під час скидання більшості ЗР є регулювання з орієнтацією на СЯД.

Мета статті полягає у визначенні головних елементів європейського РСЗР із точкових джерел у поверхневі води для першочергової імплементації в українське водне законодавство, деяких проблем, що цим спричинено.

Виклад основного матеріалу. Крім ВРД та інших директив водного сектора, зокрема Директиви 2008/105/ЄС про стандарти якості довкілля в галузі водної політики (далі – ДСЯД) [9], на еколого-правові інструменти нормативного скидання ЗР поширюються також вимоги загальних екологічних директив ЄС, передусім Директиви 2010/75/ЄС про промислові викиди (комплексне запобігання і контроль забруднень) (далі – ДПВ). Через існування різних перекладів ВРД та їх неузгодженість з українською науковою термінологією у подальших посиланнях перевага віддається джерелу [6].

У ст. 4 ДСЯД введено поняття зони змішування (далі – ЗЗ) як головного європейського еколого-правового регулятора скидання пріоритетних ЗР для визначення ГДВ, який забезпечує дотримання вимог екологічних директив ЄС. У роботі [2] зазначено, що ЗЗ стосуються не тільки пріоритетних в ЄС ЗР, а й фактично використовуються в Україні для регулювання скидання будь-яких ЗР із точкових джерел забруднення поверхневих та морських вод.

Законодавчі визначення поняття ЗЗ, вимоги до ЗЗ, а також відповідні керівні документи існують майже в усіх екологічно успішних країнах світу. Найбільший теоретичний та методичний розвиток система ЗЗ отримала у Сполучених Штатах Америки [10]. ЗЗ як інженерне поняття гідравліки водних об'єктів та відповідні методи розрахункового визначення характеристик ЗЗ широко застосовуються методичними засобами для встановлення гранично допустимих скидів (далі – ГДС) речовин у діяльності з охорони вод колишнього Радянського Союзу та пострадянських держав [11, с. 68–81], зокрема з метою дотримання вимог ст. 38 ВКУ [12]. Але нині в екологічному та водному законодавстві України ЗЗ як правовий регулятор скидання ЗР de jure не використовується.

У ст. 4 ДСЯД для пріоритетних ЗР передбачено можливість створювати ЗЗ у водних об'єктах поряд із пунктами скидів ЗР. Водночас у межах такої ЗЗ концентрація однієї чи декількох ЗР може перевищувати відповідний СЯД за умови, що вона відповідає цьому СЯД на решті водоймища поверхневих вод, тобто поза ЗЗ. Там же встановлено законодавчі вимоги до поширення й адміністрування ЗЗ. Еколого-правові особливості ЗЗ та їх порівняння з нормами водного законодавства України розглядалися у [13, с. 334–354]. Використання ЗЗ як природного регулятора скидання пріоритетних ЗР для визначення ГДВ забезпечує дотримання, зокрема, вимог ВРД, ДСЯД і ДПВ.

Першочерговим завданням (і етапом) апроксимації до вимог ВРД варто вважати встановлення законодавчого поділу ЗР. У преамбулі до ВРД декларується її призначення для сприяння поступовому зменшенню скидів небезпечних речовин у воду, а кінцевою метою ВРД визначено усунення пріоритетних небезпечних речовин. Тобто вже на цільовому для охорони вод рівні (а також у ст. 16 ВРД) відбувається поділення всієї множини ЗР за їхнім ризиком для довкілля на небезпечні речовини,

пріоритетні небезпечні речовини та решту речовин. Такий поділ послідовно реалізується в тексті ВРД та в додатках до нього. На відміну від ВРД, у тексті ВКУ дещо схожий поділ здійснено лише в дуже обмеженому обсязі: стосовно біогенних, радіоактивних, токсичних і нафтових ЗР. Навіть більше, саме поняття ЗР у ст. 1 ВКУ – «речовина, яка привноситься у водний об'єкт у результаті господарської діяльності людини» – є релятивним і принципово відрізняється від визначення у ст. 2 (31) ВРД: «<…> будь-яка речовина, що може спричинити забруднення <…>», де за ст. 2 (33) «забруднення» – пряме або непряме внесення в результаті діяльності людини речовин або тепла в повітря, воду або землю, що може бути небезпечним для здоров'я людини або якості водних екосистем чи для безпосередньо залежних від них наземних екосистем, що в результаті призводить до псування матеріальних цінностей або до погіршення чи ушкодження корисних властивостей довкілля та можливості законного користування довкіллям». Отже, поняття ЗР у ВРД є істотно більш широким за змістом, деталізованим і екологічним, спрямоване на запобігання можливим негативним реакціям та наслідкам. У ВКУ не передбачено поділу ЗР залежно від джерел їх надходження, хімічної природи, властивостей, впливу на людину й об'єкти довкілля (ризику шкоди), форм існування та поведінки у водному середовищі. В українських підзаконних актах використовується диференціація ЗР за іншими принципами: залежно від категорії вод; для усіх випадків скидання та додаткових ЗР; за суб'єктами державного моніторингу вод. Навіть у найбільш релевантному Переліку [14], крім назви речовин або показників та реєстраційного номеру хімічної речовини CAS# (Chemical Abstracts Service), не міститься жодних відомостей про небезпеку ЗР і пріоритетність ставлення до неї. Принциповою особливістю ВКУ є те, що він головним чином спрямований не на ЗР як безпосередні чинники небезпеки та ризику, а на їхні носії та транспортуюче середовище – зворотну воду різних категорій, що видно із гл. 14 ВКУ. Через таку невідповідність українська діяльність з охорони якості вод залишається без законодавчо визначених цілей, послідовності їх досягнення, можливості зосередження зусиль та ресурсів. Для усунення зазначеної проблеми треба внести відповідні зміни у ВКУ та підзаконні акти, особливо у два з них, затверджених постановою [15]: Порядок та Перелік, щодо поділення ЗР за їхнім цільовим значенням для охорони вод.

До другого етапу апроксимації слід вважати належним визначення поняття СЯД та його використання в законодавстві. Критеріями захисту здоров'я людини та довкілля за ст. 2 (35) ВРД є СЯД – концентрації окремої речовини-забрудника або групи речовин у воді, осаді або біоті, які не повинні перевищуватися. Відповідно до часового періоду, який характеризується концентраціями ЗР, європейські СЯД визначаються двома показниками масової концентрації з одиницею виміру мкг/дм^3: 1) СРП-СЯД – середній річний показник, 2) МДК-СЯД – максимальна щорічно допустима концентрація.

В українському законодавстві відповідника СЯД немає, а широко застосовуваними у водокористуванні для подібних цілей та, на перший погляд, найбільш близькими до СЯД є гранично допустима концентрація (далі – ГДК) речовини у воді, тобто за ст. 36 ВКУ нормативи екологічної безпеки водокористування для задоволення: 1) питних, господарсько-побутових та інших потреб населення (далі – ГДКг/п); 2) потреб рибного господарства (далі – ГДКр) [11, с. 74–76]. Але нормативи ГДК принципово відрізняються від СЯД за об'єктами нормування (захисту): ГДК призначена для забезпечення водокористування у відповідних місцях водних об'єктів або в охоронних зонах за ст. 6 ВРД, має одне (фіксоване) значення з одиницею виміру млг/дм^3. Приклади відмінності європейських СЯД та ГДК наведено в таблиці.

Фізично ЗЗ є ділянкою масиву вод, усередині якої відбуваються природні процеси, пов'язані з поширенням ЗР від джерел їх надходження (скидання). Із правового погляду поняття ЗЗ дозволяє враховувати гідравлічні та гідрохімічні особливості водоймищ, зокрема ефекти змішування, розбавлення та самоочищення зворотної води. За дією на біоту ЗЗ дозволяє розмежувати гострі та хронічні впливи. Головні європейські вимоги до ЗЗ встановлено у ст. 4 ДСЯД. Нині спеціальне водокористування здійснюється в Україні в умовах практичної відсутності власної інженерно-екологічної бази НДТМ, фінансових можливостей розвитку системи НДТМ, відповідного методичного ґрунту. Ці обставини імплементації вимог водного законодавства ЄС підсилюють необхідність включення у ВКУ поняття СЯД як критеріальної ланки РСЗР та його використання у відповідних підзаконних актах.

Подальші етапи апроксимації стосуються нормативного регулювання скидання ЗР. За ст. ст. 38, 41 ВКУ та за відповідними підзаконними актами, українські інструменти правового регулювання скидання ЗР, нормативи гранично допустимого скидання (далі – ГДС) розробляються та встановлюються для набагато ширшої номенклатури ЗР, ніж ті, що визнані пріоритетними у ВРД: у ст. 41 міститься заборона скидання будь-якої ЗР без встановленого ГДС. Нині у практичній діяльності з охорони вод, усупереч вимогам ст. ст. 37, 38 ВКУ, нормативи ГДС визначаються за принципом «емісія ← іммісія» (далі – ПЕІ), а ЗЗ виникає de facto внаслідок використання так званої «асимілюючої спроможності» (далі – АС) водного об'єкта як ділянка обмеженого розміру біля скиду ЗР. Такі особливості українського РСЗР зумовлюють принципову відмінність його засобів регулювання від європейських. Однією

Таблиця 1

Стандарти якості довкілля (СЯД) для визначення хімічного стану внутрішніх поверхневих вод (за ч. А Додатка 1 до ДСЯД) та ГДК деяких ЗР

Назва речовини	СРП – СЯД, мкг/дм^3	МДК–СЯД, мкг/дм^3	ГДК г/п, мг/дм^3 (що діяли до 1 січня 2017 р.)	ГДКр, мг/дм^3, станом на 31 грудня 1992 р. / рік зміни
Атразин	0,6	2	0,5	0,005
Бензол	10	50	0,5	0,5
Кадмій і його сполуки (залежно від класів жорсткості води)	≤ 0,08 (клас 1); 0,08 (клас 2); 0,09 (клас 3); 0,15 (клас 4); 0,25 (клас 5).	≤ 0,45 (клас 1); 0,45 (клас 2); 0,6 (клас 3); 0,9 (клас 4); 1,5 (клас 5).	0,001	0,005
Тетрахлорметан (чотирихлористий вуглець)	12	не застосовується	0,006	відсутність (0,000014)
Циклодієнові пестициди: алдрин, діелдрин, ендрин, ізодрин.	Σ = 0,01	не застосовується	0,005	відсутність (0,00001)
ДДТ	0,025	не застосовується	0,1	відсутність (0,00001)
1,2 – дихлоретан	10	не застосовується	0,02	0,1
Дихлорметан (хлористий метилен)	20	не застосовується	7,5	9,4 / 1995 р.
Діурон	0,2	1,8	1	0,0015
Гексахлорбензол	0,01	0,05	0,05	–
Гексахлорбутадієн	0,1	0,6	0,01	–
Гексахлорциклогексан (ліндан)	0,02	0,04	0,004	відсутність (0,00001) / 1995 р.
Свинець та його сполуки	7,2$^{(6)}$	не застосовується	003	0,1
Ртуть та її сполуки	0,05	0,07	0,0005	відсутність (0,00001)
Нафталін	2,4	не застосовується	0,01	0,004 / 1995 р.
Нікель та його сполуки	20	не застосовується	0,1	0,01
Пентахлорфенол	0,4	1	0,01	–
Симазин	1	4	відсутність	0,0024
Тетрахлоретилен	10	не застосовується	0,02	0,16
Трихлоретилен	10	не застосовується	0,06	0,01
Сполуки трибутилолова (катіон трибутилолова)	0,0002	0,0015	0,02	відсутність (0,00001) / 1995 р.
Трихлорбензоли	0,4	не застосовується	0,03	0,001
Трихлорметан (хлороформ)	2,5	не застосовується	0	0,005 / 1995 р.
Дикофол	$1{,}3\cdot10^{-3}$	не застосовується	–	відсутність (0,00001) / 1995 р.
Діоксини і діоксиноподібні сполуки	–	не застосовується	0,000035	–
Циперметрин	$8\cdot10^{-5}$	$6\cdot10^{-4}$	–	відсутність (0,0000054)
Дихлофос	$6\cdot10^{-4}$	$7\cdot10^{-4}$	–	відсутність (0,00001) / 1995 р.

із причин такої відмінності є невідповідність законодавчого механізму визначеним у ст. 16 ВРД стратегіям, спрямованим проти забруднення води, якими передбачено поділ ЗР за ризиком їхнього негативного впливу та, зокрема, виділення пріоритетних ЗР для боротьби із забрудненням. Але у ВКУ та в актах із [15] усі найважливіші правові інструменти європейської охорони вод від забруднення відсутні. Аналіз Порядку з [15], виконаний у роботі [16, с. 114–144], свідчить про грубі еколого-правові помилки в тексті цього документа, зокрема стосовно: найменувань ЗР, об'єктів і мети нормування, поширення понять щодо масивів поверхневих вод на зворотні води, поділення ЗР на обов'язкові (у всіх випадках скидання) та додаткові, а також про невідповідність деяких важливих положень цього нормативно-правового акта вимогам ВКУ та про незадовільний рівень нормотворчої техніки. Перелік із [15] ігнорує головний принцип та регулюючий інструмент впливу на якість вод: списковий механізм поділу ЗР залежно від ризику їхнього негативного впливу, що зазначено вище. Натомість у Переліку визначено як обов'язкові для нормування скидання дев'ять найбільш поширених у складі зворотної води і найменш небезпечних ЗР (або їх груп). Але для ЗР, які можуть становити реальну загрозу екологічній безпеці, обрано не деталізовану і довільну процедуру, реалізацію якої покладено на розпорошене коло невизначених і некерованих суб'єктів – розробників нормативів ГДС. Ці суб'єкти пов'язані з водокористувачами – замовниками розробок ГДС через договірні стосунки. Крім того, додаткові для нормування ЗР визначаються не за абсолютними концентраціями у воді, а за екологічно сумнівним принципом відносного збільшення (приростання) їх вмісту. Відсутність у Переліку списків ЗР і дій із ними свідчить про невідповідність його сучасної редакції вимогам імплементації ВРД, де, як і в усьому водному законодавстві ЄС, списковий принцип регулювання надходження ЗР у воду відіграє головну роль. Порядок та Перелік повертають всю діяльність щодо системи РСЗР у бік, протилежний ефективному регулюванню.

Другий після ВКУ за значенням для діяльності з охорони якості вод акт [17] (Правила) має істотне відхилення цільової спрямованості регулюючого впливу від вимог ст. 38 ВКУ й орієнтований не на зменшення маси ЗР у скидах, а на господарське використання ПЕІ й АС. Визначена в п. 18 Правил мета встановлення нормативів ГДС суперечить вимозі ст. 38 ВКУ. Правила, які існують із послідовними змінами з 1961 р. як окремий нормативно-правовий акт, слід вважати рудиментом соціалістичної охорони вод, а його вимоги щодо ЕПІЯВР мали б кодифікуватися у ВКУ. Отже, комплекс сучасних вимог до нормативного РСЗР, установлений підзаконними актами, потребує принципових змін спочатку для його узгодження із ВКУ, а потім – у напрямі імплементації ВРД.

На подальших етапах апроксимації варто враховувати порівняльні особливості європейських і українських ЗЗ. Головними джерелами норм європейського й українського підінститутів РСЗР є п'ять директив ЄС і п'ять законів України та підзаконних актів, у яких визначено відповідно 105 та 97 релевантних структурних елементів. Особливості європейських і українських ЗЗ у цих джерелах порівнювалися за такими ознаками: 1) обов'язковість створення ЗЗ; 2) мета створення ЗЗ; 3) сфера використання; 4) документ, де відображено інформацію про ЗЗ; 5) обмеження використання; 6) види масивів вод, на яких створюється ЗЗ; 7) цілі, для яких створюється ЗЗ, щодо статусу масиву вод: хімічного, екологічного; 8) скиди ЗР, для яких створюються ЗЗ; 9) стейкхолдери: водокористувачі, компетентні органи; 10) категорії ЗР, яких стосуються ЗЗ; 11) обмеження для проєктування ЗЗ та їх розміщення в масиві вод; 12) адміністрування ЗЗ: суб'єкти, види; 13) джерело методу визначення ЗЗ; 14) характеристики ЗЗ: підходи та методології до встановлення; просторове та часове поширення ЗЗ; показники поширення; відстань ЗЗ від охоронної або чутливої зони; заходи для скорочення поширення ЗЗ; особливості певної установки та/або скиду; ЗР, для яких встановлено ЗЗ; НДТМ для певної установки; критерії поширення; рівні перевищення СЯД; можливість утворення осаду; місце контрольного пункту. За результатами оціночного порівняння ступені відмінності обох законодавств розподіляються за кількістю ознак таким чином: *принципова відмінність* – 6; *істотна відмінність* – 1; *середня відмінність* – 5; *незначна відмінність* – 2; *відсутність відмінності* – 0 (усього чотирнадцять оціночних ознак). Отже, можна говорити про наявність значних відмінностей між європейськими й українськими еколого-правовими вимогами до ЗЗ як важливого інструменту регулювання під час скидання ЗР, а також про необхідність їх усунення.

Висновки. До головних структурних елементів європейського еколого-правового інституту регулювання скидання забруднюючих речовин із точкових джерел у поверхневі води належать: списковий поділ забруднюючих речовин за ризиком їхнього негативного впливу на довкілля; методи регулювання емісії забруднюючих речовин, що базуються на найкращих доступних технологіях та методах; законодавче регулювання скидання забруднюючих речовин нормативами гранично допустимих скидів речовин із дотриманням стандартів якості довкілля поза зонами змішування зворотної води. Найбільш ефективним напрямом першочергової імплементації європейського регулювання скидання забруднюючих речовин в українське водне законодавство є правова інструменталізація зон змішування. Виявлено помилки підзаконних актів українського регулювання скидання забруднюючих речо-

вин стосовно вимог чинного водного законодавства та принципові відмінності між українським і європейським регулюванням скидання забруднюючих речовин. Визначено шляхи подолання виявлених відмінностей. Імплементація європейських вимог потребує зміни парадигми української охорони вод. Перспективним напрямом подальших пошуків варто вважати розроблення законопроєктних та нормопроєктних пропозицій у сфері діяльності Міністерства енергетики та захисту довкілля України.

Uberman V., Vaskovets L. European legislative regulation of discharge of pollutants and problems of its implementation in Ukraine

This article examines the European environmental and legal institute for the regulation of discharge of pollutants from point sources into surface waters and the problems of its implementation in Ukrainian water legislation. It is determined that in current Ukrainian conditions the main European instrument of compliance with environmental quality standards with respect to EU priority pollutants is the mixing zones of returned water, from characteristics of which may be obtained normative (limit) restrictions on the discharge of priority substances so named emission limit values from water users. The use of mixing zones as a natural regulator of the discharge of priority substances to determine the environmental limit values ensures compliance with the requirements of the EU's main environmental directives. Currently, mixing zones is not de jure used as a legal regulator of the discharge of priority substances within the environmental and water laws of Ukraine. Mixing zones are used in Ukraine de facto as an engineering concept of the hydraulics of water bodies in methodical means for setting limit discharges of substances in order to comply with the maximum allowable concentrations of substances in water beyond the mixing zones. It is determined that the Ukrainian maximum allowable concentrations of substances into waters are principally different from the European environmental limit values as in terms of their intended purpose, as in form and content. For the priority implementation of the European environmental limit values of discharges into the Ukrainian water legislation, the following should be implemented: legally divide of the priority substances by their importance for water protection; define and including into the Water Code of Ukraine and into by-law acts the European notion of environmental quality standards as a criteria base for the limit values of polluting substances discharges; introduce a "list" approach to priority substances in regulation of discharge of pollutants based on the risk of adverse impacts of the priority substances; codify within the Water Code of Ukraine all requirements for the protection of waters from pollution which now included in various by-law acts. By comparing the legal sources of the European and Ukrainian regulation of discharge of pollutants by 14 main features, were determined the existence of significant differences between the European and Ukrainian environmental and legal requirements for the mixing zones at the discharge of priority substances and the need to eliminate these differences for implementation.

Key words: implementation of EU legislation, water legislation of Ukraine, water quality, protection of waters from pollution, polluting substances, law regulation of discharge of pollutants.

Література:

1. Рекомендації для українських органів державного управління щодо наближення до права ЄС. Київ, 2018. 104 с. URL: https://eu-ua.org/sites/default/ files/inline/files/legal_approximation_guidelines_ukr_new.pdf (дата звернення: 14.01.2020).
2. Уберман В.І., Васьковець Л.А. Еколого-правові особливості імплементації Україною законодавства ЄС про регулювання скидання забруднюючих речовин. *New challenges of legal science in Ukraine and EU countries :* International scientific and practical conference, Miskolc, Hungary, April 19–20, 2019. Miskolc : Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2019. 464 p.
3. Данилюк Л.Р. Басейновий принцип управління водними ресурсами: поняття, зміст і стан впровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2018. Вип. 51. Т. 1. С. 151–154. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.51/part_1/34.pdf (дата звернення: 14.01.2020).
4. Соколова А.К. Правові аспекти державного управління в галузі охорони вод і відтворення водних ресурсів. *Проблеми законності.* 2015. Вип. 128. С. 154–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_128_22 (дата звернення: 14.01.2020).
5. Локтєва-Маклашова Н.В. Правові аспекти впровадження інтегрованих підходів в управління водними ресурсами за басейновим принципом. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія «*Юридичні науки*». 2017. Вип. 1 (1). С. 142–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2017_1(1)__37 (дата звернення: 14.01.2020).

6. Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики : Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 23 жовтня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962 (дата звернення: 14.01.2020).
7. Концепція реалізації державної політики у сфері промислового забруднення : проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: https://menr.gov.ua/projects/140/ (дата звернення: 14.01.2020).
8. Кобецька Н.Р. Інтегрований екологічний дозвіл: вимоги законодавства Європейського Союзу, практика реалізації в Польщі, перспективи для України. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2018. № 51 (1). С. 155–163. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.51/part_1/35.pdf (дата звернення: 14.01.2020).
9. Директива 2008/105/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 16 грудня 2008 р. про стандарти якості довкілля в галузі водної політики. URL: http://old.minjust.gov.ua/45875 (дата звернення: 14.01.2020).
10. Compilation of EPA Mixing Zone Documents. URL: https://www.epa.gov/sites/production/files/2018-10/documents/compilation-epa-mixingzone-documents.pdf (дата звернення: 14.01.2020).
11. Сближение с экологическим законодательством Европейского Союза в странах Восточной Европы, Кавказского региона и Средней Азии : путеводитель. Люксембург : Бюро офиц. публ. Европейских Сообществ, 2003. 124 с. URL: https://ec.europa.eu/environment/archives/enlarg/ pdf/convergence_guide_ru.pdf (дата звернення: 14.01.2020).
12. Водний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 24. Ст. 189. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр (дата звернення: 14.01.2020).
13. Уберман В.І., Васьковець Л.А. Поетапне наближення українського еколого-правового інституту якості вод та її регулювання до законодавства Європейського Союзу. *Legislation of EU countries: history, shortcomings and prospects for the development :* Collective monograph. Frankfurt (Oder) : Izdevniecība “Baltija Publishing”, 2019. 360 p.
14. Перелік забруднюючих речовин для визначення хімічного стану масивів поверхневих і підземних вод та екологічного потенціалу штучного або істотно зміненого масиву поверхневих вод, затв. наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 6 лютого 2017 р. № 45, зареєстр. в Міністерстві юстиції України 20 лютого 2017 р. за № 235/30103. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0235-17?lang=ru (дата звернення: 14.01.2020).
15. Про затвердження Порядку розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об’єкти та перелік забруднюючих речовин, скидання яких у водні об’єкти нормується, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1100 (у редакції постанови КМ № 1091 (1091–2017-п) від 13 грудня 2017 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1100-96-п (дата звернення: 14.01.2020).
16. Розроблення наукових пропозицій щодо визначення та встановлення зон змішування скидів забруднюючих речовин у масиви поверхневих вод України відповідно до водного законодавства ЄС : звіт про НДР за темою № 27 / 1.2 (пром.), Харків. УКРНДІЕП ; кер. В.І. Уберман. № ДР 0119U102781. Харків, 2019. 243 с.
17. Правила охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1999 р. № 465. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-99-п (дата звернення: 14.01.2020).

УДК 349.3
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199756

НОВІ ЗАКОНОДАВЧІ КАТЕГОРІЇ ТА НОВІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОСІБ ІЗ СТАТУСОМ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ

Цирфа Г. О.,
кандидат історичних наук,
доцент факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті здійснено аналіз важливих змін і доповнень, внесених до базового соціального Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Вказано на нові підстави надання відповідного статусу ветеранів війни: «учасник бойових дій», «особа з інвалідністю внаслідок війни», «учасник війни», «постраждалі учасники Революції Гідності» в умовах нестабільної політичної та економічної ситуації та із часу збройної агресії Російської Федерації в Донецькій і Луганській областях. Дослідження розкриває дві сторони соціальних проблем. Автор вказує на необхідність прискорення і доведення до логічного завершення законодавчого врегулювання права особи на отримання відповідного статусу, що підпадає під загальну категорію «ветеран війни». Водночас треба виключити випадки правових колізій. Також, на думку автора, варто вдосконалювати й осучаснювати систему надання соціальних гарантій. Аналіз стану реабілітаційних заходів показав, що психологічні питання у Збройних силах України практично не порушувалися. Зокрема, такий напрям діяльності, як морально-психологічна адаптація, для військових практично не розвивався. Поштовхом у розвитку цього напряму стали події на сході України. Удосконаленню реабілітаційних заходів повинна сприяти нова структура системи реабілітаційних заходів України та нові механізми психологічної реабілітації ветеранів війни. Зроблено висновок, що розгалуженість і неузгодженість законодавства в соціальній сфері, відсутність взаємодії між різними соціальними державними службами, установами, громадськими організаціями ускладнюють надання соціальних допомог і послуг категоріям осіб із відповідним статусом ветеранів війни. Державні органи соціального захисту в нашій країні повинні розробляти і чітко реалізувати нові напрями соціальної політики. Система психологічної реабілітації військових повинна бути структурованою і поетапною. Це дасть можливість забезпечити гідний рівень життя громадянам нашої країни, передусім ветеранам війни, яким завинило все українське суспільство, а держава – у першу чергу.

Ключові слова: базовий Закон, правовий статус, ветерани війни, учасники бойових дій, учасники війни, постраждалі учасники Революції Гідності, соціальне забезпечення і соціальний захист, соціальні послуги, реабілітаційні послуги, зміни і доповнення, правові колізії, державна політика у сфері соціального захисту ветеранів війни.

Постановка проблеми. За шістдесят років після ухвалення Женевської конвенції 1949 р. людство пережило тривожну кількість збройних конфліктів, які торкнулися майже всіх континентів. Протягом цього періоду чотири Женевські конвенції та відповідні додаткові протоколи надавали правовий захист людству від збройних конфліктів. Україна ратифікувала Женевські конвенції 3 серпня 1954 р., а Додаткові протоколи I і II до них 25 січня 1990 р [1]. Та, на превеликий жаль, положення цих договорів зазнали численних порушень, що призводило і призводить до страждань і смертей, яких можна було б уникнути. Як відомо, до чергового порушення норм міжнародного гуманітарного права вдався і наш східний сусід – Росія.

Провідні міжнародні організації відповідними рішеннями у 2015 р. однозначно засудили анексію Автономної Республіки Крим і акти збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, незалежно від того, як ці події кваліфікуються – як збройний конфлікт міжнародного або неміжнародного характеру. Було вказано на необхідність вирішення численних практичних проблем для забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту й окупації [2].

Сучасні політичні, економічні та соціальні вимоги суспільства ставлять перед державою актуальні невідкладні питання в усіх сферах життя. На сьогодні актуальні дослідження теоретичних

і практичних питань правового регулювання збройних конфліктів, у межах яких вивчаються і питання соціального захисту осіб, які беруть участь у таких збройних конфліктах, захищаючи свою країну від нападу агресора. Після Революції Гідності в Україні відбулися істотні зміни, розпочалися системні реформи.

Питання нормативно-правового регулювання правового статусу ветеранів війни та проблеми соціально-правового захисту військовослужбовців досліджували такі науковці, як: В. Баранівський, М. Боднарчук, О. Кириченко, Н. Болотіна, О. Кайтанський, М. Кравченко, С. Кузьменко, Р. Луцький, Н. Мокрицька, М. Руженський, М. Туленко, С. Артеменко, В. Гошовська й інші. Проте досліджень у контексті соціального захисту нових категорій осіб – учасників антитерористичній операції (далі – АТО) ще досить мало, ще менше досліджень із часу зміни формату операції на сході України щодо учасників операції Об'єднаних сил (далі – ООС).

Мета статті. Статтю присвячено характеристиці вітчизняної державної політики у сфері соціального захисту всіх категорій осіб, які підпадають під загальне поняття «ветерани війни», виходячи з норм базового законодавства. Проаналізовано більшість змін і доповнень до відповідних законодавчо-нормативних актів, висвітлено найгостріші проблеми в соціальному законодавстві нашої країни, зроблено висновки й окреслено шляхи щодо якісних змін у реформуванні соціального захисту ветеранів війни, створення цілісної системи нормативно-правових актів у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Тема дослідження має дві сторони розкриття, до аналізу кожної зі сторін автор підходить, виходячи з норм відповідного законодавства.

По-перше, здійснено аналіз окремих важливих, на вимоги сьогодення, норм базового соціального Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [3] (далі – Закон), що визначає правовий статус **ветеранів війни,** із зауваженням істотних змін і в багатьох інших законодавчо-нормативних актах.

По-друге, виходячи з аналізу, зроблено висновок, що зміни і доповнення до низки законів та підзаконних актів (хоча не всі вони, на жаль, є своєчасними) дають можливість усім новим категоріям осіб із моменту набуття відповідного статусу ветерана війни набути право на отримання різноманітних соціальних послуг, а також звернутися до реабілітаційних закладів. Ця друга сторона має соціально-правовий аспект, коли законодавчо отриманий статус є підставою для отримання відповідних соціальних гарантій.

Отже, повертаючись до першої частини дослідження, відповідно до ст. 4 Закону, **ветеранами війни** є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: *учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, учасники війни.* Закон також визначає осіб, на яких поширюється його чинність, зокрема це сім'ї всіх зазначених категорій, особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною [3].

Учасниками бойових дій (далі – УБД) є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань щодо захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах, підпіллі й інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час. Статус учасників бойових дій визначає ст. 6 Закону, яка містить 20 пунктів, що є підставою (умовою) для визначення такого статусу [3].

Ветеранів Другої світової війни сьогодні залишилось зовсім мало, але кількість учасників бойових дій не зменшується. До цієї категорії осіб належать ті, хто воював у гарячих точках уже після Великої Вітчизняної війни. Абз. 2 п. 2 ч. 1 ст. 6 Закону передбачено, що до учасників бойових дій належать військовослужбовці Збройних сил України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, поліцейські, особи рядового, начальницького складу і військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, які за рішенням відповідних державних органів були направлені для участі в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки або у відрядження в держави, де в цей період велися бойові дії [3]. Перелік держав, зазначених у цьому пункті, періоди бойових дій у них та категорії працівників визначаються Кабінетом Міністрів України. У переліку визначено більше трьох десятків країн і територій та періоди бойових дій на цих територіях, починаючи з 1962 р., з Алжиру, Анголи, Афганістану, В'єтнаму, Ефіопії та багатьох інших і закінчуючи Республікою Сербія (колишня Югославія) 17 березня 2008 р. [4].

Перелік гарячих точок на цьому не закінчився. Найбільш значущі збройні конфлікти і військові кризи, які загрожують миру сьогодні, тривають в Іраку, Лівії, Секторі Газа, Сирії. На жаль, до таких конфліктів відносять і конфлікт на сході України.

І як би сьогодні поняття «ветеран війни» не сприймалось щодо українських молодих хлопців, вони, кожний, хто брав участь в АТО та бере участь в ООС, мають свій статус, виходячи з норм Закону, а саме: *учасник бойових дій, особа з інвалідністю внаслідок війни, учасник війни, постраждалі учасники Революції Гідності.*

До ст. 6 Закону, яка визначає статус учасників бойових дій, зміни вносились неодноразово. Зокрема, відповідно до норм Закону України від 18 січня 2018 р. № 226–VIII [5], п. 19 ст. 6 спеціального Закону викладено в новій редакції, що стосується військовослужбовців (резервістів, військовозобов'язаних) усіх категорій, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах антитерористичної операції в період її проведення, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, перебуваючи безпосередньо в районах та в період здійснення зазначених заходів [3].

Зміни і доповнення вносились і до норм Закону, які визначають правовий статус **осіб з інвалідністю внаслідок війни та учасників війни**. Тобто дія нових норм Закону поширюється на помітну кількість осіб, які стали в ряди захисників своєї країни.

Варто зупинитися на самому понятті «правовий статус» і підкреслити, що це поняття, особливо якщо йдеться про його юридичний зміст, має неабияке практичне значення, адже виконує поряд із правовою ще й інформаційну функцію. Нині завдяки інформаційній функції цього поняття, виходячи з нових змін і доповнень до законодавства, можна дізнатись про нові категорії осіб, які підпадають під статус «ветерани війни».

Новими підставами для надання відповідного статусу новим категоріям ветеранів війни є: *участь в антитерористичній операції; у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони; відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях і далі за текстом Закону* (абз. 1 п. 19 ч. 1 ст. 6) [3].

Кожний статус важливий і має своє законодавче визначення. Наприклад, підкреслюючи важливість такого статусу, як учасник бойових дій, варто зауважити, що в даному разі до уваги береться той факт, що особа не просто перебувала в районах проведення операцій, а безпосередньо брала участь у бойових діях, у захисті Батьківщини. Безумовно, тут на перший план виступає моральний аспект. Тож, визначаючи соціальні права для такої особи, держава, зі свого боку, повинна виконати свій обов'язок і передбачити всі необхідні соціальні пільги, на які така особа має право, а також допомогти реалізувати це право.

Новою підставою для визначення нового правового статусу є доповнення ст. 7 Закону п. 10, який встановлює статус **осіб з інвалідністю внаслідок поранень, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я**, одержаних під час участі в масових акціях громадського протесту в Україні із 21 листопада 2013 р. по 21 лютого 2014 р. за євроінтеграцію та проти режиму В. Януковича, та які звернулися по медичну допомогу в період із 21 листопада 2013 р. по 30 квітня 2014 р. [3].

Доповнення Закону ст. 16^1, яка входить у р. III^1, що має назву «Статус постраждалих учасників Революції Гідності, пільги та гарантії їх соціального захисту», ввели в законодавче поле **статус учасників Революції Гідності.**

Із 30 квітня 2018 р. **змінився формат операції на сході України**, система управління та контролю на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях стає іншою: діями Збройних сил України (далі – ЗСУ) та правоохоронців керує новостворений Об'єднаний оперативний штаб. Це відбулося з моменту підписання Президентом України Указу «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 р. «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях»» [6] на виконання вищезгаданого Закону від 18 січня 2018 р. № 226–VIII «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [5]. Варто зазначити, що в цьому Законі експерти вбачають колізійні норми.

Повертаючись до базового Закону, варто погодитись із багатьма дослідниками в цій сфері щодо того, що базовий Закон, незважаючи на численні доповнення і зміни до нього, безнадійно застарів. Навіть більше, на нашу думку, такі численні зміни і доповнення до спеціального Закону є невиправданими, вони вводять у плутанину відносини в соціальній сфері.

Відомо, що з метою систематизації законодавства у сфері соціального захисту та повноважень органів управління в соціальній сфері, для усунення колізій між законодавчими нормами ще у 2012 р. у Верховній Раді було зареєстровано проєкт Соціального кодексу України. Проте спроби увхалення Соціального кодексу не мали підтримки з боку Верховної Ради.

Однак, незважаючи на негативні прояви і недоліки в реформуванні сфери соціального забезпечення і соціального захисту, усе ж зауважимо, що зміни і доповнення до законодавчо-нормативних актів (хоча не всі вони, як уже було зазначено, є своєчасними) дають можливість новим категоріям, зокрема й учасникам АТО/ООС, учасникам Революції Гідності, набути право на отримання різноманітних соціальних послуг, а також звернутися до реабілітаційних закладів.

І це вже, як зауважувалось, є **соціально-правовим аспектом**. Специфікою виконання обов'язків військової служби є те, що процес часто супроводжується ризиками для життя і здоров'я. Тому

реабілітація тих, хто перебував у зоні бойових дій на сході країни, брав безпосередню участь у бойових діях, це один із першочергових напрямів вітчизняної соціальної роботи.

Варто констатувати, що система надання соціальних гарантій перебуває у стадії реформування із часів проголошення незалежності України. Реформи відбувалися несистемно і повільно. Аналізуючи стан реабілітаційних заходів сьогодні, варто зазначити той безперечний факт, що система вітчизняної реабілітації виявилась неспроможною захистити учасників АТО належним чином, а події на сході України продемонстрували повний її колапс. Зокрема, такий напрям діяльності, як морально-психологічна адаптація, отримав поштовх в нашій країні тільки із 2014 р., чому посприяв початок війни на Донбасі. До цього часу психологічні питання у Збройних силах України практично не порушувалися. А в перші дні окупації територій Донецької та Луганської областей, під час мобілізації, на першому плані був кількісний елемент, якісною стороною мобілізованих у ЗСУ ніхто не переймався. Та, урешті, і не було кому. Хіба що приїжджали і розмовляли з бійцями військові капелани [7].

Держава повинна відшкодовувати додаткові навантаження для визначених законодавством осіб, повинна допомогти ветеранам війни соціалізуватися і привести себе до відповідних норм у мирному житті. Особливо це важливо в перехідний період (період між армією та мирним життям). Для органів влади це нові можливості для вдосконалення системи соціального захисту і соціального забезпечення, насамперед це прямий обов'язок державних органів, що виходить із конституційного принципу, за яким держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [8].

До Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9], який ухвалений ще в 1991 р., також внесено багато змін. Так, у листопаді 2015 р. п. 1 ст. 11 доповнено абз. 6 (щодо безоплатної психологічної, медико-психологічної реабілітації учасників АТО), редакцію якого знов було змінено у травні 2018 р. згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту постраждалих учасників Революції Гідності та деяких інших осіб» [10].

Зазначена норма встановлює, що військовослужбовці, учасники бойових дій та прирівняні до них особи, особи, звільнені з військової служби, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях чи виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, в обов'язковому порядку повинні пройти безоплатну психологічну, медико-психологічну реабілітацію у відповідних центрах із відшкодуванням вартості проїзду до цих центрів і назад. Порядок проведення реабілітації та відшкодування вартості проїзду встановлюється Кабінетом Міністрів України [11]. Виходячи із цієї норми, слід звертатись до постанови Кабміну від 31 березня 2015 р. № 200 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на забезпечення постраждалих учасників антитерористичної операції санаторно-курортним лікуванням» [12].

Ураховуючи стратегію реформування системи соціальних послуг в умовах децентралізації, необхідність оптимізації державних видатків, реалізацію бюджетних програм соціального захисту учасників антитерористичної операції, з метою наближення послуг до їх отримувачів у 2017 р. Урядом ухвалено чергову постанову [13], якою змінено наявну систему закупівлі санаторно-курортних послуг на відшкодування вартості послуг санаторно-курортного лікування (путівки) для осіб з інвалідністю та постраждалих учасників антитерористичної операції через безготівкове перерахування коштів санаторно-курортним закладам за надані послуги на підставі тристороннього угоди (особа – управління – санаторій), визначено розпорядниками коштів, передбачених на зазначені цілі, нижчого рівня обласні та районні органи соціального захисту населення. Крім цього, передбачено вільний вибір самим учасником антитерористичної операції санаторно-курортного закладу [13].

Сьогодні у структуру системи реабілітаційних закладів України входять заклади Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України, ПрАТ «Укрпрофоздоровниця України», а також реабілітаційні заклади комунальної, приватної та громадського форм власності.

Бійцю, який перебував у гарячих точках у період між армією та мирним життям, необхідна психологічна, а за потреби, і психіатрична допомога. Особливо такої допомоги потребують поранені а також родини загиблих.

За останні роки в нашій державі поряд з існуючими проєктами запроваджуються нові механізми психологічної реабілітації учасників АТО/ООС. Уже понад три роки в усіх областях працюють програми підтримки учасників АТО та членів їхніх сімей. Однією з перших є Комплексна програма підтримки учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей – мешканців м. Львова, затверджена ухвалою Львівської міської ради ще в липні 2014 р., до якої багато разів вносились зміни і яка в остаточній редакції визначає, що ця Програма діє у 2018–2020 рр. Подібні програми (здебільшого до 2020 р.) були затверджені в усіх областях України [14].

Із 2018 р. змінились заходи і механізми із психологічної реабілітації відповідних військових категорій та членів їхніх сімей. Це відбувається за принципом «гроші ходять за людиною», що передбачає укладання тристоронніх договорів та відшкодування вартості наданих послуг місцевими органами соціального захисту населення [15]. Тобто психологічну реабілітацію надають коштом місцевих бюджетів, куди переспрямовані гроші.

Висновки. Загалом, серйозною проблемою залишається неузгодженість законодавства в різних сферах загальної системи соціального захисту та соціального забезпечення населення. Така ситуація в законодавчому полі спричиняє неабиякі перешкоди на шляху до створення цілісної системи нормативно-правових актів і якісного реформування військової сфери.

Внесення суттєвих змін до чинних і ухвалення нових важливих щодо різних форм реабілітації учасників АТО/ООС законодавчо-нормативних актів загалом сприяє створенню досить потужної системи заходів із надання реабілітаційних послуг. Проте, нанашу думку, ця величезна кількість змін і доповнень повинна увійти в новий базовий закон, який має охопити всі події після Революції Гідності, встановити та надати чіткі правові визначення всім подіям і категоріям осіб із новим правовим статусом. На часі повернутися і до питання увхалення Соціального кодексу України. Поряд із цим слід зауважити, що в українських законодавчих нормах варто прописувати не тільки завдання, а й механізми – як це зробити.

Зокрема, механізми використання наявних ресурсів надання відповідним особам реабілітаційної допомоги сьогодні не можна назвати якісними й ефективними. Варто виділити такі недоліки: недостатньою є координація між уповноваженими міністерствами, місцевими радами та підпорядкованими організаціями напряму соціального захисту; курортне середовище надання реабілітаційних послуг потребує оновлення; необхідна інноваційна кадрова політика; та і взагалі, відсутня цілісна система, яка б могла покривати всі рівні надання реабілітаційної допомоги [7].

Державні органи соціального захисту в нашій країні повинні розробляти і чітко реалізувати нові напрями соціальної політики, зокрема, система психологічної реабілітації військових повинна бути структурованою і поетапною, що дасть можливість забезпечити гідний рівень життя громадянам нашої країни, зокрема ветеранам війни, яким завинило все українське суспільство, а держава – у першу чергу.

Тому і постає питання невідкладного створення цілісної системи нормативно-правових актів у цій сфері. Досягнення унеможливлення випадків правових колізій, забезпечення чіткого законодавчого закріплення правових норм – першочергове завдання для соціальної сфери сьогодення.

Tsyrfa G. New legal categories and new opportunities for improving the system of social protection of persons with the status of veterans of the war

The article analyzes the important changes and additions introduced to the basic social law of Ukraine “On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection”. The new grounds for providing the appropriate status of veterans of war are indicated: “a participant in hostilities”, “a person with disabilities due to the war”, “a participant in the war”, “victims of the Revolutionary Victory” in the conditions of an unstable political and economic situation and since the armed aggression of the Russian Federation Donetsk and Lugansk regions. The study reveals two sides of social problems. The author points to the need to speed up and bring to a logical conclusion the legislative regulation of a person’s right to obtain a corresponding status, which falls under the general category of “War Veteran”. However, cases of legal conflict should be excluded. At the same time, according to the author, the system of providing social guarantees should be improved and modernized. An analysis of the state of rehabilitation measures showed that psychological issues in the Armed Forces of Ukraine were practically not raised. In particular, such activity as moral and psychological adaptation for the military practically did not develop. The events in the east of Ukraine were the impetus for the development of this direction. Improvement of rehabilitation measures should be facilitated by the new structure of the system of rehabilitation measures of Ukraine and new mechanisms of psychological rehabilitation of war veterans. It is concluded that branching up and inconsistency of legislation in the social sphere, the lack of interaction between different social public services, institutions, and public organizations complicates the provision of social assistance and services to categories of persons with the appropriate status of veterans of war. State social security bodies in our country must develop and clearly implement new areas of social policy. The system of psychological rehabilitation of the military should be structured and phased. It will provide an opportunity to provide a decent standard of living for the citizens of our country and, first of all, for the veterans of the war, who blamed all Ukrainian society and the state for the first and foremost.

Key words: basic law, legal status, war veterans, combatants, war participants, victims of Revolution of Dignity, social security and social protection, social services, rehabilitation services, changes and additions, legal conflicts, state policy in field of social protection of veterans war.

Література:

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199.
2. Текст резолюції Радбезу ООН по Україні. URL: https://dt.ua/POLITICS/tekst-rezolyuciyi-radbezu-oon-po-ukrayini-164569_.html ; Гельсінська декларація і резолюції, ухвалені Парламентською Асамблеєю ОБСЄ, 5–9 липня 2015 р. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/1480510-pa-obsye-zasudila-rezolyutsiyeyu-diyi-rosiyi-v-ukrayini ; Резолюція ПАРЄ щодо України. Коментований переклад. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/01/28/7030164/.
3. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовтня 1993 р. № 3551–XII (ст. 4). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12.
4. Про організаційні заходи щодо застосування Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» : постанова Кабміну від 8 лютого 1994 р. № 63. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63-94-%D0%BF.
5. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 р. № 226–VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19.
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 р. «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях» : Указ Президента України від 30 квітня 2018 р. № 116/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018.
7. Цирфа Г. Правовий статус ветеранів АТО/ООС та законодавче забезпечення надання їм реабілітаційних послуг. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах :* матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції. URL: https://www.youtube.com/watch?v=VClC6brJis8.
8. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
9. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011–XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту постраждалих учасників Революції Гідності та деяких інших осіб : Закон України від 22 травня 2018 р. № 2443. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2443-19#n26.
11. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на забезпечення постраждалих учасників антитерористичної операції санаторно-курортним лікуванням : постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 2015 р. № 200. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/200-2015-%D0%BF.
12. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для забезпечення деяких категорій інвалідів санаторно-курортним лікуванням, та внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2006 р. № 187 і від 31 березня 2015 р. № 200 : постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2017 р. № 110. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/110-2017-%D0%BF.
13. Санаторно-курортне лікування учасників АТО. Загальна інформація / Міністерство соціальної політики України. URL: https://www.msp.gov.ua/content/sanatornokurortne-likuvannya-uchasnikiv-ato.html?PrintVersion.
14. Про затвердження Комплексної програми підтримки учасників антитерористичної операції та членів їх сімей, постраждалих учасників Революції Гідності та членів їх сімей, членів сімей Героїв Небесної Сотні – мешканців м. Львова : ухвала від 31 липня 2014 р. № 3700. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/(SearchForWeb)/ABED68387222049CC2257D2C004208E5?OpenDocument ; Комплексна програма соціальної підтримки в Київській області учасників антитерористичної операції та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) учасників антитерористичної операції, а також родин Героїв Небесної Сотні та учасників Революції Гідності на 2018–2020 рр., затверджена рішенням Київської обласної ради від 27 квітня 2018 р. № 399-21-VII. URL: https://www.kyivregioneconomy.com/monitoring-regionalnih-cilovih-prog.
15. Основні досягнення у соціальній сфері та перспективи розвитку – засідання колегії Міністерства соціальної політики України. URL: https://www.msp.gov.ua/news/16762.html.

УДК 346.542
DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199760

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ, ЗМІСТУ ТА ФОРМ ДЕРЖАВНОЇ ДОПОМОГИ СУБ'ЄКТАМ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Шпомер А. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права та процесу
Чернігівського національного технологічного університету

Пророченко В. В.,
студент юридичного факультету
Чернігівського національного технологічного університету

Ураховуючи членство України у Світовій організації торгівлі та набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, держава взяла на себе зобов'язання імплементувати та дотримуватися європейських правил стосовно державної допомоги у сфері господарювання. Реалізація реформування системи державної допомоги дозволить наблизитися до стандартів Європейського Союзу через зменшення витрат із бюджету, захист конкурентного середовища, раціональне використання державних ресурсів, а також здійснити реструктуризацію і технічне переоснащення державних підприємств і структурну модернізацію національної економіки.

Дослідження правових аспектів державної підтримки суб'єктів господарювання здійснювалось багатьма науковцями. Однак, не зважаючи на це, феномен «державної підтримки» до цього часу належить до не досліджених повною мірі проблем як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук.

Мета статті – на теоретичному рівні дослідити правові проблеми визначення, змісту та форм державної допомоги суб'єктам господарювання та запропонувати напрями вдосконалення законодавства в цій сфері регулювання.

Встановлено, що правила надання державної допомоги суб'єктам господарювання, що належить до системи державної підтримки будь-якої економічної діяльності, мають дотримуватися Україною не тільки в рамках виконання чинної договірної бази відносин з Європейським Союзом, а і як сучасний економічний спосіб допомоги й інструмент регулювання відносин у сфері господарської діяльності. З'ясовано, що в юридичній літературі триває дискусія науковців про сутність і зміст таких правових категорій, як «державна підтримка» та «державна допомога». У законодавстві про державну допомогу суб'єктам господарювання законодавець визначає поняття державної допомоги суб'єктам господарювання через термін підтримки, фактично ототожнюючи ці два поняття.

Запропоновано визначення державної допомоги, а також у Законі «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» передбачити перелік сфер діяльності, де може поширюватися державна допомога. Обґрунтовано необхідність визначити в Законі умови, за яких державна підтримка визнається державною допомогою, та розтлумачити зміст таких уживаних термінів, як «державна допомога, що є допустимою», «державна допомога, що може бути визнана допустимою».

Ключові слова: суб'єкти господарювання, державна допомога, державна підтримка, форми державної допомоги, мета державної допомоги, державна допомога, що є допустимою, державна допомога, що може бути визнана допустимою.

Постановка проблеми. Результатом багаторічних переговорів між економічно розвиненими країнами світу стало заснування Світової організації торгівлі (далі – СОТ), одним із напрямів (результатів) діяльності якої було укладання Угоди про субсидії та компенсації. Саме цей міжнародний акт започаткував регулювання державної допомоги суб'єктам господарювання.

Ураховуючи членство України в СОТ та набуття чинності Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС), держава взяла на себе зобов'язання імплементувати та дотримуватися європейських правил стосовно державної допомоги у сфері господарювання. За результатами виконання таких зобов'язань в Україні повинні бути створені прозорі умови для впровадження державної допомоги суб'єктам господарської діяльності, що має виключати будь-який негативний

вплив на конкуренцію учасників господарських правовідносин та забезпечити створення рівних умов для їх діяльності в усіх сферах і галузях економіки. Реформування системи державної допомоги можливе за умови створення механізму його реалізації, до якого належать методи, інституційне, правове й організаційне забезпечення. Це дозволить наблизитися до стандартів ЄС через зменшення витрат із бюджету, захист конкурентного середовища, раціональне використання державних ресурсів, а також здійснити реструктуризацію і технічне переоснащення державних підприємств і структурну модернізацію національної економіки. З огляду на вищезазначене, питання правового регулювання державної допомоги суб'єктам господарювання набувають все більшого значення й актуальності.

Правові аспекти державної підтримки суб'єктів господарювання досліджували такі вчені, як: К.І. Апанасенко, О.А. Ашурков, В.С. Бєлих, Д.А. Волокитін, О.Е. Колосова, Д.В. Лічак, Т.В. Некрасова, А.А. Нечай, Я.В. Петруненко, І.В. Труш, В.А. Устименко, В.С. Хахулін, М.Л. Шинкар, В.С. Щербина, О.Х. Юлдашев, І.М. Ямкова. Питання державної підтримки суб'єктів господарювання в окремих сферах і галузях діяльності вивчали також учені-економісти: А.М. Масько, З.С. Варналій, В.М. Селіванов, В.К. Черняк та інші. Однак, незважаючи на це, феномен «державної підтримки» до цього часу належить до не досліджених повною мірою проблем як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук. На сучасному етапі розвитку української правової думки важко навести приклад монографічного дослідження, у якому б комплексно було проаналізовано зазначене явище.

Мета статті – на теоретичному рівні дослідити правові проблеми визначення, змісту та форм державної допомоги суб'єктам господарювання, запропонувати напрями вдосконалення законодавства в цій сфері регулювання.

Виклад основного матеріалу. Правила державної допомоги суб'єктам господарювання, що належить до системи державної підтримки будь-якої економічної діяльності, мають дотримуватися Україною не тільки в рамках виконання чинної договірної бази відносин з ЄС, а і як сучасний економічний спосіб допомоги й інструмент регулювання відносин у сфері господарської діяльності. Варто зазначити, що раніше державна підтримка надавалась за принципами адміністративно-командної системи управління народним господарством, з урахування інтересів окремих суб'єктів господарювання, не було такої прозорості та публічності.

В юридичній літературі триває дискусія науковців про сутність, зміст і взаємозв'язок таких правових категорій, як «державна підтримка» та «державна допомога». На думку К.С. Лебьодкіна, державна підтримка підприємництва є важливим чинником його активізації в умовах побудови ринкової економіки [1, с. 184].

Д.В. Лічак наголошує, що державну підтримку варто розглядати з погляду державного стимулювання економічного росту, як один із напрямів державного регулювання економіки. До чинників, що зумовлюють необхідність такого стимулювання, дослідник відносить: нерівний розподіл ресурсів між суб'єктами господарювання, слабкість малого підприємництва порівняно з великим бізнесом, залежність окремих видів виробництв від природних умов, високу ризикованість деяких видів господарської діяльності, у здійсненні яких зацікавлене суспільство. На думку науковця, в економічній політиці України спостерігається відхід від класичної кейнсіанської моделі економічного стимулювання, яка передбачає цілеспрямований і послідовний розвиток макроекономічних умов для підприємств усіх форм власності. Існує суттєвий дисбаланс у бік адресності державної підтримки, що, зокрема, спотворює конкуренцію [2, с. 7].

Досить часто в науковій літературі, як зазначає Д.В. Лічак в іншій роботі, необґрунтовано ототожнюють поняття «державна допомога» та «державна підтримка». Науковець, здійснивши аналіз цих понять, дійшла висновку, що ці дві правові категорії розрізняються за суттю та призначенням, тобто не є тотожними. Як визначає автор, державна підтримка – це сукупність економічних, організаційних і правових механізмів, завдяки яким суб'єктам господарювання надається державою через інфраструктуру підтримки суб'єктів господарювання необхідне сприяння фінансового, організаційного, інформаційного та матеріально-технічного характеру з метою створення умов для формування і розвитку суб'єктів господарювання в різних галузях народного господарства. Підтримка, на думку вченого, є тим механізмом, який стимулює суб'єктів господарювання до раціональної й економічно обґрунтованої господарської діяльності, спрямовує розвиток підприємництва на основі конкуренції [3, с. 407, 410].

На відміну від державної допомоги, державна підтримка означає використання організаційних, адміністративних або інших заходів, але не включає прямої грошової допомоги (тобто фінансування). Саме це може бути покладено в основу розмежування цих двох правових категорій. На думку Я.В. Петруненка, законодавець фактично ототожнює поняття «державна допомога» з поняттям «підтримка» [4, с. 112].

А.В. Шевчук визначає державну підтримку як засіб державного регулювання, зміст і порядок надання якої визначається нормами чинного законодавства, та яка опосередковує певний самостійний вид організаційно-господарських відносин [5, с. 58].

На думку Г.Л. Знаменського, надійним критерієм розмежування понять «державна допомога» і «державна підтримка», як і в багатьох інших випадках дії правових норм, є цілі держави в разі таких впливів на економічні процеси. Так, мета державної підтримки бізнесу полягає в розвитку тих напрямів економіки, які необхідні державі та суспільству, тобто посилення зацікавленості суб'єктів господарювання в ефективній діяльності, у пріоритетних галузях соціально-економічного розвитку. Державна допомога, навпаки, застосовується у виняткових випадках, коли підприємства опиняються в дуже складних економічних ситуаціях, і метою застосування є компенсація втрат унаслідок господарській діяльності [6, с. 31].

Нормативно-правовою базою для реалізації в Україні правил ЄС у сфері державної допомоги є ст. 49 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС [7]. Відповідні зобов'язання щодо реформи системи державної допомоги містяться і в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС (р. 4 «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», гл. 10 «Конкуренція», ч. 2 «Державна допомога»). У ст. ст. 262–267 Угоди зазначається, зокрема, необхідність ухвалення національного законодавства про державну допомогу, принципи державної допомоги, про створення органу нагляду у сфері державної допомоги, національну систему контролю державної допомоги, інвентаризацію допомоги з державного та місцевих бюджетів, надання допомоги відповідно до правил ЄС, створення реєстру схем державної допомоги [8].

Імплементацію положень зазначених міжнародних актів було здійснено ухваленням Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» (далі – Закон), що набув чинності 2 серпня 2017 р. Цим Законом було припинено тривалий період безсистемного та неефективного надання державної підтримки суб'єктам господарювання та започаткована можливість збалансування впливу держави на конкуренцію. Поняття державної допомоги суб'єктам господарювання визначене в положеннях п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» як підтримка в будь-якій формі суб'єктів господарювання ресурсами держави чи місцевими ресурсами, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності.

Це визначення державної допомоги містить такі положення, що суперечать змісту самого Закону й утруднюють виконання його надавачами державної допомоги. Так, у ч. 1 ст. 1 зазначається, що державна допомога – це підтримка в будь-якій формі суб'єктів господарювання, хоча у ст. 4 визначені форми, у яких реалізується державна допомога. Тому вважаємо доцільним таке визначення державної допомоги: «підтримка у формі, що визначена ст. 4 цього Закону, суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності».

Зміст ст. 3 Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», що врегульовує сферу застосування зазначеного Закону, тобто надання державної допомоги, мав би бути, на нашу думку, імперативним, тобто вміщувати перелік сфер діяльності, де може поширюватися така допомога, навпаки, він містить перелік сфер діяльності і видів діяльності, де дія цього Закону не поширюється. Уважається, що такий підхід до вирішення питання про сферу застосування державної допомоги не виключає зловживань під час надання державної допомоги. Варто зауважити, що після такого короткого терміну дії зазначеного Закону був доповнений саме перелік сфер діяльності, на які його дія не поширюється, що підтверджує наше припущення.

Законодавець до форми державної допомоги відносить не тільки передачу ресурсів держави чи місцевих ресурсів окремим суб'єктам господарювання, а також і втрату доходів відповідних бюджетів. Зокрема, у ст. 4 Закону про державну допомогу зазначається, що державна допомога може реалізовуватися в таких формах:

1) надання субсидій та грантів;

2) надання дотацій;

3) надання податкових пільг, відстрочення або розстрочення сплати податків, зборів чи інших обов'язкових платежів;

4) списання боргів, включно із заборгованістю за надані державні послуги, списання штрафних санкцій, компенсація збитків суб'єктам господарювання;

5) надання гарантій, кредитів на пільгових умовах, обслуговування кредитів за пільговими тарифами;

6) зменшення фінансових зобов'язань суб'єктів господарювання перед фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування;

7) надання, прямо чи опосередковано, суб'єктам господарювання товарів чи послуг за цінами, нижче ринкових, або придбання товарів чи послуг суб'єктів господарювання за цінами, вище ринкових;

8) продаж державного майна за цінами, нижче ринкових;

9) збільшення державної частки у статутному капіталі суб'єктів господарювання або збільшення вартості державної частки на умовах, неприйнятних для приватних інвесторів [9].

Вищенаведений перелік форм державної допомоги є вичерпним. Однак Антимонопольний комітет у своєму роз'ясненні № 35-рр/дд від 5 жовтня 2017 р. зазначає, що перелік форм, у яких може реалізуватися державна допомога, є невичерпним. І доповнює зазначений перелік форм державної допомоги такими:

– надання комунального майна суб'єктам господарювання в безоплатне користування;

– списання безнадійної заборгованості з орендної плати, неустойки, пені та невідшкодованих витрат на вчинення виконавчих написів нотаріуса за оренду об'єктів комунальної власності;

– збільшення статутного капіталу комунальних/державних підприємств;

– надання відповідної субвенції між місцевими бюджетами комунальному підприємству;

– звільнення від сплати орендної плати суб'єктів господарювання, зокрема на період літніх канікул тих суб'єктів господарювання, які орендують комунальне майно в навчальних закладах міста і надають послуги, пов'язані з навчально-виховним процесом;

– фінансова підтримка громадським об'єднанням осіб з інвалідністю;

– фінансова підтримка на виконання статутної діяльності (заробітна плата, оплата послуг за друк газет та інші видатки);

– надання фінансової підтримки громадським організаціям у межах затверджених програм соціального захисту окремих категорій населення [10].

Однак, на нашу думку, ст. 8 Закону не передбачає повноважень Антимонопольного комітету України щодо доповнення переліку форм державної допомоги, що зазначені у ст. 4 цього ж Закону. Крім того, як уже зазначалося, ми вважаємо, що такий перелік є вичерпним.

Антимонопольний комітет у своєму роз'ясненні № 35-рр/дд від 5 жовтня 2017 р. закріплює умови, за яких державна підтримка є державною допомогою, і умови, за яких можуть реалізуватися визначені форми державної допомоги: по-перше, підтримка надається суб'єкту господарювання; по-друге, державна підтримка здійснюється за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів; по-третє, підтримка створює переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності; по-четверте, підтримка спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції [10].

Уважаємо, що умови, за яких державна підтримка визнається державною допомогою та можуть реалізуватися визначені форми державної допомоги, мають велике значення, тому доцільно, на нашу думку, доповнити Закон «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» ст. 4–1 «Умови надання державної допомоги» такого змісту: «Державна підтримка є державною допомогою, що надається суб'єктам господарювання, якщо одночасно виконуються такі умови: по-перше, підтримка надається суб'єкту господарювання; по-друге, державна підтримка здійснюється за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів; по-третє, підтримка створює переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності; по-четверте, підтримка спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції».

Ст. 5 Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» визначає державну допомогу допустимою, якщо вона надається з метою: 1) забезпечення споживачів соціально важливими товарами, за умови, що така допомога не є дискримінаційною стосовно місця походження товарів; 2) компенсування шкоди особам, постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру, згідно із законом.

Крім того, у ст. 6 Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» виокремлюється державна допомога, що може бути визнана допустимою, якщо вона надається для таких цілей, як:

1) сприяння соціально-економічному розвитку регіонів, рівень життя в яких є низьким або рівень безробіття є високим;

2) виконання загальнодержавних програм розвитку або розв'язання соціальних і економічних проблем загальнонаціонального характеру;

3) сприяння окремим видам господарської діяльності або суб'єктам господарювання в окремих економічних зонах, за умови, що це не суперечить міжнародним договорам України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

4) підтримка та збереження національної культурної спадщини, якщо вплив такої державної допомоги на конкуренцію є неістотним.

Уважається, що законодавець повинен був би розтлумачити зміст таких уживаних термінів, як «державна допомога, що є допустимою», «державна допомога, що може бути визнана допустимою», у ч. 1 ст. 1 Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання». Однак законодавець, закріпивши положення про «державну допомогу, що є допустимою», «державну допомогу, що може бути визнана допустимою», залишає можливість довільно розуміти та на власний розсуд тлумачити ці поняття.

У ч. 2 ст. 6 згадуваного Закону зазначено категорії державної допомоги, що може бути визнана допустимою, яка надається для цілей, наведених у ч. 1 ст. 6. Відповідно до ч. 3 ст. 6, в актах Кабінету Міністрів України, ухвалених відповідно до ч. 2 цієї статті, визначаються:

1) мета і форми державної допомоги;
2) категорії отримувачів державної допомоги;
3) максимальний розмір державної допомоги, яка може надаватися;
4) умови та спосіб розрахунку сукупного розміру державної допомоги;
5) витрати, що можуть бути відшкодовані отримувачам державної допомоги.

Рішення про визнання державної допомоги допустимою згідно із вимогами цього Закону ухвалює уповноважений орган [9].

Закріпивши в Законі два види державної допомоги: допустиму і таку, що може бути визнана допустимою, законодавець для допустимої державної допомоги визначає мету і форми державної допомоги, категорії отримувачів державної допомоги, максимальний розмір державної допомоги, умови та спосіб розрахунку сукупного розміру державної допомоги, витрати, що можуть бути відшкодовані отримувачам державної допомоги, а ці ж характеристики для державної допомоги, що може бути визнана допустимою, встановлюються в актах Кабінету Міністрів. Такі положення Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», на нашу думку, позбавлені будь-якого логічного пояснення. Як уважається, це не має нічого спільного з упровадженням сучасної мережі державної підтримки, яка має відповідати міжнародним стандартам і забезпечувати ефективне використання коштів державних та місцевих бюджетів.

Висновки. Проведене дослідження правових проблем визначення поняття, змісту та форм державної допомоги суб'єктам господарювання дозволяє нам зробити деякі висновки:

1. Державна підтримка суб'єктів господарювання – один із напрямів державного регулювання. Державна підтримка передбачає використання організаційних, адміністративних, інформаційних, матеріально-технічних та фінансових заходів щодо суб'єктів господарювання. Державна допомога суб'єктам господарювання насамперед передбачає надання прямих чи опосередкованих фінансових преференцій із державного чи місцевого бюджетів.

2. У законодавстві про державну допомогу суб'єктам господарювання законодавець визначає поняття державної допомоги суб'єктам господарювання через термін підтримки, фактично ототожнюючи ці два поняття.

3. Уважаємо за доцільне в ч. 1 ст. 1 Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» закріпити таке визначення державної допомоги, як «підтримка у формі, що визначена ст. 4 цього Закону, суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності».

4. Зміст ст. 3 Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», що врегульовує сферу застосування зазначеного Закону, тобто надання державної допомоги, мав би бути, на нашу думку, імперативним, тобто вміщувати перелік сфер діяльності, на які може поширюватися така допомога, навпаки, у статті наведено перелік сфер і видів діяльності, на які дія цього Закону не поширюється. Уважається, що такий підхід до вирішення питання про сферу застосування державної допомоги не виключає зловживань під час її надання.

5. Перелік форм реалізації державної допомоги, який зазначено у ст. 4 Закону, на нашу думку, є вичерпним, тому вважаємо, що доповнювати його Антимонопольний комітет у своєму роз'ясненні не має права. Крім того, ст. 8 Закону не передбачає таких повноважень для цього органу.

6. Уважаємо, що умови, за яких державна підтримка визнається державною допомогою, мають велике значення, тому доцільно, на нашу думку, доповнити Закон «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» ст. 4–1 «Умови надання державної допомоги» такого змісту: «Державна підтримка є державною допомога, що надається суб'єктам господарювання, якщо одночасно виконуються такі умови: по-перше, підтримка надається суб'єкту господарювання; по-друге, державна підтримка здійснюється за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів; по-третє, підтримка створює переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності; по-четверте, підтримка спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції».

7. Уважається, що законодавець має розтлумачити зміст таких уживаних термінів, як «державна допомога, що є допустимою», «державна допомога, що може бути визнана допустимою», у ч. 1 ст. 1 Закону «Про державну допомогу суб'єктам господарювання». Відсутність визначення зазначених правових категорій у Законі залишає можливість довільно їх розуміти і тлумачити на власний розсуд.

Shpomer A., Prorochenko V. Legal problems in defining the concept, content and form of state aid to economic entities

Considering Ukraine's membership in the WTO and the entry into force of the Association Agreement between Ukraine and the EU, the state has undertaken to implement and comply with European rules on state aid in the field of economic. The implementation of the reform of the state aid system will allow us to move closer to the standards of the European Union by reducing budget expenditures, protecting the competitive environment, rational use of state resources, as well as restructuring and reequipment of state-owned enterprises and structural modernization of the national economy.

Many scholars have researched the legal aspects of state support for economic entities. However, despite this, the phenomenon of «state support» still belongs to the fully unexplored problems of both general theory of law and sectoral legal sciences.

The purpose of the article is to investigate at a theoretical level the legal problems of the definition, content and forms of state aid to economic entities and to propose directions of improvement of legislation in this sphere of regulation.

It is established that the rules of granting state aid to economic entities belonging to the system of state support of any economic activity should be implemented by Ukraine not only within the framework of the current contractual base of relations with the EU, but also as a modern economic way of assistance and an instrument for regulating relations in the sphere of economic activity. It has been found out that the legal literature discusses the nature and content of legal categories such as "state support" and "state aid". In the law on state aid to economic entities, the legislator defines the concept of state aid to economic entities through the term of support, effectively identifying the two concepts.

The definition of state aid is proposed and the Law "On state aid to economic entities" provides a list of areas of activity where state aid may be extended. It is justified in the Law to define the conditions under which state support is recognized as state aid and to interpret the terms used as "state aid which is admissible" and "state aid which may be considered admissible".

Key words: economic entities, state aid, state support, forms of state aid, purpose of state aid, state aid which is admissible, state aid which may be considered admissible.

Література:

1. Лебьодкін К.С. Господарсько-правова політика щодо державної підтримки суб'єктів господарювання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 2 (13). С. 182–191.
2. Лічак Д.В. Господарсько-правове забезпечення непрямої державної підтримки суб'єктів господарювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2011. 21 с.
3. Лічак Д.В. Проблеми визначення поняття «державна підтримка суб'єктів господарювання». *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 50. С. 403–411.
4. Петруненко Я.В. Поняття державної підтримки суб'єктів господарювання як засобу забезпечення ефективного використання бюджетних коштів. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 6. С. 110–115.
5. Шевчук А.В. Щодо поняття та основних змістовних елементів державної підтримки малого бізнесу. *Young Scientist.* 2017. № 9 (49). С. 54–59.
6. Правовые основы государственной поддержки бизнеса : монография / отв. ред. Г.Л. Знаменский ; НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исследований. Донецк : Юго-Восток, 2011. 170 с.
7. Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012/sp:full (дата звернення: 05.12.2019)
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/984_011 (дата звернення: 05.12.2019).
9. Про державну допомогу суб'єктам господарювання : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1555-VII / *Верховна Рада України*. *Офіційний вісник України.* 2014. № 62. Ст. 1704. URL: http://zakon2. rada.gov.ua/laws/show/1555-18 (дата звернення: 05.12.2019).
10. Роз'яснення з питань застосування законодавства у сфері державної допомоги від 5 жовтня 2017 р. № 35-рр/дд / Антимонопольний комітет України. URL: http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=137546&schema=main (дата звернення: 05.12.2019).

Збірник наукових праць

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ “КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО

№ 4 (44)
2019

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп’ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 25.12.2019 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 17,44. Тираж 150. Замовлення № 0220/43.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефони +38 (0552) 39 95 80
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.